

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA MAXSUS
TA’LIM VAZIRLIGI**

TOSHKENT DAVLAT IQTISODIYOT UNIVERSITETI

J.SH.TUXTABAYEV, A.X.ESHBAYEV

RISKLARNI BOSHQARISH

O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi
tomonidan oliy o‘quv yurtlarining 5232400 - “Iqtisodiy xavfsizlik”
ta’lim mutaxassisligi bo‘yicha ta’lim olayotgan talabalar uchun o‘quv
qo‘llanma sifatida tavsiya etilgan

Bilim sohasi: 200000 – Ijtimoiy soha, iqtisod va huquq

Ta’lim sohasi: 230000 – Iqtisod

Ta’lim yo‘nalishi: 5232400 – Iqtisodiy xavfsizlik

TOSHKENT – 2021

UO‘K: 331.56
KBK 65.9(2)261.3
T56

J.Sh.Tuxtabayev, A.X.Eshbayev. Risklarni boshqarish. O‘quv qo‘llanma. – T.: «INNOVATSION RIVOJLANISH NASHRIYOT-MATBAA UYI» – 2021, 224 bet.

ISBN 978-9943-7630-3-6

O‘quv qo‘llanmada risklarni boshqarishning nazariy asoslari va ustuvor yo‘nalishlariga bag‘ishlangan mavzular yoritilgan. Ushbu mavzularda “Risklarni boshqarish” faniga kirish, riskning mohiyati va o‘ziga xos hususiyatlari, risklarning turlari va tasniflari va boshqa turdagi risklar, risk chegaralari, iqtisodiy va huquqiy asoslari, risklarniboshqarish usullari va instrumentlari, moliyaviy risk, moliyaviy risk chegaralari va sug‘urtalash, risklarning miqdoriy ko‘rsatkichlari va ularni baholash usullari, strategik biznes darajasidagi risklarni boshqarish, investision loyihalarda risklar tahlili va risklarni kamaytirish usullari ochib berilgan. O‘quv qo‘llanmada keltirilgan mavzularda mamlakatimizda risklarni oldini olish va ularni bartaraf etishni ta‘minlashning o‘ziga xos hususiyatlari tahlil qilingan.

O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta‘lim vazirligi tomonidan 5232400–“Iqtisodiy xavfsizlik”bakalavrtalim mutaxassisligitalabalari uchun o‘quv qo‘llanma sifatida tavsiya etilgan, shuningdek, risklarniboshqarishbilan shug‘ullanuvchi mutaxassislar, professor-o‘qituvchilar, izlanuvchilarva shu sohaga qiziquvchi ko‘p sonli kitobxonlarga mo‘ljallangan.

UO‘K: 331.56
KBK 65.9(2)261.3

Taqrizchilar:

T.Bekmurodov - i.f.n., O‘zbekiston Milliy Universiteti “Menejment” kafedراسi dotsenti;

B.Tursunov – i.f.f.d., (PhD), Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti “Iqtisodiy xavfsizlik” kafedراسi mudiri.

ISBN 978-9943-7630-3-6

© **J.Sh.Tuxtabayev, A.X.Eshbayev. 2021.**
© **«Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi» – 2021.**

KIRISH

Mamlakat iqtisodiyoti rivojlanishida “Risklarni boshqarish” fani alohida o‘ringa ega bo‘lib, uning holati turli ijtimoiy-iqtisodiy qarorlar qabul qilishda muhim o‘rin tutadi. Bizga ma‘lumki, mamlakat iqtisodiy xavfsizligini ta‘minlash har bir davlat uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Iqtisodiy xavfsizlikni ta‘minlashning dolzarbligi uning risklarni boshqarish, oldini olish, barqarorlikni ta‘minlash masalalari, jahon hamjamiyatining zamonaviy sharoitlarida asosiy tahdid va iqtisodiy tizimdagi har qanday o‘zgarishlar turli xavf-xatar va tahdidlarning namoyon bo‘lishi bilan birga kechadi. Shuning uchun risklarni oldini olishni ta‘minlash, unda bo‘ladigan tahdidlarni bartaraf etish masalasi yuzaga keladi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan 2017 yil 7 fevralda qabul qilingan “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi”dagi PF-4947-sonli Farmoniga muvofiq tasdiqlangan dasturning “Iqtisodiyotni yanada rivojlanirish va liberallashtirish” deb nomli uchinchi yo‘nalish 3.2-bandida “Tarkibiy o‘zlashtirishlarni chuqurlashtirish, milliy iqtisodiyotning yetakchi tarmoqlarini modernizatsiya va diversifikatsiya qilish hisobiga uning raqobatbardoshligini oshirish” vazifalari belgilangan. Shundan kelib chiqib qayd etish lozimki, mamlakatimizda risklarni olini olishni ta‘minlashning ilmiy va amaliy asoslarini shakllantirish muhim ahamiyatga ega. Shu boisdan, mazkur o‘quv qo‘llanmada risklarni bartaraf etishni ta‘minlashning institutsional yo‘nalishlari bo‘yicha maqsad va vazifalar bayon etilgan.

Risklarni boshqarish fanining maqsadi talabalarga risklarni oldini olishni ta‘minlash va uning munitsipial shakllanishini baholashga oid nazariy bilim va amaliy ko‘nikmalarga ega bo‘lgan zarur bilimlar berishdan iborat. Ushbu fanning vazifasi talabalarga risklarni oldini olishning nazariy asoslarini mamlakat darajadasida o‘rgatish; mamlakat iqtisodiy xavfsizligiga tahdidlarni aniqlash, tahlil qilish uslublari va vositalarini tushuntirish; mamlakat iqtisodiy xavfsizligiga tahdidlarni bartaraf etish yo‘llarini o‘rgatish; risk darajasini belgilovchi ko‘rsatkichlar tizimidan foydalanib tahlil qilish va ularni baholash bo‘yicha ko‘nikmalarini shakllantirish; turli darajadagi milliy manfaatlarining ziddiyatini hisobga olgan holda mamlakat iqtisodiy

xavfsizligini ta'minlashning alohida yo'nalishlarini strategik va taktik boshqaruv qarorlarining samaradorligini baholash va rivojlanish usullarini o'zlashtirib, iqtisodiy muammolar bo'yicha yechimlar qabul qilish bo'yicha zaruriy bilimlar va ko'nikmalarni shakllantirish hisoblanadi.

“Risklarni boshqarish” o‘quv fanini talabalar tomonidan o‘zlashtirilishi jarayonida amalga oshiriladigan masalalar doirasida:

- haqiqiy faktlarni iqtisodiy nuqtai-nazardan tahlil qilish va izohlash imkonini beradigan risklarni boshqarish bo'yicha bilimlarga ega bo'lish;

- risklarni boshqarishni o'rganishning asosiy tadqiqot usullari va uni shakllanish omillarini tushunish;

- risk darajasini belgilovchi tizim indikatorlaridan foydalanib risk darajasini monitoring qilish va baholash qobiliyati;

- risklarni bartaraf etishda analitik mulohazalardan foydalana bilish;

- iqtisodiy muammolarni topish va hal qilish uchun analitik tadqiqotlardan foydalanish;

- mavjud iqtisodiy risk muammolarni jamoaviy ravishda tushunish va tahlil qilish;

- turli iqtisodiy muammolarning ahamiyatini, shuningdek ushbu muammolarni hal qilishga qaratilgan siyosatning ijtimoiy ta'sirini tanqidiy baholay olish;

- risk bo'yicha olib borilayotgan islohotlarni tahlil qila olishi, bu borada taklif va tavsiyalar ishlab chiqish bo'yicha bilim va ko'nikmalarga ega bo'ladi.

Ushbu o'quv qo'llanma O'zbekiston Respublikasida risklarni boshqarish bo'yicha amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlarning mazmun va mohiyatini hamda uni qo'llashda O'zbekiston Respublikasida qabul qilingan qonunlarga, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev asarlariga, farmon va qarorlariga, Vazirlar Mahkamasining qarorlariga asoslanadi.

O'quv qo'llanma O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish Konsepsiyasi talablari va Oliy va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi yo'nalishlari bo'yicha o'quv-uslubiy birlashmalar faoliyatini Muvofiqlashtiruvchi kengashning qarori bilan tasdiqlangan hamda 5232400 - “Iqtisodiy xavfsizlik” ta'lim yo'nalish-

larining “Risklarni boshqarish” fanining o‘quv dasturi asosida yozilgan bo‘lib, ushbu o‘quv qo‘llanmada o‘qitishning yangi ta’lim texnologiyasidan foydalanilgan holda har bir mavzu bo‘yicha maqsad, mazmuni, mohiyati va ahamiyati yoritilgan hamda mavzu bo‘yicha nazorat va muhokama uchun savollar, tayanch iboralar, glossariylar va foydalaniladigan adabiyotlar ro‘yxati keltirilgan.

“Risklarni boshqarish” fanining o‘quv qo‘llanmasi asosan oliy o‘quv yurtlarining bakalavr ta’lim yo‘nalishining 5232400 – “Iqtisodiy xavfsizlik” talabalari uchun mo‘ljallangan. Bundan tashqari, risklarni boshqarish muammolari bilan shug‘ullanuvchi professor-o‘qituvchilar, talabalar, tadqiqotchilar, ilmiy izlanuvchilar hamda iqtisodiy xavfsizlikni ta’minlovchi soha xodimlari ham foydalanishlari mumkin. Ushbu o‘quv qo‘llanma risklarni boshqarish bilan bog‘liq muammolar, masalalar va ularni joriy etish uchun imkoniyatlarini kengaytirishga yordam beradi degan fikrdamiz.

Mualliflar “Risklarni boshqarish” fanining o‘quv qo‘llanmasi sifatida unga bildirilgan fikr, mulohazalar hamda takliflarni minnatdorlik bilan qabul qiladilar va nashrlarga tayyorlash va chop etish jarayonida yordam berganlarning barchasiga samimiy minnatdorchilik bildiradilar.

I-BOB. “RISKLARNI BOSHQARISH” FANIGA KIRISH, RISKNING MOHIYATI VA O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

1.1. “Risklarni boshqarish” fanining mazmuni va maqsadi

Umumjaxon amaliyotida qabul qilingan tadbirkorlik va ishbilarmonlik faoliyati tug‘risidagi qonunchilik tadbirkorlik, bu mulkiy mas’uliyat va o‘zining tavakkalchiligi bilan amalga oshiriluvchi, daromad olishga yo‘naltirilgan fuqarolar va ular guruhning mustaqil tashabbus faoliyati deb belgilanadi. Ko‘p xollarda tadbirkorlik; mustaqillik, tashabbuskorlik, mas’uliyatlilik, faol izlanuvchanlik, jushqinlik, chaqqonlik kabi xislatlar bilan tavsiflanadi. Bu xislatlarning yagona jamlamasi iqtisodiy faoliyatiga xos bo‘lib, to‘liq asosli xolda tadbirkorlik yoki biznes deyiladi. Tadbirkor uzluksiz ravishda o‘z hatti-xarakatlarini (mazmunan mehnat yutuqlarini ta‘minlash uchun) takomillashtirib boradi, chunki yutuqlar mahsulotlarini, texnologiyalarni tovar sifatini o‘zgartirishga, tabiiyki narx iste‘molchilar doirasi va ko‘pgina boshqa omillarga bog‘liq.

Muammolarni yechimini turli yo‘llarini topish, tanlash va o‘zgartirish faqat muqobil variantlar mavjudligidagina mumkin bo‘ladi. Shuning uchun tadbirkorlikning zaruriy sharti izlanish va hilmaxillik holatida iqtisodiy faoliyatning usullarini tanlashda, erkinlikda kurinadi. Biznesni tavakkalchiliksiz tasavvur etish mumkin emas. Tavakkalchilikni kuchayishi – bu mohiyatan tadbirkorlik erkinligining aksi bo‘lib, bu uchun o‘ziga xos to‘lov xamdir. Bozor munosabatlari sharoitida yashab qolish uchun, texnikaviy yangilanish va dadillik, jo‘shqin xarakterga tayaniladi, bu esa o‘z navbatida tavakkalchilikni kuchaytiradi. Demak, bundan tadbirkor tavakkalchilikni kuchaytiradi. Demak, bunda tadbirkor tavakkalchilikdan qochmasligi, balki uning darajasini baholay bilishi va tavakkalchilikni pasaytirish maqsadida uni boshqara bilishi lozimligi kelib chiqadi.

Tadbirkorlikning bosh xislati: “Tavakkalchilikdan qochmaslik, balki, uni oldindan ko‘ra bilishda va uning eng past darajagacha pasaytira olishda” namoyon bo‘ladi, deyiladi. Ta‘kidlaganlaridan mazkur o‘quv qo‘llanmaning asosiy maqsadi va vazifalari kelib chiqib, ularni quyidagicha ifodalash mumkin:

- zamonaviy iqtisodiyotga xos bo'lgan omillardan biri bu - tavakkalchilikni hisobga olgan xolda iqtisodiy jarayonlarni sifat va miqdoriy xususiyatlari to'g'risidagi bilimlarini chuqurlashtirish va kengaytirish;

- tavakkalchilikni inobatga oluvchi iqtisodiy matematik model-larni tuzish, tahlil qilish va foydalanish usul va uslublarni o'zlashtirish;

- qarorlarni qabul qilish jarayonida iqtisodiy tavakkalchilikni hisobga oluvchi va modellashtiruvchi bir qator namunaviy uslublarni o'rganadi;

- hilma-xil muammolarni yechimini topishda amalda qo'llash maqsadida tegishli apparatlarni (qurollarni) o'zlashtirish;

Mazkur qo'llanmaning asosiy qismlarini bayon etishdan oldin, uning mazmun va mohiyatiga ma'lum darajada qo'shimcha izoh beramiz.

Tavakkalchilikni boshqarish, baholash va tahlil qilish bo'yicha shu kungacha o'zimizdagi mavjud va xorijiy materiallarni xar tomonlama keng o'rganish, bir tizimga keltirib, tahlil qilish ayni paytda quyidagilarni ko'rsatmoqda:

- "risk" - tushunchasini hamma uchun bir xil qabul qilingan tarifi mavjud emas;

- har qanday amaliy va nazariy tasodiflar, holatlar uchun qo'llaniluvchi tavakkalchilikni kengaytirilgan ko'rsatkichlarini aniq hisoblash uslublari ishlab chiqilmagan;

- aniq vaziyatga tavakkalchilikning ma'lum darajasini "mos kelishi"ni aniqlash bo'yicha ilmiy asoslangan qo'llanmalar mavjud emas;

- tavakkalchilikni holatini miqdoriy baholashga asoslanuvchi qoida va me'yorlarni shakllantirish imkonini beruvchi me'yoriy-xuquqiy konsepsiya ishlab chiqilmagan.

Shuni ham nazardan qochirmaslik lozimki, tavakkalchilikning qadr-qimmatini belgilash, aniq vaziyatlarda qabul qilinishi zarur bo'lgan qarorlarga bog'lik bo'ladi.

1.2. “Risk”, “xatar”, “tasodif”, “tavakkalchilik” tushunchalari talqini

Mavjud adabiyotlarda tavakkalchilikning xislat, xususiyat va elementlari obyektiv va subyektiv jihatlari o‘zaro munosabatlari, uni mazmunini anglash turlicha tavsiflangan. Tavakkalchilikning mohiyati to‘g‘risidagi hilma-xil fikrlar ko‘p hollarda bu xodisaning serqirraligi amalda mavjudligidir. Xo‘jalik faoliyati qonuniyatlarida uni to‘liq tan olinmasligi, real iqtisodiy amaliyotda va boshqaruv faoliyatida yetarlicha qo‘llanilmasligi bilan sharhlanadi. Undan tashqari tavakkalchilik bu – bir-biriga mos kelmaydigan, ba’zida xatto qarama-qarshi real holatlar yig‘indisidan iborat murakkab jarayondir. Tavakkalchilik tushunchasi rus tilidagi “Risk” so‘ziga ekvivalent sifatida olindi. Endi “Risk” toifasidagi tushunchaga nisbatan mavjud ba’zi-bir yondashuvlarni qarab chiqamiz.

“Risk” termini grekcha ridsikon, ridsa - so‘zlarida tik qoya, qoyatosh mazmunini anglatadi, italyancha “risiko” - so‘zida havfli, havf-xatar, risicarechzida qoyalarga chap bermoq mazmunini anglatadi. Fransuzcha “risdoe” tahlika, havf-xatar, qo‘rqinch, (tik qoyadan aylanib o‘tishda go‘yoki tavakkal qilish) mazmunini anglatadi. Vebster lug‘atida “risk” zarar yoki ziyon ko‘rish imkoniyati, havf-xatari deyilsa, Ojegov lug‘atida “risk” so‘ziga “havf-xatar xolati imkoniyati” yoki “muvaffaqiyatli xarakat” deb tarif beriladi. Shunisi diqqatga sazovorki, maxsus lug‘atlarda (falsafa, xarbiy, iqtisodiy va x.z) – “risk” tushunchasi umuman uchramaydi. U xatto katta sovet ensiklopediyasi va sovet ensiklopedik lug‘atining oxirgi nashrlarida, besh tomli falsafiy ensiklopediya va falsafiy ensiklopedik lug‘atida, hamda “Ilmiy-texnik taraqqiyot” lug‘ati va boshqalarda ham uchramaydi. Tahlillar, adabiyotlarda “risk” to‘g‘risidagi tushunchaga omadsizlik yoki havf-xatarga (havf-xatar holati) imkoniyat degan tarif keng tarqalganini ko‘rsatadi. Iqtisodiy adabiyotlarda ham shu xol ko‘rinadi.

“Moliyaviy menejment” kitobida unga quyidagicha ta’rif beriladi: “Risk”–tavakkalchilik - bu bashorat qilinayotgan variantlarga nisbatan daromad ololmaslik yoki zararlarini paydo bo‘lish ehtimoliyatidir. “Zamonaviy biznesda tavakkalchilik” kitobida: tavakkalchilik deganda ma’lum bir ishlab chiqarish va moliyaviy faoliyatni amalga oshirish natijasida qo‘shimcha xarajatlarni paydo bo‘lishi yoki

daromadning olinmasligi hamda tashkilot tomonidan o‘z resurslarini yo‘qotish ehtimoliyatini anglash tushuniladi” - deb ta’rif beriladi. Yuqorida keltirilgan barcha ta’riflardan: “tavakkalchilikni havf-xatar, zarar ko‘rish holati” - degan hususiy xislatini ajratib ko‘rsatish mumkin bo‘ladi. Lekin keltirilgan ta’riflar tavakkalchilikning barcha mazmuni, mohiyatini to‘liq ifodalay olmaydi.

“Tavakkalchilik”ning tarifini to‘liq belgilash uchun, oldin “tavakkalchilik vaziyati” tushunchasiga ta’rif berishimiz kerak, chunki u bevosita “tavakkalchilik” -termini mazmuni bilan uzviy bog‘liq. Biz rus lug‘atida qabul qilingan gap “Risk” –so‘zini “tavakkalchilik” deb tarjima qildik. Bu terminning yana ekvivalenti o‘zbek tilida “qaltislik” va “risk”ni o‘zini ishlatish kerak degan fikrlar bor. Chunki “Tavakkalchilik” so‘zi “Risk”ni to‘la mazmunini o‘zbek tilida ifodalay olmaydi. Kelajak o‘zbek tilida qaysi so‘zni tanlashni ko‘rsatib berar. “Vaziyat” tushunchasi u yoki bu faoliyat uchun imkoniyat yaratuvchi turli holat va shart-sharoitlar jamlamasining birikuvi deb tarif berish mumkin. Bunday holda vaziyat mazkur faoliyatini amalga oshirish uchun imkoniyat yaratish yoki unga to‘sqinlik qilishi mumkin.

Har xil vaziyat turlari ichida, tavakkalchilik vaziyati alohida o‘rin tutadi. Aksariyat iqtisodiy jarayonlarni amal qilish va rivojlanishi noaniqlik, ya’ni, mavhumlik elementlarga tayanadi. Bu esa bir xil echimi bo‘lmagan vaziyatlarni yuzaga kelishiga asos bo‘ladi. Agar u yoki bu vaziyatni ehtimoliyati darajasini miqdor va sifat jihatdan aniqlash imkoniyati mavjud bo‘lsa u tavakkalchilik vaziyati bo‘ladi. Bu yerda tavakkalchilik vaziyati statistik jarayonlarga bog‘liq bo‘lib, unga mavjud bo‘lgan uchta shart xamrohlik qiladi - degan xulosa kelib chiqadi. Ularga:

- noaniqlikning (mavhumlikning) mavjudligi;
- muqobil (alternativ) tanlovning zarurligi (bu holda, shuni ham nazarda tutish kerakki, tanlovdan voz kechish bo‘yicha tovlash xam tanlov xilma-xilligiga doir bo‘ladi);
- tanlangan muqobil variantni amalga oshirish ehtimoliyatini baholash imkoni borligi kiradi. Shuni qayd etish lozimki, tavakkalchilik vaziyati sifat jihatdan noaniklik (mavhumlik) vaziyatidan keskin farq qiladi.

Noaniqlik vaziyati - amalda o‘rnatish imkoni bo‘lmagan xodisa va qarorlar natijalarini xosil bo‘lish ehtimoliyatidir. Shunday qilib,

tavakkalchilik vaziyatini aniqlanishi mumkin bo'lgan va amalga oshuvchi xodisalar ehtimoliyatidagi noaniqliklar xilma-xilligi deb tarif berish mumkin. Ya'ni, bu holda taxminan sheriklarning ishlab chiqarishdagi hamkorligidagi faoliyati, raqiblarning qarshi harakati, iqtisodiyot taraqqiyotiga tabiiy muhitning ta'siri, ishlab chiqarishga ilmiy texnik yutuqlarni joriy etish natijasida paydo bo'luvchi xodisalar ehtimolini obyektiv baholash imkoniyati mavjud bo'ladi.

Tavakkalchilikni bir necha turlarga bo'lish mumkin:

- ixtiyoridagi bir nechta muqobillikdan tanlovchi subyekt, bashorat qilinayotgan natijalarni olish uchun obyektiv ehtimoliyatiga (statistik tadqiqotlar natijalariga asoslanuvchi) ega bo'ladi;

- kutilayotgan natijalarni ro'y berish ehtimoli faqatgina subyektiv baholash orqali olinadi, ya'ni, subyektiv ehtimollik bilan ish ko'radi;

- alternativlarni amalga oshirish va tanlash jarayonida obyektiv va tanlash jarayonida obyektiv va subyektiv ehtimollikka ega bo'ladi;

- kutilayotgan natijalarni ro'y berish ehtimoli faqatgina subyektiv baholash orqali olinadi, ya'ni, subyekt, subyektiv ehtimollik bilan ish ko'radi;

- alternativlarni amalga oshirish va tanlash jarayonida obyektiv va subyektiv ehtimolliklarga ega.

Tavakkalchilik vaziyatlardan "chiqish uchun", subyekt tanlov o'tkazadi va uni amalga oshirishga xarakat qiladi. Tavakkalchilik tushunchasini anglash aynan shu jarayonda o'z ifodasini topadi. Sub'yektning faoliyat rejasi esa bu jarayon tavakkalchilik tushunchasini anglashda o'z ifodasini topadi. Amalga oshirishga harakat qilish uchun qaror tanlovi bosqichida bo'lganidek, amalga oshirish bosqichida xam mavjud bo'ladi. Bu va boshqa xollarda tavakkalchilik konkret ziddiyatlarni noaniq vaziyatda rivojida qarama-qarshi intilishlari orqali amaliy yechimini topish usuli bilan subyekt tomonidan noaniqliklarni olish modelini ifodalaydi. Tavakkalchilik - bu omadsizlik holatida vaqtincha tanlovga qadar bo'lgan xoldan ham yomon vaziyatda bo'lish imkoniyati mavjud bo'lganida tanlov sharoitida amalga oshiriluvchi faoliyat (hatti-harakat)dir. Bu tarifda omadsizlik havf-xatar xolati bilan bir qatorda, alternativlik (muqobillik) kabi hislat ham ishtrok etadi. Tavakkalchilik - bu muqarrar tanlov vaziyatidagi noaniqliklarni bartaraf etish bilan bog'liq jarayonda ko'zlangan natijalarga erishish omadsizlik va maqsaddan

chekinish ehtimolini miqdor va sifat jihatdan baholash imkoniyati mavjud xoldagi faoliyatidir.

1.3. Risk menejment tizimining tarkibiy elementlari

“Risk” - xodisasida uning mohiyatini tashkil etuvchi va o‘zaro bog‘liq bo‘lgan quyidagi asosiy elementlarini ajratib ko‘rsatish mumkin:

- tanlangan muqobillikni (alternativani) amalga oshirish maqsadida ko‘zlagan maqsaddan chekinish mumkinligi;

- ko‘zlagan natijaga erishishning ehtimolligi;

- ko‘zlagan maqsadga erishish uchun ishonchsizlik (ishonchning yo‘qligi);

- alternativani noaniq sharoitdagi tanlovni amalga oshirish bilan bog‘liq moddiy, ma’naviy va boshqa yo‘qotishlarning mavjudligi.

Riskning muhim elementlaridan biri bu tanlangan maqsaddan chekinish ehtimolining borligidir. Bunday holdagi farqlanish ijobiy va salbiy hislatda bo‘lishi mumkin. Ko‘rsatib o‘tilgan elementlar, ularning o‘zaro bog‘liqligi va o‘zaro ta’sirchanligi riskning mazmun mohiyatida namayon bo‘ladi. Shu bilan bir qatorda riskka uning mohiyatini anglash imkonini beruvchi bir qancha hislatlar xosdir. Unga quyidagi hislatlar kiradi.

- qarama-qarshilik (zidlik);

- alternativlik (muqobillik);

- noaniqlik (mavhumlilik).

Qarama-qarshilik riskning muhim hislatlaridan biri bo‘lib u turli qarashlarda namoyon bo‘ladi. Risk faoliyatining hilma-xilligini ifodalar ekan, bir tomondan tanlov muqarrarlik vaziyatida va noaniqlik sharoitidaligi murakkab uslublar bilan umum ahamiyatga moyil natijalarni olishga yo‘naltirilgan bo‘ladi. Shu bilan bir qatorda u konservatizm, dogmatizm, qoloqlik kabi jamiyat taraqqiyotga ruhiy to‘siqlarni bartaraf etadi. Tugatmoq, bo‘luvchi ruhiy to‘siqlarni bartaraf etadi va yangi istiqbolli faoliyat turlarini joriy etishga qarshilik jamiyat taraqqiyotiga to‘sqinlik qiluvchilarga qarshi muvaffaqiyatni ta’minlashga yo‘naltirilgan yangi istiqbolli faoliyat turlarini joriy etishga tashabbuskor ijtimoiy eksperimentlarni yangi g‘oyalarni amalga oshirishni ta’minlaydi.

Tavakkalchilikning bu hususiyati muhim iqtisodiy, siyosiy va ma'naviy ruhiy oqibatga sabab bo'ladi, chunki u jamiyat va texnika taraqqiyotini ta'minlaydi, jamoatchilikning fikirlash doirasiga ijobiy ta'sir etadi. Ikkinchi tomondan, tavakkalchilik avantyurizm, valyun-tarizm, subyektivizimga, ijtimoiy taraqqiyotni to'xtatishga olib keladi. Riskning qarama-qarshi tabiati mavjud tavakkal xarkatlarning to'qnashuvida namoyon bo'ladi. Masalan, u yoki bu xarakterni amalga oshirish uchun maqbul yo'lni tanlagan kishi o'zini tavakkal ish qilgan deb xisoblasa, boshqa odamlar tomonidan u ehtiyotkorlik har qanday riskdan xolis yoki aksincha deb baholash mumkin.

Riskning muqobillik xususiyati ikki va undan ortiq variantdagi imkoniyatlar, yo'nalishlar, harakatlar orasidan o'ziga mos keluvchi variantni tanlash zaruratidan kelib chiqadi. Tanlov imkoniyatining mavjud bo'lmasligi, risk holatini inkor etadi. Qayerdagi tanlov bo'lmasa u yerda risk xarakterdagi vaziyat yuzaga kelmaydi, demak risk mavjud bo'lmaydi. Risk vaziyatning aniq mazmuniga bog'liq xolda alternativlik turli darajada murakkablikka ega bo'ladi va u turli usullarda xal etiladi. Agar oddiy vaziyatlarda tanlov amalda to'plangan tajriba va ichki xis tuyg'uga asoslansa, murakkab vaziyatlarda qo'shimcha maxsus usul va uslublardan foydalanish zarur. Riskni mavjudligi bevosita o'z ma'zmun shaklining hilma-xiligi bilan farqlanuvchi noaniqliklar bilan bog'liq.

Riskning bu hislatiga risk manbalarini o'rganayotganimizda batafsil to'xtalamiz. Bu yerda biz faqat "Risk"ni ishonchsiz va bir xillikni inkor etuvchi noaniqlikni "bartaraf etish" usullari sifatida qarab chiqamiz. Riskni bu xislatiga e'tiborni qaratishimizning muhimligi shundan iboratki u noaniqlikning obyektiv va subyektiv manbaalarini inkor etadi va boshqaruv jarayonlarini amalga otmallashtiradi, qolaversa gap qandaydir noaniqliklarni to'liq bartaraf etish ustida emas (amalga mumkin bo'lmagan), balki ratsional alternativani tanlash maqsadida riskni hisobga olish zarurati ustida ketmoqda.

1.4. Risklarni turlariga ajratish

Risk - bu mumkin bo'lgan noaniqliklarda ma'lum xajmdagi faoliyatni bajarish, ya'ni, bajariladigan ishlar natijasiga zarar

etkazuvchi xarhil ziyonlar yoki katta xajmda daromad olish imkoniyatidir. Ko'p hollarda tadbirkor ma'lum bir risk asosida ishlab chiqarishga majbur. Majburiy riskda riskni boshqarish uchun mumkin bulgan noaniqliklarni bartaraf etishga intilinadi. Qarorlar qabul qilishda biz ikki turdagi riskka yo'l qo'yamiz:

1. riskni hisobga olgan holda umumdavlat qarorlarini qabul qilish;

2. mahalliy ahamiyatga molik qarorlar qabul qilish.

Iqtisodiyotning bozor munosabatlariga o'tishida talab va taklif munosabatlari orasida ham ma'lum bir riskka tayaniladi. Noaniq qarshiliklar natijasida yuzaga keluvchi risk "Fors – major" deyiladi. Ko'p hollarda noaniqliklar va tavakkalchilikni sinash tushunchalari deyiladi. Lekin (risk uchun) noaniqliklar ba'zi hollarda risk sifatida ko'rinadi yoki ba'zi bir noma'lum xodisalarni paydo bo'lishida yoki paydo bo'lishi bizga noaniq vaziyat ehtimoli ko'rinishida paydo bo'ladi. Amalda uzoq muddatli va qisqa muddatli risk mavjud. Uzoq muddatli risk qishloq xo'jaligi va uning tarmoqlarini rivoji bilan bog'liq bo'lib, ko'p hollarda butun xalq xo'jaligi darajasida qabul qilinadi. Qisqa muddatli risk kon'yunkturali hisoblanadi ya'ni, ma'lum vaqt davomida bajariladigan ma'lum turdagi ishlarni bajarishda qabul qilinadi.

Risk turlari quyidagi sinflarga bo'linadi:

- 1) xo'jalik riski;
- 2) inson tabiati bilan bog'liq risk;
- 3) tabiiy omillar bilan bog'liq risk.

Xo'jalik riski muvaqqat va obyektiv riskdan tashkil topadi. Muvaqqat risk bu - ishlab chiqarish jarayoniga yo'naltirilgan mahsulot keraksiz bo'lib qolishidir. Obyektiv risk bu - mazkur mahsulot mazkur xududda sotilmay qolishidir. Tadbirkorlar o'z faoliyatlari davomida quyidagi vaziyatlarda tavakkalchilikni hisobga olishlari lozim.

1) Ishlab chiqarish sohasida: boshqaruv, taqsimot, texnologiya, texnika va ob-havo bilan bog'liq risk;

2) vositachilik sohasida: fuqarolik ma'suliyati imkoniyatlari, mulk, pul vositalari va daromadni yo'qotish bilan bog'liq risk;

3) savdo sohasida: tovarning sotilmasligi, mahsulotni o'z vaqtida yetkazib bera olmaslik bilan bog'liq risk;

4) moliya sohasida: baho bilan bog‘liq, nelikvidlik, depozit, bank opreatsiyalari, valyuta, sug‘urta, mulkchilik kredit bilan bog‘liq risk.

Asosiy tayanch tushunchalar

Risk, moliya, baho, valyuta, likvidlik, depozit, bank, sug‘urta, kredit, risk, texnologiya, qaror, talab, taklif, bozor, menejment, fors-major, xo‘jalik riski.

Takrorlash uchun savollar

1. “Risk nazariyasi” fani necha davrga ega?
2. “Daromad yoki kutilayotgan daromad davlat qimmatli qog‘ozlarni foiz ko‘rsatkichlari bilan aniqlanishi zarur, bu jarayon risk darajasi bilan bog‘langan bo‘lib, kutilayotgan risk darajasi qanchalik katta ekanligini aniqlab beradi” bu fikrni kimlar bildirgan?
3. “Risk” so‘zining ispancha - portugolcha ma‘nolarini tasniflang?
4. “Risk” so‘zining rus tilidagi manosi tasniflang?
5. “Risk - bu “salbiy, yomon: mahsulot bo‘lib, uni sotish yoki sotib olish mumkin” - bu fikrni kim bildirgan?
6. Biznes Oksford lug‘atida riskka qanday tarif berilgan?
7. Noaniqlik qanday omillar harakati tufayli yuzaga keladi?
8. “Risk - bu moliyaviy yo‘qotish darajasini belgilaydi” degan fikrni kim bergan?
9. Risk qanday moliyaviy yo‘qotish darajalarini belgilaydi?
10. Riskni nimalar bilan bog‘langan holda qarash lozim?

2-BOB. RISKLARNI BOSHQARISHNING NAZARIY ASOSLARI

2.1. Risklarni boshqarishning asosiy tamoyillari

Bozor iqtisodiyoti sharoitida hamda u bilan bog'lik moliyaviy, ma'naviy boshqa yo'qotishlarda ma'lum bir mexanizm yordamida talab paydo bo'ladi, uning natijasida tadbirkor (firma) erishishi mumkin bo'lgan maqsadi nuktai nazaridan eng qulay imkoniyatdagi usulda xo'jalik qarorlarini qabul qilish va amalga oshirish uchun tavakkalchilik xavf-xatarini xisobga oladi.

Bu mexanizm tavakkalchilikni boshqarish deyiladi. Tavakkalchilikni boshqarish bu qandaydir darajada tavakkal vaziyatlar sodir bo'lishi imkoniyatini bashorat qiluvchi xamda ularning salbiy oqibatlarini bartaraf etish imkonini beruvchi tadbirlar, usullar va uslublar jamlamasi deb tarif beriladi. Tavakkalchilikni boshqarish bir tizim sifatida ikki kichik tizimdan tashkil topadi. Unga boshqariluvchi quyi tizim (boshqaruv ob'yekti) va boshqaruvchi yuqori tizim (boshqaruv subyekti) kiradi.

Tavakkalchilikni boshqarish tizimida boshqaruv ob'yekti bo'lib kapital kiritishning tavakkalchiligi va tavakkalchilikni amalga oshirish jarayonida xo'jalik subyektlari (tadbirkor va raqiblar, raqobatchilar, qarz oluvchi va qarz beruvchilar, sug'urtachi va sug'urta oluvchilar) orasidagi iqtisodiy munosabatlarga aytiladi.

Tavakkalchilikni boshqarish tizimida boshqaruv subyekti bo'lib o'z faoliyatlari vositasida boshqaruv ob'yektiga bevosita ta'sir ko'rsatuvchi maxsus odamlar guruxi (tadbirkor, moliyaviy menejer, tavakkalchilik buyicha menejer, sug'urtalash buyicha mutaxassis va boshqalar) gavdalanadi.

Tavakkalchilikni boshqarish iqtisodiy faoliyatda maxsus soha bo'lib, u xo'jalik faoliyatining iqtisodiy taxlili, psixologiya, sug'urta ishlari, xo'jalik qarorlarini optimallashtirish usullari sohasida chuqur bilim talab qiladi.

Bu sohada tadbirkorning asosiy vazifasi loyiha qanchalik daromadli bo'lsa, uni amalga oshirishda tavakkalchilik darajasi shunchalik yuqori bo'lishidan kelib chiqib, mazkur loyiha uchun daromad va tavakkalchilikning birikuvini optimal darajada ta'minlovchi xarakat

variantini topishdan iborat bo‘ladi. Bu yerda shuni ta’kidlash lozim-ki, iqtisodiy jarayonning ajralmas bo‘lagi bo‘lgan tavakkalchilikning mavjudligi, shuningdek, bu sohada qo‘llanilayotgan boshqaruvga ta’sir vositalari shunga olib kelmoqdaki, tavakkalchilikni boshqarish qator xollarda maxsus mustaqil kasbiy faoliyat sifatida namoyon bo‘lmoqda.

Bu turdagi faoliyatni ixtisoslashgan institutlar mutaxassislari, sug‘urta kompaniyalari, shuningdek, moliyaviy, tavakkalchilik bo‘yicha menjerlar sug‘urta mutaxassislari amalga oshiradi.

Tavakkalchilik bo‘yicha mutaxassislarning bosh vazifasiga:

- Kuchaygan tavakkalchilik sohalarini aniqlash;
- Tavakkalchilik darajalarini baholash;
- tashkilot (firma) uchun mos keluvchi tavakkalchilik darajasini taxlil qilish;

- zarur vaziyatlarda tavakkalchilik darajasini pasaytirish yoki undan himoyalash tadbirlarini ishlab chiqish;

- Tavakkalchilik xodisasi sodir bo‘lganida undan ko‘rilgan zararni maksimal darajada to‘plam bo‘yicha tadbirlar ishlab chiqish kabilar kiradi.

Tadbirkorlik faoliyatining xususiyatiga qarab, tavakkalchilik sharoitida qaror qabul qilish yoki uni amalga oshirish bo‘yicha aniq usul va uslublar ma’lum darajada farq qiladi, xamda firmaning maqsadga erishish uchun tanlangan strategiyasi, konkret vaziyatga bog‘lik bo‘ladi. Shu bilan bir qatorda boshqaruv subyektlari uchun qo‘llanma sifatida tavsiya etiluvchi tavakkalchilik nazariyasi va amaliyotini boshqarish bo‘yicha bir qator asosli prinsiplari ishlab chiqilgan bo‘lib, ularning asosiylariga quyidagilarni kiritish mumkin:

- o‘z kapitalingiz imkoniyatidan ortiq xavf-xatarga yo‘l qo‘ymang;

- tavakkalchilik oqibati to‘g‘risida o‘ylab ko‘ring yoki yetti o‘lchab bir kesing;

- arziyas narsa uchun katta xatarga bormang.

Birinchi prinsipni amalga oshirishning ma’nosi shuki tadbirkor tavakkal vaziyatda qaror qabul qilishida: agar ishi aksiga ketsa ko‘radigan zararini maksimal hajmini hisobga olishi; agar ishi aksiga sodir bo‘lsa ko‘radigan zararini maksimal hajmini hisobga olishi.

Uni kirayotgan kapitali va boshqa xususiy moliyaviy resurslar bilan taqqoslab, kelgusida ko‘rilgan zarar bankrotga olib kelmasligini

hisobga olish lozim. Ikkinchi prinsipni amalga oshirish esa tadbirkor ko‘rishi mumkin bo‘lgan zarar miqdorini bilgan xolda tavakkalchilik ehtimoli qanday, uning oqibati nimaga olib kelishni aniqlashini hamda bu ma’lumotlar asosida tadbirkor tavakkalchilik xatari uchun mas’uliyatini o‘z zimmasiga olish yoki shu mas’uliyatni o‘zgarar (sug‘urtalash orqali) zimmasiga yuklanish yoki shu tadbirni bajarishdan voz kechish to‘g‘risida qaror qabul qilishni talab qiladi. Uchinchi prinsipni amalga oshirishda tadbirkor xatarga borishni tavakkal qilishda uning nazarda tutayotgan natijalarni, yo‘qotish hajmini hisobga olish lozim.

Tadbirkor uchun tavakkalchilikdan ko‘rilgan zarar va foyda nisbatan qoniqarli bo‘lsagina tavakkal qilish to‘g‘risida bir qarorga kelish mumkin. Bu yerda shuni ta’kidlash lozim-ki, xar bir yuqorida qayd etilgan nisbatni mos kelgan xar bir aniq vaziyati xilma xil bo‘lib u ko‘plab omillarga ya’ni, mulkiy holatga tadbirkorning tavakkalchilik xavf-xatari sohasidagi siyosati, taktika va strategiyasi loyiha vazifa va maqsadlariga bog‘liq bo‘ladi. Vaxolanki, mas’uliyatning bu masalasiga ham iqtisodiy va hukukiy jixatlar mavjud. Xo‘jalik qarorlari bilan bog‘liq tavakkalchilikdagi mas’uliyat masalalari, amaliy tajribalar va bu sohada to‘plagan tajribalar to‘g‘risida batafsil to‘xtalamiz.

Tavakkalchilik tushunchasi tabiiy fanlarda aniqlab o‘z tarifini topgan hamda matematik formulada ifoda etilgan. Ammo iqtisodiyot o‘ziga xos hislat va xususiyatga ega. Shuning uchun «xo‘jalik tavakkalchiligi» degan maxsus atama tarifini berishimiz zarur. Keyingi yillarda ko‘plab maqola va ilmiy ishlarda mualliflar tashkilotning xo‘jalik faoliyati, rejalashtirish, bozor mexanizmi, talab va taklif munosibatlarini qarab chiqishda xo‘jalik tavakkalchiligi masalalariga katta e’tiborni qaratmoqdalar.

Biz ko‘plab xollarda, ilmiy xulosalarda yuqorida aytib o‘tilgan sohalarda qarorlar qabul kilishda tavakkalchilik elementlarini hisobga olish zarurligini va hatto uni maqsadga muvofiqligini qayd etilishini kuzatdik. Aksariyat mualliflar texnikaviy va xo‘jalik qarorlarini qabul qilishni tavakkalchiliksiz amalga oshirib bo‘lmaydigan g‘oyani ilgari surmoqdalar, chunki tavakkalchilikni tan olmaslik, rivojlanishga sun’iy to‘siq qo‘ygan bilan barobardir. Biz ishlari bilan tanishgan yana bir gurux mualliflar: tavakkalchilikning moxiiyati, maqsadga erishishda ko‘riladigan zararda emas, balki maqsadga erishish uchun yo‘nalishni

o'zgartirish to'g'risida kabul kilingan qarorlar uchun yaratilgan imkoniyatda degan g'oyani ilgari suradilar. Tavakkalchilik tushunchasining ko'rinishi mumkin bo'lgan zarar imkoniyati tor ma'noda talqin qilinishi, uni iqtisodiy sohada to'g'ri qo'llanilishini ancha cheklab qo'yadi.

2.2. Risk tushunchasi va terminlariga nazariy yondashuv

Shuni ham qayd etish lozimki, ba'zi iqtisodchilar so'zma-so'z «tavakkalchilik» va «noaniqlik» terminlar tushunchalari orasidagi farqni izlashadi. Noaniq va ziddiyatlardan tavakkalchilik vaziyati sifatida sodir bo'lishi extimol bo'lgan va hatto baholangan noma'lum xodisalar qaraladi. Ayni paytda sodir bo'lishi extimolini oldindan bilmagan noaniq vaziyatlar endi biz an'anaviy usullar bilan bartaraf etilmagan vaziyatlarni - «noaniqlik» deb ataymiz. Bundan ancha mashhur bo'lgani «vis major» (yengilmas to'siq) bo'lib, uning sodir bo'lishi hamma vaqt to'la tasodifdir.

Shuni qayd etish lozimki, rejalashtirilgan kelgusi natijalardan chekinish hamma vaqt zarar ko'rish bilan bog'liq bo'lmay, goho qo'shimcha daromad ham keltiradi. Shunga ko'ra siz, tushumlar tavakkalchiligi to'g'risida ham ketishi mumkin, ya'ni xarajatlar qilish tavakkalchiligi bilan bir qatorda, qo'shimcha daromad (foyda) olish tavakkalchiligi ham mavjud.

Oldindan rejalashtirilgan iqtisodiy o'sishda tasodifiy omillar ta'sirini tan olinishi, kutilgan va ziddiyatni sodir bo'lishini orqaga surishi, yoki uni mazmun- moxiyatini o'zgartirishi mumkin-ki, u o'z-o'zidan kun tartibiga xo'jalik tavakkalchiligi muammolarini qo'yadi. Iqtisodiyotni davlat boshqaruvi sharoitida ikki turdagi xo'jalik tavakkalchiligi mavjud, aynan xalq xo'jaligi tavakkalchiligi (global, umumiy) va tashkilot doirasidagi tavakkalchilik (lokal, maxalliy) bo'lib, ular dialektik yagona qarama-qarshilikda turadi, bir-birini to'ldiradi, bir-biriga ta'sir etadi, ayni paytda ma'lum darajada avtonom holda uchraydi. Ular shuningdek, o'zaro qarama-qarshi mayl, rag'batlarni tashuvchi hamdir, ayniqsa u iqtisodiy muhit ikkala tavakkalchilik vaziyatini vujudga keltirish uchun bir xil imkoniyat yaratganda yaqqol namoyon bo'ladi. Tavakkalchilik elementlarini paydo bo'lish imkoniyatlari nafaqat yirik yo'qotishlarda ifodalanadi, balki

birinchi navbatda katta daromad olishda ham gavdalanadi, shuning uchun ham barcha xo‘jalik raxbarlari tavakkalchilikka borishadi. Bir xil sharoitda olinadigan katta daromad-jadal rivojlanish natijasidir. Tavakkalchilikni xisobga oluvchi rejalashtirilgan tadbirda ijobiy natijaga erishishni ta‘minlovchi sharoit yaratish murakkab ish. Bu sharoit birinchi navbatda iqtisodni boshqarish tizimi bilan belgilanadi.

2.3. Bozor iqtisodiyoti sharoitida risklarni boshqarish

Davlat tomonidan boshqariluvchi iqtisodiyotni boshqarish tizimida katta rolni (katta hajmda) tashkilotlar o‘ynaydi. Ular nafaqat o‘zlari ishlab chiqaruvchi mahsulotlar miqdorini belgilaydi, ya‘ni kelgusida ularni sotilishga tavakkalchilikka boradi va shuning uchun ham tashkilot rivoji uchun yo‘naltirilgan bir qism mablag‘larning xususiy qarorlari ixtiyorida bo‘ladi.

Hozirgi vaqtda iqtisodiy shart-sharoit tashkilot darajasida, shuningdek, xalq xo‘jaligining barcha darajasida jadal rivojlanish bilan bog‘liq tavakkalchilikni qabul qilish uchun qulay imkoniyat yaratadi. Tavakkalchilikning ikki (globalva lokal) turini yana ikkiga ajratish mumkin:

- uzoq muddatli (rivojlanish bilan bog‘lik tavakkalchilik);
- qisqa muddatli (kon’yunkturali) tavakkalchilik.

Endi quyidagi qiziqarli xulasaga kelimiz; to‘g‘ri xulosa sxemali va ixcham; ya‘ni uzoq muddatli tavakkalchilik (ya‘ni rivojlanish bilan bog‘liq tavakkalchilik) hammadan oldin xalq xo‘jaligining barcha darajasida qarorlar qabul qilish uchun xarakterli bo‘lsa, qisqa muddatli (kon’yunkturali) tavakkalchilik bosh darajada lokal tavakkalchilikka xosdir, ya‘ni, tashkilot darajasidagi qarorlar tavakkalchiligidir. Lekin bunday xulosa bizni o‘ta noto‘g‘ri yo‘nalishga olib borishi mumkin. Bir tomondan u xalq xo‘jaligining barcha tarmoqlarini rivojlantirishda kon’yunktur imkoniyatlardan foydalanish va uni tarifini o‘z ichiga olmaydi, ikkinchi tomondan tashkilot oldida istiqbolli rivojlanishni bo‘g‘ib qo‘yadi. Xalq xo‘jaligining barcha tarmog‘i, alohida tashkilot rivoji uchun bunday xulosaning naq adar salbiy ekanligini quyidagi misolda aniq ko‘rish mumkin.

Tashkilot ishlab chiqarishdagi o‘zini tutgan o‘rnidan kelib chiqib, kon’yunktur o‘zgarishga jadal moslashdi, deylik, lekin u buni

faqatgina o'zini joriy rejalarini barqaror kon'yunktur intilishni ishlab chiqish orqali amalga oshiradi.

Qaror qabul qilishning bu jarayoni nafaqat o'z imkoniyatlarini xisobga olishga tayanishi, balki shunday strategiyani ishlab chiqishi kerak-ki, u «hamkor»lar, hamda raqiblarning xatti harakati va qabul qilishi mumkin bo'lgan qarorlarini ham hisobga oladi. Faqat bunday mo'ljallarni obyektiv baholash orqaligina tashkilotni kelgusi muvafaqiyatini ta'minlash mumkin.

Maxsus adabiyotlarda tavakkalchilik turlarini boshqa usulda sinflarga ajratish uchraydi. Ular uch yirik guruhdan iborat bo'lib, quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- xo'jalik tavakkalchiligi;
- insonning o'zini tabiati bilan bog'liq tavakkalchilik;
- tabiiy omillar bilan bog'liq tavakkalchilik.

Bu tavakkalchilik eng sodda qarordan tortib eng murakkab qarorgacha barchasini ajralmas hislati ekanini yaqqol namoyon etadi.

Qolaversa, "Xo'jalik tavakkalchiligi tushunchasi o'z tarkibiga bevosita tabiat omillari bilan bog'liq tavakkalchilikni hamda keyingi ikki turdagi tavakkalchilikni iqtisodiy oqibatlarini biriktiradi.

Ayni paytda jamiyatning iqtisodiy hayoti inson tabiati va tabiiy omillar bilan bog'liq tavakkalchilikka aks ta'sir ko'rsatadi va ularning mazmunini o'zgartiradi. Bu o'zaro bog'liklikda bir qancha ta'sir etuvchi omillar shakllanadi, masalan: «inson tabiati bilan bog'liq tavakkalchilikda quyidagi elementlarini (masalan: kasallik, baxtsiz xodisa, o'lim, qobiliyat, hayrixoxlik va boshqalar), «iqtisodiy» elementlarini (masalan: ish kuchini unimsizligi, kamomad, o'zlashtirish, ishchilarning malaka darajasi, iqtisodiy manfaatdorlik) kabilar.

Qayd etib o'tilgan tavakkalchilik turlaridan xo'jalik tavakkalchiligi uchun ancha muhimi bu tabiat omillari bilan bog'lik tavakkalchilik bo'ladi, tabiiki u ishlab chiqarishi kimyoviy, biologik va boshqa tabiiy jarayonlar bilan bog'liq bo'lsa.

Xo'jalik tavakkalchiligi ham ikki turga: muvaqqat va obyektiv (hududiy)ga bo'linadi.

Masalan: Murakkab tavakkalchilik mahsulot ishlab chiqarish jarayonida keraksiz bo'lib qolganda paydo bo'ladi, u holda ishlab chiqarish to'g'risidagi qaror mahsulot uchun talab barqaror bo'ladi deb hisoblanadi.

Obyektiv tavakkalchilik mazkur hududda, aniq bozorda ishlab chiqarilgan mahsulot sotilmay qolganida paydo bo'ladi. Bu hol asosan tashqi savdo muammolari, xalqaro bozor kon'yunkturasiga ta'sir oqibatida vujudga keladi. Biz endi xo'jalik tavakkalchiligini ta'kidlab o'tilgan yuqoridagi turlarining alohida xususiyatlariga to'xtalamiz.

Xo'jalik tavakkalchiligi kategoriyalari noaniq sharoitlarda ishlab chiqarishni rejalashtirish, iqtisodiy qonunlar tavsifi, ishlab chiqarish jarayonlari, tadbirkorlik daromadi kabi siyosiy, iqtisodiy tushuncha va masalalar bilan bog'liq, uning taxlili nafaqat ta'kidlangan kategoriyalarni tadqiq etish uchun, balki mustaqil kategoriya sifatida ham zarur.

Tadbirkorlik daromadini tadqiq etishdagi tavakkalchilik to'g'risida klassik nazariyotchilar (Senior, Mill) boshlanishda tadbirkorlikda daromadi strukturasi foiz, (kiritilgan kapitalga nisbatan hissa sifatida), tadbirkorning ish haki va nixoyat tavakkalchilik uchun to'lov (tadbirkorlik faoliyati bilan bog'liq tavakkalchilik imkoniyatlarini qoplashi misolida) kabi bo'laklarga ajratdilar. Natijada ko'pchilik horijiy iqtisodchilar (Samyuel Rod, Seligman, Sey, Klark va boshqalar) tadbirkorlik daromadini bevosita tavakkalchilik nuqtai nazaridan turib, ya'ni, tadbirkorlik faoliyati bilan bog'liq tavakkalchilikni baholay olishda deb ifodalamoqda.

Muhim so'zlar va savollar: Tavakkalchilikning nazariy va amaliy aspektlari, tavakkalchilikni huquqiy va iqtisodiy aspektlari, sof tavakkalchilik, xo'jalik tavakkalchiligi va tadbirkorlik. Xorijiy iqtisodchilar nuqtai nazari.

Asosiy tayanch tushunchalar

Tamoyil. risk, moliya, tadbirkor, mexanizm, bashorat, ob'yekt, subyekt, sug'urta, iqtisod, psixologiya, qaror, optimallashtirish, loyiha, daromad, institut. kompaniya, firma, kapital, foyda, termin, global, lokal, sxema, konyunktura.

Takrorlash uchun savollar

1. Biznes risklaridan samarali foydalanishda qaysi davlat tadbirkorlari faol foydalanishmoqda?

2. Risklarning biznesdagi salbiy ta'siri sotiladigan mahsulot hajmini necha foizga kamaytirishi mumkin?
3. Risklarning biznesdagi salbiy ta'siri aylanma mablag'lar hajmini necha foizga kamaytirishi mumkin?
4. Biznes risklarini boshqarishda avvalo nima qilish zarur?
5. Biznes risklarini boshqarishda nechta tamoyillarga amal qilinadi?
6. Biznes riskini baholashda nechta maqsadlar inobatga olinadi?
7. Biznes riski maqsadlarini baholashning 7-maqsadi nimadan iborat?
8. Biznes riskini baholashda ishlatiladigan axborotni umuman olganda nechta guruhga bo'lsa bo'linadi?
9. Biznesni riskini baholashda ishlatilishi mumkin bo'lgan barcha ma'lumotlarni nechta guruh bo'yicha tasniflash maqsadga muvofiqdir?
10. Biznes riskini boshqarish jarayonida riskni baholash uchun zarur axborot nechta bo'lishi mumkin?

3-BOB.RISKLARNI BOSHQARISH KONSEPSIYASI

3.1. Risklarni boshqarish konsepsiyasining vujudga kelishi

Iqtisodiyotda shunday tushuncha mavjudki, iqtisodiyot mavjud bo‘lmasidan oldin bu tushuncha amalda bo‘lgan. Ammo e‘tibor qaratilmagan bu tushuncha, hali hanuz ahamiyatini yo‘qotgani yo‘q. Bu tushuncha riskdir! Unga dunyo miqyosida katta e‘tibor berilayotgan paytda, O‘zbekistondagi milliy ishlab chiqaruvchilar, xo‘jalik yurituvchi subyektlari e‘tiboridan chetta qolayotgani, balki yirik korxonalarining, korporatsiyalarning vujudga kelishiga to‘sqinlik qilayotgan bo‘lsa ajab emas! Ammo, bu muammoni bartaraf qilish uchun quyidagi savollarga javob topmog‘imiz darkor:

“Risk” o‘zi nima?

Uning faoliyatga ta’siri qanday? U qayerdan paydo bo‘ladi?

Undan qochish yoki uning ta’sirini kamaytirish imkoni bormi?

Xalqaro tajribada risklarni boshqarish bilan bog‘liq muammolar N.I. Babenkoning “Sanoat holdingida integratsiyalashgan risklarni boshqarishni tashkil etish”, D.B. Pomelovning “Tashkilotda risklarni boshqarishning nazariy va axborot ta’minotidagi jihatlari”, N.N.Skribaning “Risklarni boshqarishning maxsus fanlararo ta’limot sifatidagi konsepsiyasi”, E.Xolmsning “Risklarni boshqarish” va boshqalarning ilmiy tadqiqot ishlarida o‘z ifodasini topgan bo‘lib, risk tushunchasiga, ya’ni, kompaniyaning risk-menejmenti asosida yotuvchi: istalgan natijadan og‘ishuvchi risk-yo‘qotish, risk-imkon, risk-chetlanish kabi yondoshuvlarga ega bo‘lgan turlicha qarashlar va paradigmalarni borligini ko‘rsatadi.

Shunga ko‘ra, Rossiyalik iqtisodchi olim V.T.Sevruk riskka quyidagicha ta’rif beradi: “Risk – bu zarar ko‘rish yoki manfaatni qo‘ldan chiqarish bilan bog‘liq ehtimollar o‘lchovidir”. Professor V.M.Usoskin o‘zining “Zamonaviy tijorat banklari” nomli izlanishida “Risk doimo noaniqlik bilan kelib, oxiri o‘z navbatida oldindan ko‘ra bilish yoki mumkin bo‘lmagan voqealar bilan bog‘liq bo‘ladi”, deb izoh beradi. Agar iqtisodiy adabiyotlarda berilgan ta’riflarni umumlashtirilsa quyidagi ma’noni olish mumkin: Risk – bu iqtisodiy kategoriya bo‘lib, u jamiyatning rivojlanishidagi ijtimoiy-iqtisodiy

jarayonlarda aniq bir yechimga ega bo'lmagan holatning miqdor va sifat jihatdan qo'shimcha daromad ko'rish yoki ma'lum zarar ko'rish ehtimoliga aylanishi mumkin bo'lgan voqelikdir.

Risk – bu, miqdor va sifat jihatdan yo'qotishlar ehtimolini ko'rsatsa, unga hayotning har bir jabhasida duch kelishimiz hech kimga sir bo'lmay qoldi. Xususan, risk iqtisodiyot subyektlari oldida yechimi topilmagan muammolardan bo'lib hisoblanishi, unga bo'lgan e'tibor yildan yilga ko'payotganligidan dalolat beradi. O'zbekistonda risklarni boshqarish standarti mavjud emas, uni milliy iqtisodiyotga tatbiq etishdan oldin, xalqaro andozalarni ko'rib chiqqan ma'qul hisoblanadi, zero "Tayyoriga qarab to'n bichish" ham oson, ham qulay va eng asosiysi, vaqtni va pulni tejaydi. Bu o'z navbatida yo'limizni oydinlashtiradi, chunki xalqaro standartlar yuqoridagi savollarga to'liq javob bera oladi!

Birinchi navbatda, moliyaviy risklarni boshqarishning alohida faoliyat sohasi sifatida paydo bo'lish va rivojlanishi bosqishlarini ko'rib o'tadigan bo'lsak, u risk sohasining o'ziga qaraganda uncha uzoq bo'lmagan, ya'ni taxminan 40 yillik tarixga ega ekanligini ko'rishimiz mumkin. Bu sohani paydo bo'lishi 1973-yildagi 3 ta muhim voqeiliklar bilan bog'liq:

- Qat'iy belgilangan valyuta kurslar siyosatining tugashi (Bretton-Vuds tizimining qulashi);

- Chikago opsionlar birjasi ish faoliyatini boshlanishi (Chikago Board Options Exchange);

- Amerika iqtisodchilari Blek, Shoulz va Mertonlarning opsionlar qiymatini hisoblash modeli (yevropacha) nashr etilishi.

Moliyaviy-risklarni boshqarish rivojlanishi, asosiy moliyaviy risklarni baholashning yangi metod va yondoshuvlari shakllangan uch bosqichdan o'tdi, ular:

Birinchi sifat bosqichi, moliyaviy risklarni baholash, nazorat va boshqaruvi metodologiyasi sohasidagi, 1980-yillar oxiri – 1990-yillar boshidagi risk me'yori qiymati modeli VaR (Value-at-risk, "riskdagi qiymat") paydo bo'lishi bilan bog'liq. VaR moliyaviy instrument bilan egalik qilgandagi yo'qotishning mutloq maksimal hajmini ko'rsatadi. VaR ko'rsatkichi birinchi navbatda, yirik moliyaviy institutlar tomonidan ma'qullangandan keyin, moliya bozori boshqaruvchilari tomonidan e'tirof etilgan. Bunda ehtimol so'ngisi bo'lib, 1994 yilda

J.P. Morgan banki tomonidan Risk Metriks tizimida risklarni boshqarish metodologiyasini ochilishi bo‘ldi. Shunday qilib, moliyaviy risklarni boshqarish sohasidagi birinchi sifatli yuksalish bozor riskini baholash, nazorat va boshqarish bilan bog‘liq bo‘ldi.

Moliyaviy risklarni boshqarishni rivojlanishining ikkinchi bosqichi 1990-yillarning ikkinchi yarmiga to‘g‘ri kelib, kredit riskini baholash va nazorati bilan bog‘liq. Bu erda ham J.P. Morgan banki o‘zining bozor riskini baholash va nazorat metodi bilan ssuda portfelining kredit riskini baholashi metodini umumlashtirib namoyon qilishi va 1997-yilda bank tomonidan ishlab chiqilgan Kredit Metriks tizimi risk qiluvchilarda bozor va kredit riski oqibatlarini ehtimoliy yo‘qotishlari ko‘rsatkichini integral hisoblab chiqish imkoniyati paydo bo‘ldi. Bu birinchi marta, moliyaviy risklarda qo‘llash mumkin bo‘lgan, integratsiyalashgan risklarni boshqarish haqida gapirishga imkon berdi.

Uchinchi bosqich 1990-yillar oxirida boshlandi va yildan-yilga jarayon rivojlanib bordi. Bu bosqich oldingi bosqichlarga nisbatan, klassik moliyaviy risklarga emas, bevosita operatsion risklarga aloqadorligi bilan ajralib turadi. Hozirgi vaqtda moliya bozori qatnashuvchilari operatsion risk baholashga umumiy “operatsion VaR” kabi, miqdoriy yondoshuv ishlab chiqishga harakat qilmoqdalar. Bu operatsion risklarni miqdoriy nazorati, moliyaviy risklarni nazorati bilan birgalikda qimmatli qog‘ozlar bozori professional ishtirokchilariga qabul qilinayotgan risklarni to‘liq baholashga erishish imkoniyatini beradi deb hisoblamoqdalar.

Oxirgi 40 yilda moliyaviy risklarni baholashni 4 ta asosiy yo‘nalishlarini ajratib ko‘rsatish mumkin, bular:

Sezgirlik tahlili – tashqi omillarning o‘zgarishiga sezgirlik tadqiqotini ssenariy metodi;

Tebranuvchanlik (volatilnost) tahlili - umumiy ko‘rsatkichga nisbatan kutilgan qiymatning o‘zgarish o‘lchovini o‘rganish;

Negativ risk tahlili (dovnside risk). VaR metodi boshqa risk tahlili metodlariga qo‘shimcha tarzda qo‘llaniladi. Bundan tashqari, LVaR va SaR metodlari ham mashhur.

3.2. Risklarni boshqarishning rivojlanishi

Nisbiy tahlil - benchmark bilan taqqoslash orqali riskni ko'rib chiqadi (tanlangan indeksda).

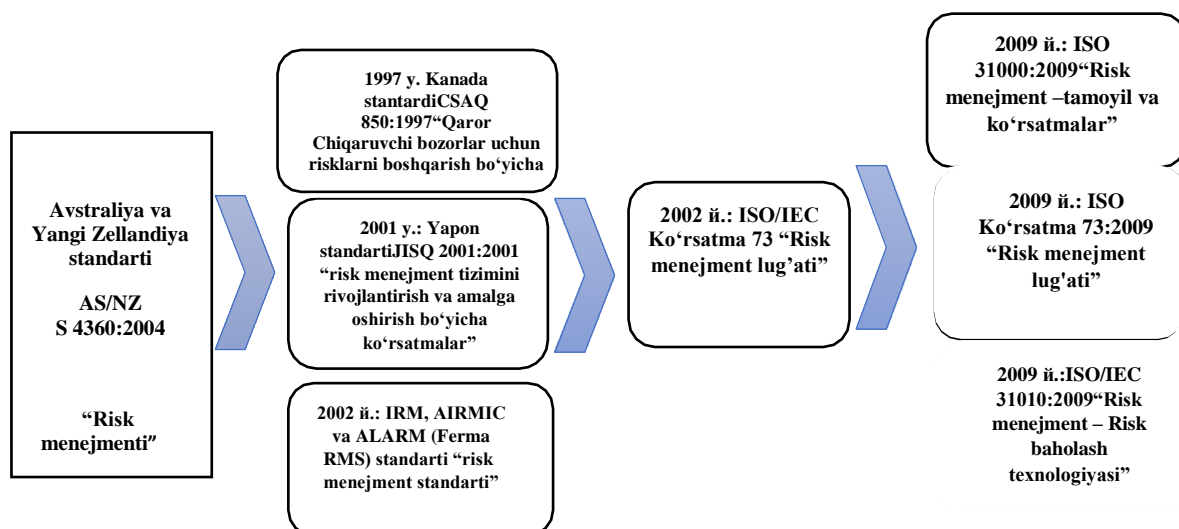
Oxirgi 25 yilda risklarni boshqarish sohasida revolyusion o'zgarish sodir bo'ldi: risklarni boshqarish faqatgina moliyaviy korporatsiyalarda emas, balki iqtisodiyotning boshqa sektorlarida ham qo'llanila boshlandi. Risklarni boshqarishdagi yangi paradigmasi, kompaniyalar, holdinglar va iqtisodiyotning butun tarmoqlari risklarini boshqarishda aniq operatsiya va faoliyat sohalari bo'yicha tor doirada qismli yondashuvdan kompleks boshqaruvga o'tishni ko'zda tutadi (1-rasm).

Yevropa Ittifoqidagi davlat institutlari risklarni boshqarishning amaliy ko'nikmalarini ekologik, texnologik, sotsial va boshqa masalalarni yechishda qo'llay boshladilar. Risklarni boshqarish menejmentning muhim va ajralmas qismlaridan biri bo'lib, risk ko'rsatkichlari top-menejerlardan boshlanib, kichik boshqaruvchilarga qadar rag'batlantirish va mukofotlash omiliga, shuningdek, KPI 5ning hal qiluvchi indikatoriga aylandi.

1-rasm. Kompaniyalarda risklarni boshqarishning rivojlanishi

XX asr 90-yillarining boshida jahon tajribasida risklarni boshqarish sohasida standartlarini shakllanishi kuzatildi. (2-rasm)

2-rasm. Risklarni boshqarish standartlarining rivojlanish tarixi

Standartlarning yoyilishi davlatlarda, xalqaro darajada va hattoki, tarmoq darajasida (bank, sugʻurta tashkilotlari) amalga oshirildi. Buning isboti boʻlib, risklarni boshqarishning anglosakson huquqli davlatlar (Avstraliya, Yangi Zelandiya, Yaponiya, Buyuk Britaniya, JAR, Kanada) milliy standartlari, shuningdek, Homiylik tashkilotlari, Treadvay komissiya komiteti (KOSO, AQSH) ishlab chiqqan standart, risk-menejerlar yevropa assosiyasiya federatsiyasi standarti (FERMA) va risklarni boshqarish standarti ISO 31000:2009 hisoblanadi.

3.3. Risklarni boshqarishning xalqaro standartlari

Tarmoq risklarini boshqarish standartlari orasida sugʻurta tashkilotlari (Solvenky, Solvenky II) va bank (Basel, Basel II, Basel III) faoliyati bilan bogʻliq boʻlgan standartlar mashhurdir.

Risk-menejment sohasidagi standartlar quyidagi unifikatsiyani koʻzlaydi: Bu sohada ishlatilayotgan terminologiya;

Risk boshqarish jaroyoni tarkibi;

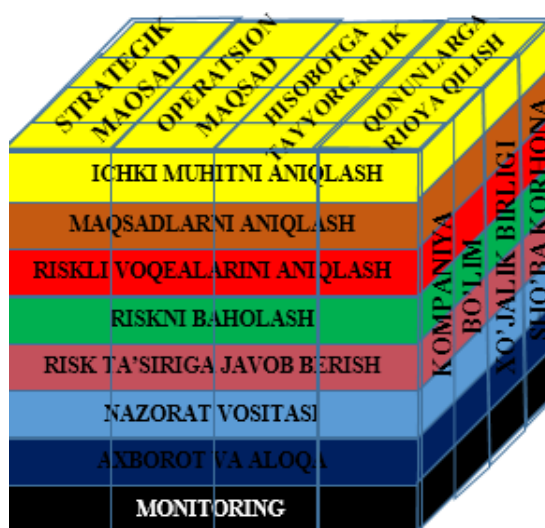
Risk-menejmentning tashkilotlardagi tizimini tuzish yoʻllari.

Shunga koʻra, xar bir yuqorida keltirilgan standartlar turlicha va hammasini birday qoʻllash koʻpgina chalkashliklarga olib keladi. Shuning uchun, biz faqatgina ayrim standartlarni koʻrib chiqamiz.

Misol uchun, Homiylik tashkilotlari, Treadvay komissiya komiteti (Kommittee of Sponsoring Organizations of the Treadvay Kommission, KOSO) tomonidan ishlab chiqilgan “Tashkilotlar riskini

boshqarishning integratsiyalashgan model”i. Bu modelni kompaniya 2001 yilda “Pricewaterhouse Koopers” kompaniyasi bilan birgalikda ishlab chiqadi. Bu hujjat tashkilotlar doirasida risklarni boshqarish asoslari va tashkil etish yo‘llari haqida batafsil ma’lumot beradi. Bunda risklarni boshqarish jarayoni bir-biri bilan bog‘liq 8 ta tarkibiy qismdan iborat deyiladi, ular: ichki muhitni aniqlash; Maqsadlarni aniqlash; Riskli voqealarini aniqlash; Riskni baholash; Risk ta’siriga javob berish; Nazorat vositasi; Axborot va aloqa; Monitoring.

Jahon tajribasida “KOSO kubi” nomini olgan bu standart tashkilotlar maqsadlari (strategik, operatsion, hisobotga tayyorgarlik va qonunlarga rioya qilish), kompaniyaning tashkiliy tuzilmasi va risk boshqaruv jarayoni tarkibiy qismlari o‘rtasida bog‘liqlikni ifodalaydi (3-rasm).

3-rasm. KOSO kubi.

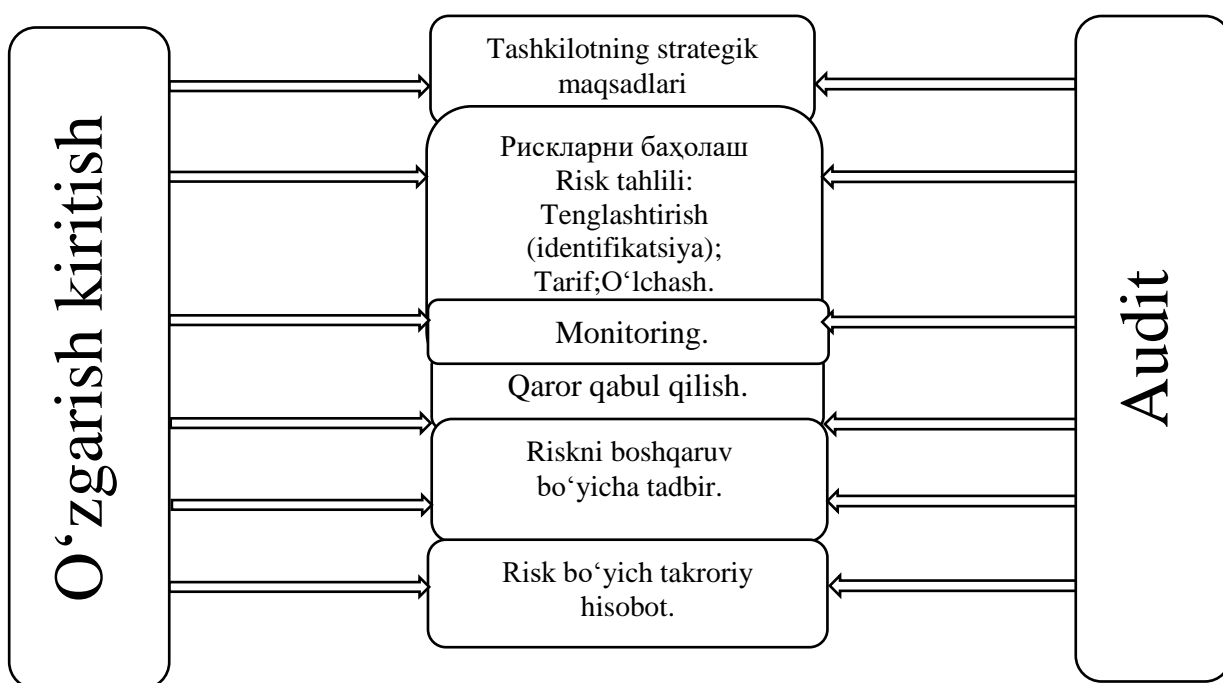
Risk-menejerlar Evropa assosiyasiya federatsiyasi standarti (FERMA) risk-menejment instituti (IRM), Risklarni boshqarish va sug‘urta assosiyasiyasi (AIRMİK) va risklarni boshqarish bo‘yicha milliy forum (ALARM) tomonidan qo‘shma holda ishlab chiqilgan.

“Koso kubi” mualliflari fikriga ko‘ra, bunday fundamentga ega bo‘lish, ishlashni osonlashtiradi va hamjihatlikni oshiradi, chunki ishtirokchilar orasida muloqot qilish uchun yagona “til” topiladi. Kompaniya boshliqlari o‘z kompaniyalarida risklarni boshqarishni baholashda yagona asosga tayanishadi, buni rivojlantirgan holda o‘z maqsadlariga erishishni ta’minlashadi. Qonun chiqaruvchi va

boshqaruv organlari kompaniyalarining risk boshqaruvi jarayoni haqida to‘liq axborotga ega bo‘lsalar, ulardagi afzallik va cheklovlar haqida tushunchaga ega bo‘lishadi. Agar har qaysi tomonlar risklarni boshqarishda yagona konsepsiya va tamoyillarga asoslangan holda faoliyat yuritishsa, keltirib o‘tilgan barcha afzalliklari to‘liq ishlashini kuzatishimiz mumkin bo‘ladi.

Bu yerda risk “hodisalar va oqibatlarining ehtimollar kombinatsiyasi” orqali aniqlanadi (4-rasm).

FERMA standarti bo‘yicha risklar 4 guruhga bo‘linadi: strategik, operatsion, moliyaviy va xatar riski.

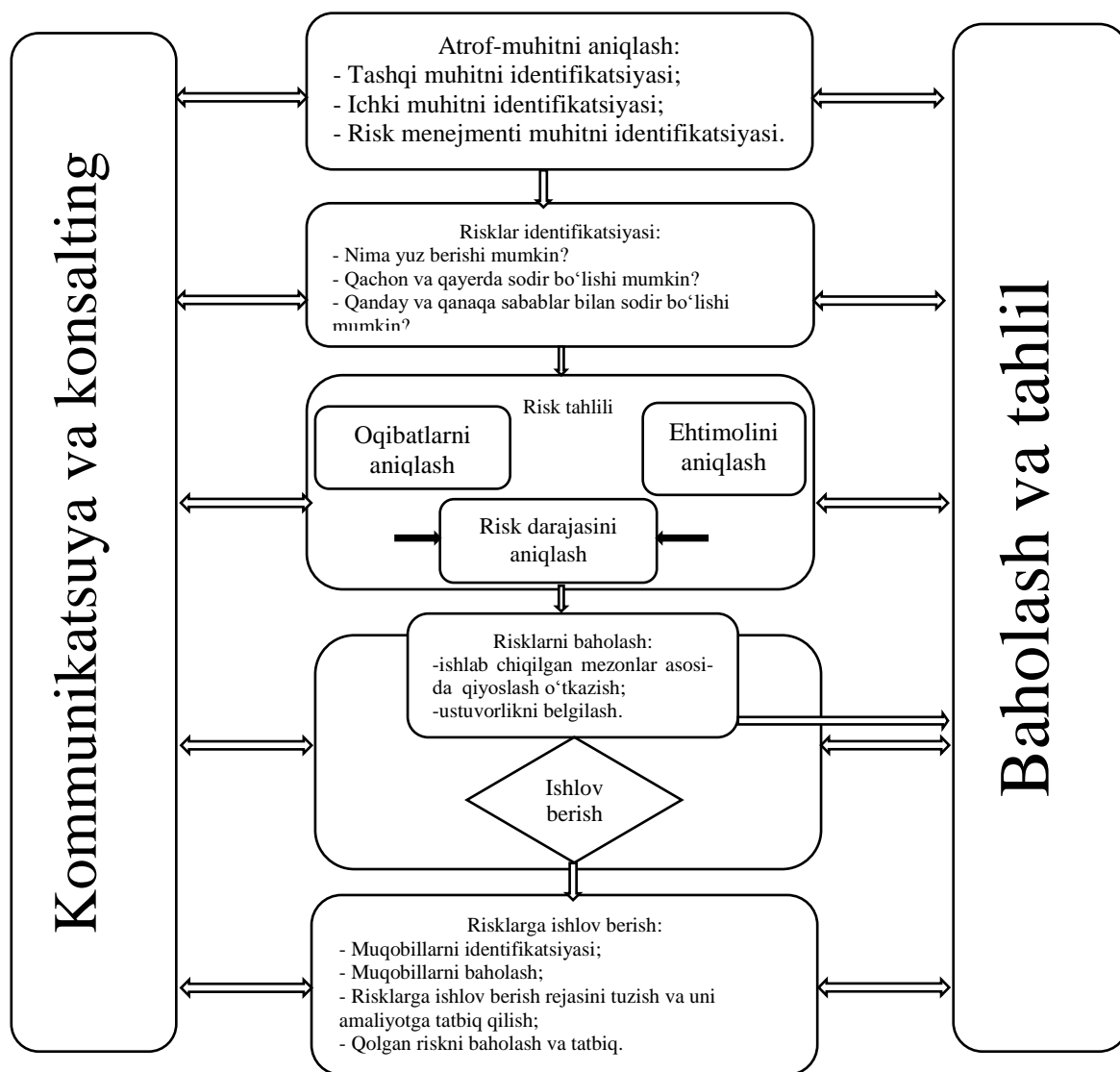
4-rasm. FERMA standarti bo‘yicha risk boshqaruv jarayoni

Ekspertlar to‘liq ishlangan milliy standartlardan biri sifatida, Avstraliya va Yangi Zelandiyaning risklarni boshqarish bo‘yicha standartini e’tirof etishadi. AS/NZS 4360 standarti umumiy xarakterga ega bo‘lib, u asosan transmilliy kompaniyalarda riskni boshqarishni ko‘zda tutadi (5-rasm).

Bunda riskni boshqarish deganda, ehtimoliy imkoniyatlardan foydalanayotgan bir vaqtda, salbiy ta’sirlarni boshqarishga yo‘naltirilgan madaniyat, jarayon va tizimning umumiyligi tushuniladi.

2002 yil da risklarni boshqarishni bir xillashtirish, hamda turli darajalarda standartlarni ishlab chiqish maqsadida ISO/IEK Guide 73

«Risk Menejment Vokabulary Guidelines for yuz in standards» kuchga kirdi.

5-rasm. AS/NZS 4360 standartiasosidarisklarniboshqarish

Keyingi standartlarni rivojiga qadam bu risklarni boshqarish sohasida umumiy ISO standarti bo'ldi, bu ISO 31000 "Risklarni boshqarish – prinsiplari va qo'llash bo'yicha qo'llanma" (Risk Menejment — Principles and guidelines on implementation) standarti 2009 yilda 26 ta davlatning standartlashtirish bo'yicha milliy tashkilotlari tomonidan yaratildi. Bu bilan birgalikda ISO/MEK 73:2002 standart qo'llanmasi yangilanib, ISO/MEK 31010 Risk-menejment – riskni baholash bo'yicha qo'llanma" standarti (ISO/IEK 31010 Risk - Menejment — Risk assessmentguidelines) ishlabchiqildi.

Rossiyada esa “INTEK” ilmiy-texnik markaz tomonidan shu standartni to‘laqonli tarjimai bo‘lgan GOST R ISO 31000:2010 standarti yaratilgan. Standart 2010 yil 21 dekabrda texnik boshqaruv va metrologiya federal agentligi tomonidan amalga kiritildi.

GOST R ISO 31000:2010 risklarni boshqarishning prinsiplari, infrastrukturasi va jarayonini tasvirlaydi. U ko‘lami, faoliyati va sohasidan qat’iy nazar barcha tashkilotlar tomonidan qo‘llanishi mumkin. Standartni qo‘llashdan maqsad tashkilotlar oldiga qo‘ygan maqsadlariga erishishlari ehtimolini oshirish, yuz berishi mumkin bo‘lgan ehtimollar va xatarlarni aniqlash, shuningdek, risklarni boshqarish uchun resurslarni samarali taqsimlash va foydalanishda ko‘mak berishdan iborat.

Yuqorida keltirib o‘tilgan ilmiy fikr va mulohazalarimiz asosida quyidagilarni xulosa sifatida keltirib o‘tamiz:

-Risklarni boshqarish xo‘jalik subyektlarida moliyaviy xavfsizlikni ta‘minlashda hamda bozor sharoitlarida o‘z o‘rniga ega bo‘lishda muhim xizmat qiladi;

-Mamlakatimizda xo‘jalik subyektlari faoliyatida moliyaviy xavfsizlikni ta‘minlash va moliya va barqarorlikni oshirishga xizmat qiluvchi milliy risklarni boshqarish standartlarini ishlab chiqish maqsadga muvofiqdir;

-Risklarni boshqarish standartini ishlab chiqishda yuqorida keltirilgan xalqaro risklarni boshqarish standartlarining muhim elementlaridan foydalanish hamda milliy manfaatlarimiz uchun moslashtirish xo‘jalik subyektlari faoliyati samaradorligini oshirish va ularning iqtisodiy farovonligini ta‘minlashga xizmat qiladi.

Asosiy tayanch tushunchalar

Risk, boshqarish, konsepsiya, standart, iqtisod, korporatsiya, sanoat, xolding, integratsiya, risk-menejment, paradigma, tijorat, bank, kategoriya, daromad, zarar, andoza, moliya, metod, instrument, kompleks.

Tarkrorlash uchun savollar

1.Korporativ tuzilmalarda moliyaviy menejment mexanizmini samarali tashkil etish masalalaridan biri bu?

2. Xalqaro amaliyotda aksariyat kompaniya moliyaviy menejerlari oldida turgan asosiy funksiyalardan biri nimalardan iborat?
3. Risklarni menejment funksiyalari nimalarda iborat?
4. Risklarni menejment funksiyalari nechta?
5. Risk va daromadlilik konsepsiyaning nazariy asoslarini ilk bor kim yaratgan?
6. Risk va daromadlilik konsepsiyani nechanchi yil ilk marta asarda keltirilgan?
7. Risk va daromadlilik konsepsiya nazariy jihatdan qaysi davlat olimi tomonidan qayd etilgan?
8. Moliyaviy menejmentda daromadlilik deyilganda nimani anglatadi?
9. Moliyaviy menejmentda daromadlilik qaday aniqlanadi?
10. Korporativ tuzilmalarda moliyaviy boshqaruv tuzilmasini ishlab chiqish kim tomonidan amalga oshiriladi?

IV-BOB. RISKLARNI BOSHQARISH STRATEGIYASI

4.1. Risklarni boshqarish strategiyasining mohiyati

Strategik menejmentning asosiy yoʻnalishlardan biri tashkilot rivojlanishining bosh yoʻnalishini ishlab chiqish hamda uni amalga oshirish dasturlarini tayyorlash va amalga oshirish kabilarni oʻz ichiga qamrab oladi.

Menejment nuqtai nazaridan qaraganda, strategiya tashkilotning uzoq muddatli raqobatdagi ustivorligini taʼminlashga yoʻnaltirilgan istiqboldagi chora-tadbirlar tizimidir. Strategiyani ishlab chiqish tashkilot rivojlanishining eng optimal rivojlanishini tanlashdan iboratdir. Dastlab strategiya deganda resurslarni va katta hajmdagi tovarlarni boshqarish tushunilgan. Biroq, 70- yillarning oʻrtalarida Gʻarb mamlakatlari ortiqcha taklifda vriniboshidan kechira boshlashdi. Shuning uchun ham uzoq muddatli raqobatdagi ustuvorliklarga erishishga yoʻnaltirilgan strategiya birinchi darajali ahamiyatga ega tushuncha sifatida talqin etila boshlandi. SHundan kelib chiqqan holda aytish mumkinki, riskni boshqarish strategiyasining asosiy maqsadi boʻlib riskni boshqarish sohasida muhim darajadagi raqobat ustuvorligiga erishish hisoblanadi.

Riskni boshqarish nuqtai nazaridan olib qaraganda, raqobat ustuvorligi deganda - risk sharoitida firmaning raqobatchi tashkilotlarga nisbatan yanada foydali mavqeni egallashi tushuniladi. Bunday ustuvorlik ikkita asosiy variantda oʻz ifodasini topishi mumkin. Birinchi variant riskni yuzaga kelishining potensial imkoniyatlarini minimallashtirish, bunga mos ravishda, bodishi mumkin boʻlgan yoʻqotishlar darajasini kamaytirish bilan bogʻliq boʻladi. Ikkinchi variant risk sharoitida qoʻlga kiritilishi mumkin boʻlgan potensial manfaatlarni maksimallashtirish bilan bogʻliq boʻladi. Boshqacha aytganda, risk sharoitida yuzaga keladigan yoʻqotishlarning hajmi qanchalik darajada past boʻlsa va daromadlar darajasi qanchalik darajada yuqori boʻlsa, u holda bozorda firmaning raqobatchilarga nisbatan egallagan mavqei shunchalik darajada foydali va barqaror boʻladi.

Yuqoridagilarni umumlashtirgan holda taʼkidlash mumkinki, riskni boshqarish strategiyasi doirasida firmaning uzoq muddatli raqobat ustivorliklariga riskni yanada samarali boshqarish hisobidan

erishish mumkin. Bu yangi bozorlarni o'zlashtirish, yangi mahsulotni ishlab chiqarish, ishlab chiqarish va tovar aylanmasining noan'anaviy usullarini joriy etish jarayonida katta ahamiyatga ega bo'ladi.

Zamonaviy bozor iqtisodiyoti sharoitida sifatli riskni boshqarish strategiyasining asosini bozorda kuchli pozitsiyani egallash hamda kutilmagan holatlar, kuchli raqobat va ichki muammolar bo'lishiga qaramasdan muvaffaqiyatli faoliyat ko'rsatish holatida bo'lgan tashkilotni shakllantirish tashkil etadi. Strategik riskni boshqarish vazifalari doirasiga quyidagilarni kiritish mumkin:

- firmaning faoliyat sohasini aniqlash (shu jumladan, ko'rsatilgan sohada risk darajasini baholash) va uning rivojlanishini asosiy yo'nalishlarini shakllantirish;

- riskni boshqarish strategiyasini (strategik rejam) ishlab chiqish;

- strategik rejani amalga oshirish;

- riskni boshqarish bo'yicha faoliyat natijalarini baholash hamda strategic rejani amalga oshirish usullariga o'zgartirishlar kiritish.

Riskni boshqarish strategiyasini tanlash jarayoni o'z ichiga quyidagi asosiy bosqichlarni qamrab oladi: joriy strategiyani aniqlashtirish; mahsulot tahlilini o'tkazish; firma strategiyasini tanlash va tanlangan strategiyani baholash.

Joriy strategiyani aniqlashtirish juda muhim hisoblanadi. Chunki tashkilotning qanday holatda ekanligi va tashkilot tomonidan qanday strategiyalar amalga oshirilayotganligi to'g'risida aniq tasavvurga ega bo'lmayturib, kelajak to'g'risida qaror qabul qilish mumkin emas. Bunda joriy strategiyani aniqlashtirishning turli xil sxemalaridan foydalanish mumkin. A.Tompson va A.Striklandlarning fikricha, amalga oshiriladigan strategiyani aniq tushunish uchun beshtadan tashqi va ichki omillarni baholash zarur.

Tashqi omillar:

- firmaning faoliyat ko'lami va ishlab chiqariladigan mahsulotning turli-tumanlik darajasi, firmaning diversifikatsiyalashganligi,

- firma tomonidan so'nggi paytlarda sotib olingan ashyolarning hamda o'z mulkining bir qismini sotishning umumiy xarakteri va tabiati;

- oxirgi davrda firma faoliyatining strukturasi va yo'nalganligi;

- so'ngi paytlarda firma ixtisoslashgan imkoniyatlar;

- tashqi xavf-xatarlarga munosabat.

Ichki omillar: firmaning maqsadlari; resurslarni taqsimlash mezonlari va ishlab chiqariladigan mahsulot bo'yicha kapital qo'yilmalarning mavjud strukturasi; ham rahbariyat va ham real amaliyotga mos ravishda amalga oshirilayotgan moliyaviy siyosat tomonidan moliyaviy risk nisbatan munosabat; Ilmiy — tadqiqot va tajriba – konstruktorli kishilari sohasida harakatlarni mujassamlashtirish darajasi; alohida funksional sohalarning strategiyalari (marketing, ishlabchiqarish, kadrlar, moliya, ilmiy tadqiqotlar va ishlanmalar).

Umuman olganda, bozor iqtisodiyoti sharoitida faoliyat ko'rsatadigan tashkilot dasturistik menejment bilan riskni boshqarish strategiyasi o'rtasida o'zaro uzviy bog'iqlik ta'minlansa, u holda ushbu tashkilotni bozordagi muvaffaqiyati ma'lum darajada ta'minlanadi. Chunki, sifatli ishlab chiqilgan va amalga oshiriladigan riskni boshqarish strategiyasi tashkilotning kelajakda ko'rish imkon bo'lgan zararlarni samarali bartaraf etish imkonini yaratadi.

4.2. Riskni boshqarish strategiyasi turlari

Riskni boshqarish strategiyasining o'ziga xosligi va mazmuniga boshqaruv darajasi muhim ta'sir ko'rsatib, ushbu ta'sir doirasida mavjud bo'lgan riskni boshqarish strategiyasi ishlab chiqiladi va amalga oshiriladi. Bugungi kunda, xorij tajribasida boshqaruv darajasiga bog'liq ravishda strategiyaning uchta asosiy turini ajratib olish qabul qilingan bo'lib, ular quyidagilardir: portfel strategiya, tadbirkorlik strategiyasi va funksional strategiya.

Portfel strategiya – bu strategiyaning yuqori darajasidir. Portfel strategiyani boshqarish korporatsiya tarkibiga kiruvchi barcha korxonalar va tashkilotlarni qimmatli qog'ozlarni ryordamida boshqarishni nazarda tutadi.

Biznesda portfel deganda bosh kompaniyaga tegishli bo'lgan shoxba korxonalarning qimmatli qog'ozlari to'plami tushuniladi.

Portfel ikki turda bo'ladi: sinergetik (markaziy, birlashtirilgan) va diversifikatsion (nomarkazlashgan).

Sinergetik portfellarni shakllantirish yo'llari:

- Yangi korxonalarni sotib olish;
- Korxonalar portfelida bo'lgan korxonalar va ularning keyingi rivojlanishini mustahkamlash;

- Portfel asosida eski korxonalarni likvidatsiya qilish;
- Boshqa korporatsiyalar tomonidan yaxshiroq boshqarilishi mumkin bo‘lgan kompaniyalarni sotish;
- Moliyaviy resurslarni markazlashgan tarzda taqsimlash va boshqarish;
- Korporatsiya tarkibiga kiradigan barcha kompaniyalarning aniq strategic yo‘nalganligi;
- Korporativ missiyalarning yagonaligini ta‘minlash maqsadida sinergizm ustivorliklaridan foydalanish.

Diversifikatsion portfellarni shakllantirish yo‘llari:

- Biznesni rivojlanish dinamikasining o‘zi tadbirkorlik faoliyatining boshqa sohasida ixtisoslashgan firmalarning bosh kompaniyalardan ajralishiga imkon yaratadi;
- Texnik taraqqiyot bosh liniya bilan faqatgina texnologik jihatdan bog‘liq bo‘lgan tadbirkorlik sohaslarining rivojlanishiga imkon yaratadi;
- Korporatsiya yoki holding doirasida alohida kompaniyalarga keng xo‘jalik mustaqiligi taqdim etiladi.

Umuman olganda portfel startegiya quyidagilarni nazaida to‘tadi:

- Yangi kompaniyalarni sotib olish;
- Korporatsiya tarkibidagi kompaniyalarni mustahkamlash va kengaytirish;
- Noloyiq kompaniyalarni likvidatsiya qilish;
- Moliyaviy resurslarni joylashtirish va nazorat qilish;
- Korxonalar portfelining tarkibida mavjud bolgan hamkorlikdagi xatti-harakatlarning yagonalik samarasidan foydalanish.

Ishbilarmonlik strategiyasi — bu korporatsiya tarkibiga kirgan yoxud bozorda mustaqil faoliyat ko‘rsatadigan alohida firmalar darajasidagi strategiyadir. Ishbilarmonlik strategiyasining asosiy vazifasi o‘z firmasining uzoq muddatli raqobat ustivorligini ta‘minlash hisoblanadi.

Ishbilarmonlik strategiyasini amalga oshirish uchta bosqichni o‘z ichiga oladi:

- Sifatli korporativ missiyani ishlab chiqish;
- Korporatsiyaning maqsad va missiyalarini ishlab chiqish;
- Strategik ustivorliklarga erishish uchun chora-tadbirlarni ishlab chiqish.

Funksional strategiya bu firmaning alohida bo‘linmalari darajasidagi strategiyadir.

Funksional strategiyada quyidagi vaziyatlar muhimdir:

- Strukturaviy bo‘linmaning aniq mazmunini aniqlash;
- Bo‘linmaning barcha xodimlari tomonidan ishbilarmonlik strategiyasining maqsad va vazifalarini aniq o‘zlashtirish;
- Har bir ishchi tomonidan uning bo‘limda egallagan o‘rnini va bo‘limning firmada egallagan o‘rnini aniq anglanishi;
- Firmaning barcha bo‘linmalari funksiyalarini aniq ajratish;
- Funksiyalarni muvofiqlashtirish va bo‘limlarning xatti-harakatlarini birlashtirish.

Riskni boshqarish strategiyasini amalda tadbiq etish doirasida raqobat strategiyasi birinchi o‘ringa chiqadi. Chunki, firma raqobatchi tashkilotlarga nisbatan qanchalik foydali mavqega ega bo‘lsa, u shunchalik kam darajada riskning salbiy ta‘siriga duch keladi. Keyingi paragrafda riskni boshqarishda raqobat strategiyasining tutgan o‘rni xususida to‘xtalib o‘tamiz.

4.3. Riskni boshqarishda raqobat strategiyasi

Raqobat strategiyasi mijozlarni jalb etish, raqobat kurashini olib borish va bozordagi pozitsiyasini mustahkamlash maqsadida firma tomonidan tadbiq etiladigan biznesga bo‘lgan yondashuvni o‘z ichiga oladi. Raqobat strategiyasini ikkita tarkibiy segmentlar guruhiga bo‘lish mumkin:

- qisqa muddatli taktik usullar (tashqi muhitning o‘zgarishiga qisqa ta‘sir ko‘rsatish uchun qo‘llaniladigan usullar);
- uzoq muddatli xatti-harakatlar (kompaniyaning kelgusidagi raqobat imkoniyatlarini yaratishga yo‘naltirilgan xatti-harakatlar).

Raqobat strategiyasi ishbilarmonlik strategiyasiga qaraganda nisbatan tor darajadagi yo‘nalganlikka ega. Ishbilarmonlik strategiyasi nafaqat raqobat siyosatini iqtisodiy masalasiga e‘tiborni qaratadi, balki uning funksional imkoniyatlarini ifoda etadi. O‘z yo‘nalganligiga bog‘liq bo‘lmagan tarzda raqobat strategiyasi hamma vaqt ikkita asosiy savolni ko‘rib chiqadi:

3.1. Bozorda kompaniyaning faoliyat maqsadi;

3.2. Kompaniya shug'ullanishga intilayotgan raqobat ustivorligining ko'rinishi.

Kompaniya raqobat strategiyasining uchta asosiy turi mavjud bo'lib, ular quyida o'z ifodasini topgan:

- quyi xarajatlar strategiyasi;
- keng differensiallashuv strategiyasi;
- optimal xarajatlar strategiyasi.

Biz quyi xarajatlar strategiyasi xususida to'xtalib o'tmoqchimiz. Quyi xarajatlar strategiyasi xaridorlarni jalb etish maqsadida ishlab chiqariladigan tovarning to'liq xarajatlarini kamaytirishni nazarda tutadi. Xarajatlar bo'yicha ustivorlikka erishish uchun barcha qadriyatlar tizimidagi firmaning umumiy xarajatlari raqobatchilarning ja'mi xarajatlaridan kam bo'lishi kerak. Bunga quyidagi ikkita usul yordamida erishish mumkin:

1. Qadriyatlar tizimining muayyan bo'g'inlarini takomillashtirish, ya'ni, ishni raqobatchilarga nisbatan yaxshiroq qilish. Ichki qadriyatlar tizimi bo'yicha operatsiyalarni samarali amalga oshirish va qadriyatlar tizimi xarajatlari darajasini aniqlaydigan omillarni samarali boshqarish.

2. Alohida operatsiyalarning birlashuviga qadar kompaniya qadriyatlari tizimini tuzatish yoki qadriyatlar tizimidagi yuqori xarajatli xatti-harakatlardan voz kechish.

Xarajatlar bo'yicha liderlikning raqobat strategiyasi asosan quyidagi holatlarda kuchlidir:

- sotuvchilar orasidagi kuchli baho raqobati;
- tarmoqda ishlab chiqariladigan mahsulot standart bo'lib uning xususiyatlari barcha doiradagi iste'molchilarning talablariga javob beradi;

- xaridorlarni jalb etish maqsadida mahsulotni differensiallash-tirishning bir qancha usullari mavjud bo'lib, bunda xaridorlar uchun bahodagi narx muhimdir;

- ko'pchilik xaridorlar mahsulotdan bir xil tarzda foydalanishadi. Bunday holda tovarning xususiyatlari yoki sifati emas, balki aynan narxning o'zi iste'molchining afzalliklarini belgilab beradigan asosiy omil hisoblanadi;

- o'z shartlarini iste'molchilarga o'tkazish kuchiga ega bo'lgan katta miqdordagi iste'molchilarning mavjudligi.

Riskni boshqarishdagi raqobat strategiyasi tashkilotning bozordagi raqobat ustivorligini ta'minlashga qaratilgandir. Biroq, raqobat strategiyasi boshqa turdagi boshqaruvlarda ham mavjud bo'lib, riskni boshqarishdagi raqobat strategiyasining ulardan farqli jihati asosan risk darajasini oldini olishga qaratilgan chora- tadbirlar majmuida o'z ifodasini topadi.

Asosiy tayanch tushunchalar

Strategiya, raqobat, dastur, taklif, menejment, optimal, resurs, tovar, taklif, firma, potensial, variant, maksimal, daromad, mahsulot, pozitsiya, reja, qaror, sxema, diversifikatsiya, reja, konstruktorlik, marketing, korporatsiya, qimmatli qog'oz, sineogetik.

Takrorlash uchun savollar

- 1.Strategiya deganda nimani tushunasiz?
- 2.Raqobat ustivorligi nima?
- 3.Taktikani tushintirib bering.
- 4.Tijorat strategiyasini nima?
- 5.Joriy strategiya deganda nimani tushinasiz?
- 6.Strategiyani aniqlashda tashqi omillarni sanab bering.
- 7.Strategik portfelni shakllantirish yo'llarini aytib bering.
8. Strategiyani aniqlashda ichki omillarni sanab bering
- 9.Xarajatlar strategiyasi nima?
- 10.Sinergetik portfelni shakllantirish yo'llarini sanab bering.

V- BOB. RISKLARNI BOSHQARUV EVOLYUSIYASI VA BOSHQARUV JARAYONI

5.1. Risklarni boshqarish rivojlanishining evolyutsiyasi

Evolyutsiyaning dastlabki bosqichida risklarni boshqarish maxsus funktsiya sifatida qismlarga bo'lingan holda amalga oshirildi va etarli analitik apparat tomonidan qo'llab-quvvatlanmadi. Ha, ba'zi moliya institutlari o'z mutaxassislari bilan maqtanishdi. Biroq, aksariyat moliyaviy kompaniyalar risklarni boshqarish muhim deb hisoblamaydilar.

Masalan, kredit menejeri, uning nuqtai nazari hurmat qilingan, ammo mukofotlanishi shart bo'lmagan shaxs edi. Buning sabablaridan biri shundaki, kredit bo'yicha mutaxassislar an'anaviy ravishda faqat asosiy kredit tahlillarini o'tkaza olishgan, natijalari ma'lum bir operatsiya uchun ijobiy yoki salbiy bo'lgan, ammo risklarni mukofotlash bo'yicha yanada murakkab tadqiqotlarni o'tkazish uchun analitik ko'nikmalar va vositalar etishmagan. Kredit xodimlari, ularning xavfli aktivlarini boshqaruvchisidan ko'ra ko'proq qo'riqchilarga o'xshash edilar.

Bozor xavfi bo'yicha yaxshi mutaxassislarni yoki savdo maydonchalarida banklarning vakili bo'lgan va tavakkalchilikni baholash qobiliyatining yo'qligi sababli ko'pincha kuratorlari bilan to'qnashgan savdogarlar orasida yoki o'z navbatida savdogarlar harakatlarining ma'nosini tushunmaydigan bank xodimlari orasida topish mumkin edi. chunki ularning o'zlarida savdo amaliyoti bo'lmagan. Hatto yirik banklar ham bir nechta tavakkalchi menejerlarni savdo maydonchasiga jo'natolmadilar, ularning imkoniyatlari cheklangan holda, eng yaxshi holatda, nazorat va audit bo'limi boshlig'i (nazoratchi) tomonidan qo'llab-quvvatlandi. Tashkilotlar sifatida butun emas edi korxonalar xavfi (tashkilot juda mavjudligini tahdid mumkin kutilmagan yo'qotishlar) qolgan (ya'ni buzishi joriy daromadlilik deb zarar kutilmoqda) ustuvor hisoblangan qiymati kamaytirish bilan, kundan-kunga operatsion risklarni boshqarish uchun izchil dastur bor holda e'tibor.

1980-1990 yillar davomida xatarlarni boshqarish bo'yicha ixtisoslashtirilgan vositalar va usullarni ishlab chiqishda juda katta

yutuq bo'ldi. So'nggi 10 yil ichida xatarlarni boshqarish funksiyasi keskin o'zgardi. Moliya sohasida biz xatarlarni tan olishning murakkab va kompensatsion mexanizmlarini ko'rib chiqmoqdamiz, xususan bozor xavfi va kredit xavfi sohasida. Baholash bozor xavf usullari rivojlanib kelgan bunday oddiy ko'rsatkichlar sifatida misol uchun, bunday davomiyligi va obligatsiyalar dısbükeyliğındeki narxlar sezgirlik yanada kompleks chora orqali nominal qiymati yoki muayyan qimmatli qog'ozlar "mavhum" qiymati, va RMD, stress test uchun so'nggi metodologiyasi kompleks birikmasiga va senariy tahlili.

Risklarni boshqarish boshqaruvning mustaqil yo'nalishi sifatida tan olingan. Dunyodagi eng yirik moliya institutlari operatsion xatarlarni boshqarishga qaratilgan vositalarning bir qismi bo'lgan murakkab ERM dasturlarini amalga oshirmoqdalar. Shu bilan birga, yangi muammolar paydo bo'ladi. ERM menejment bo'yicha turli xil chalkash ta'riflarga ega bo'lgan shov-shuvga aylanib bormoqda, RMKlar ba'zida o'zlariga qo'shimcha quvvat funksiyalarini berishga harakat qilishadi va kompaniyalar operatsion tavakkalchilikni boshqarishning turli xil usullarini tanlashga qiynalishadi. Ammo tavakkalchilikni boshqarish bo'yicha "konsolidatsiya" yo'nalishining umumiy tendensiyasi aniq to'g'ri yo'nalishdir.

O'lchab bo'lmaydigan xatarlarni boshqarish bo'yicha muhim muammo bo'lib qolmoqda, ya'ni, nafaqat tasodifiy hodisalar, balki ish axloqi buzilishi va obro'ga oid xatarlar kabi yumshoq xatarlar ham. So'nggi o'n yil ichida xatarlarni boshqarishning eng katta yutug'i bu xatarlarni baholash va savdo qilish qobiliyatidir. Natijada, intizom sifatida risklarni boshqarish bo'ldi nimani o'lchash mumkinligiga e'tibor bering (masalan, valyuta operatsiyalari xavfi) va o'lchab bo'lmaydigan xatarlarni ko'rib chiqishni keyinga qoldiring. Mavzular kam emas, garchi manfaatlar to'qnashuvi bilan bog'liq bo'lgan xatarlarni miqdoriy jihatdan o'lchash yoki xatarning "madaniyati" ni hisoblash juda qiyin bo'lsa ham, bu xatarlarni ham baholash, ustuvorlashtirish va boshqarish zarur. Qanday bo'lmasin, yaqinda ba'zi yirik kompaniyalar kashf qilgani kabi, sudlar bu ishni yaxshi bajarishadi, garchi ular buni o'zlariga xos tarzda bajarishsa.

Barcha o'sha yo'nalishlari, taxminan qaysi biz gapirgan, yuqorida ham teng darajasiga ahamiyati, va chunki ham jadval. 1-2 namoyishlar bir xulosasi axborot haqida asosiy yutuqlari va qolgan

kamchiliklar xatarlarni boshqarish. Bizning fikrimizcha, eng muhim yutuq shundaki, zamonaviy xatarlarni boshqarish tizimlari har kuni ma'lumot berishlari va strategik qarorlar qabul qilishda yordam berishlari mumkin. Xatarlarni boshqarish endi faqat kutilgan xatarlarni boshqarish bilan chegaralanmaydi. Bugungikunda, xatarlarni boshqarish va tegishli tizimlari ko'rsatkichlar bor muhim qiymatini uchun barcha maqbul ko'rsatkich RARa erishish uchun kompaniya operatsiyalari turlari. Operatsion tavakkalchilik va yumshoq risklarni o'lchash kabi murakkab sohalarda ham yangi yondashuvlar kompaniya rahbarlariga xavfning asosiy yo'nalishlari va xavfli tendensiyalarni xaritasini tuzishda va tavakkalchilikni boshqarishga o'tmishdagiga nisbatan ustuvor ahamiyat berishda yordam beradi. Xatarlarni boshqarishdagi muvaffaqiyat va muvaffaqiyasizliklar.

Muvaffaqiyatlar:

- Murakkab risklarni boshqarish jarayonlarini qo'llash, malaka bazasini kengaytirish va risklarni o'lchash texnologiyalari narxini pasaytirish;

- Xatarlar darajasini boshqarish uchun murakkab xatarlarni boshqarish usullarini joriy etish bilan bog'liq bo'lgan xatarlarni boshqarish sohasida ishlaydigan xodimlarning malakasini va kompensatsiyasini oshirish;

- Dunyodagi eng innovatsion va potensial foydali moliyaviy bozorlar bo'lgan kredit, tovar va ob-havo derivativlari uchun yangi bozorlarning paydo bo'lishi;

- Xalqaro risklarni boshqarish assotsiatsiyasining paydo bo'lishi, shuningdek xalqaro risklarni boshqarish ishtirokchilari sonining sezilarli darajada ko'payishi;

- Xatarlarni boshqarish bo'yicha vakolatlar chegaralarini an'anaviy risk o'lchovlaridan ashqari kengaytirish, masalan, bozor tavakkalchiligidan kreditgacha va operatsion xavfgacha;

- Bankdan sug'urta, energetika, kimyo va kosmik sohalariga qadar turli sohalarda risklarni boshqarish usullarini ishlab chiqish;

- yaxshilashga qaratilgan chora- o'rnini xavfi rahbarlari bilan korporativ vakillari, ularning eng yuqori ma'muriy organlari a'zolari xavf boshqarish direktorlar paydo kompaniyalari.

Xatolar:

- Xatarlar menejerlari foyda keltirmaydi, shuning uchun ular foyda olish bo'yicha menejerlar darajasiga hali erishmaganlar;
- Turli xil risklarni o'lchash uchun ko'rsatkichlarning yagona tizimi yaratilmagan;
- Kompaniyaning umumiy tavakkalchilik darajasini baholash qiyin vazifa bo'lib qolmoqda va ko'p hollarda rasmiy ravishda hal qilinadi;
- Xavf boshqarish zarur bo'lsa xavf rahbarlari vakolatlarini oshirish kompaniyalarning faoliyatiga salbiy ta'sir qilishi mumkin.

5.2. Risklarni boshqarish jarayoni

Xatarlarni boshqarish jarayoni: 5 ta muhim qadam korxonaviy tavakkalchiligini boshqarish jarayoni bir bosqichli harakatlar to'plami bo'lishi mumkin emas. Bu maqsadli bosqichlarning kompleksi bo'lgan taqdirdagina samarali bo'ladi. Bundan tashqari, biznes maqsadlariga barqaror erishish uchun noaniqliklar ustidan nazoratni o'rnatish kompaniyaning umumiy boshqaruvining tarkibiy qismiga aylanishi kerak. Xatarlarni boshqarishning asosiy bosqichlari qaysi va nima uchun ular juda muhimligini materialdan bilib oling.

Xavf-xatarni boshqarish jarayonining 5 asosiy tarkibiy qismi noaniqlikka asoslangan. Biror bir voqea sodir bo'lishiga yoki bo'lmasligiga ishonch hosil qilish mumkin emas. Bundan tashqari, agar bu sodir bo'lsa, qanday oqibatlarga olib kelishini aniq aytish mumkin emas. Hodisaning yuzaga kelish ehtimoli va ta'siri tahdidlar hajmini tavsiflovchi ikkita komponentdir. Ularni boshqarish orqali siz kompaniya samaradorligini oshirishingiz, ba'zan esa qo'shimcha foyda olishingiz mumkin.

Xatarlarni boshqarish bo'yicha barcha jarayonlar bir xil ketma-ketlikni o'z ichiga oladi, garchi turli manbalar ularni tavsiflash uchun turli xil atamalardan foydalanadi. Amalda, ular bir-birlarini ta'qib qilishlari shart emas, ular ko'pincha parallel ravishda amalga oshiriladi. Ushbu 5 qadam birgalikda loyiha yoki korxonaviy noaniqliklarini boshqarish uchun oddiy, ammo samarali jarayonni ta'minlaydi. Har bir yangi operatsiya bilan tahdidlar soni ko'paymoqda. Korxonaviy xavfli vaziyatlardan butunlay qochib qutula olmaydi, ammo tavakkalchilikni boshqarish ularning aksariyatining salbiy oqibatlarini kutish va

kamaytirishga imkon beradi. Noaniqliklarni boshqarish uchun ushbu 5 bosqichni bajarib, siz kompaniyani rivojlantirish strategiyasini optimallashtirishingiz, uni xavfli vaziyatlarda yanada moslashuvchan va sezgir qilishingiz mumkin.

Boshqarish uchun uni aniqlash kerak Agar tahdid haqida hech narsa ma'lum bo'lmasa, uni boshqarish mumkin emas. Shu sababli, korxonada turgan maqsadlariga to'sqinlik qiladigan barcha muammolarni topish juda muhimdir. Ularga ichki muammolar, tashqi omillar, odamlar, noto'g'ri qarorlar sabab bo'ladi. Asosiysi, nimada xato bo'lishi mumkinligini tushunish, bu xavfni nazorat qilish.

Xavfni aniqlash uchun siz uning elementlarini topishingiz, ro'yxatiga kiritishingiz va ta'riflashingiz kerak: uning paydo bo'lishi sabablari; bu holda paydo bo'ladigan ta'sir qiluvchi omillar; korxonada holatiga ta'sir qilishi mumkin bo'lgan ta'sirlar; mumkin bo'lgan salbiy oqibatlar, ularni baholash; xavfli hodisaning yuzaga kelish ehtimoliga ta'sir etuvchi omillar, yo'qotishlar miqdori. Xavfni aniqlashga yondashuvlar turli o'lchamdagi korxonalarda farq qiladi. Kichik firma o'zini faoliyatiga xos tahdidlarning umumiy ro'yxati bilan cheklab qo'yishi mumkin. Murakkab tashkiliy tuzilishga ega bo'lgan yirik kompaniya ko'p qirrali yondoshishi kerak, chunki uning tahdidlari ko'plab sabab va oqibatlarni qamrab oladi. Tahdidlarni aniqlashning to'g'ri usulini tanlash uchun tizimning hozirgi rivojlanish darajasini, kerakli ma'lumotlarni taqdim etishni hisobga olish kerak. Dastlabki bosqichda iloji boricha ko'proq usullarni birlashtirish maqsadga muvofiqdir va agar tahdidlarni boshqarish madaniyati allaqachon shakllangan bo'lsa, siz o'zingizni aqliy hujum yoki Delfi usuli bilan cheklashingiz mumkin. Odatda, tahdidlarni aniqlash jarayonida ularni kamaytirish bo'yicha choralar qisman ishlab chiqilgan.

Yaxshi tahlil samarali boshqaruv strategiyasining kalitidir. Barcha mumkin bo'lgan tahdidlar aniqlangandan so'ng, chuqurroq o'rganish vaqti keldi. Har bir noxush hodisaning yuzaga kelish ehtimoli qanday? Ularning oldini olish mumkinmi? Agar xavfli vaziyat yuzaga kelsa, oqibati qanday bo'ladi? Buning uchun avval sifatli, so'ngra miqdoriy tahlil, tasnif va noaniqliklar reytingi amalga oshiriladi. Ushbu qadamlar sizga xavf-xatar haqida to'liq tasavvur berishga va qaerga bor kuchingizni sarflashingizga imkon beradi. Korxonaning malakali ravishda o'tkazilgan tahdid tahlili quyidagilarga

imkon beradi: muvozanatli boshqaruv qarorlarini qabul qilish xavfi to'g'risida yaxlit tasavvurni shakllantirish; yangi texnologiyalar, loyihalar uchun muqobil variantlarni taqqoslash; yumshatish usullari samaradorligini asoslash; biznes qarorlarini qabul qilish uchun ma'lumotlar bazasini to'ldirish. Axborot xavfsizligi qanchalik baland bo'lsa, tahlil shunchalik chuqurroq bo'ladi. Cheklangan dastlabki ma'lumotlar statistik noaniqliklarga olib keladi, natijada ular noto'g'ri qarorlarga aylanadi.

Tahlil natijalariga ko'ra noaniqlikni boshqarish tizimini to'g'ri sozlash uchun tavakkalchiliklarning qabul qilinishi (yo'l qo'yilmasligi) to'g'risida xulosa qilinadi. Bu noxush hodisa ehtimolini hisobga olgan holda korxonaga uchun zarur darajadagi himoya darajasini ta'minlashi kerak. Xavfni boshqarish dasturi: talablar, tarkibiy qismlar, amalga oshirish xususiyatlari Ushbu bosqichda ular tahdidlarni kamaytirish strategiyasini, ularning oldini olish uchun vositalar to'plamini, xavfli vaziyat yuzaga kelganda harakat rejalarini ishlab chiqadilar. Strategiya mavjud xavflarga, mablag'larning iqtisodiy samaradorligiga, uni amalga oshirish davriga mos kelishi kerak. Rejalashtirishning yakuniy nuqtasi quyidagilarni o'z ichiga olgan boshqaruv dasturi bo'lishi kerak: amalga oshiriladigan tadbirlarning batafsil ro'yxati; resurs va axborot ta'minoti manbalari; dastur samaradorligi belgilanadigan mezonlar; xodimlarning ro'yxati, uni amalga oshirish uchun mas'ul bo'lgan tarkibiy bo'linmalar. Xatarlarni boshqarish uchun kalit - bu to'g'ri usul. Xavflarni zararsizlantirish usullari va moliyaviy vositalari ularning o'ziga xos xususiyatlari va korxonaga imkoniyatlarini hisobga olgan holda tanlanadi. 4 ta asosiy yondashuv mavjud.

Dastur, shuningdek, tahdidlarning umumiy darajasini pasaytirish, ularni boshqarish sifatini yaxshilashga qodir universal usullarni o'z ichiga oladi. Ular orasida: malaka, kadrlar tayyorlash, kadrlarni rag'batlantirish mexanizmi uchun talablarni oshirish; boshqaruv sifatini oshirish uchun yangi texnikalarni joriy etish; korxonaning tashkiliy tuzilishini rivojlantirish; boshqa kompaniyalar bilan aloqalarni saqlash. Profilaktika va kompensatsiya choralarini joriy etish hal qiluvchi bosqich bo'lib, bu bosqich texnik masalalarni hal qilishni, ishlab chiqilgan dasturni amalga oshirishni o'z ichiga oladi. Shu maqsadda: barcha kerakli qo'shimcha hujjatlarni tayyorlash; belgilangan

tadbirlarni amalga oshirishning aniq muddatlarini belgilash; mas'ul shaxslar dastur bilan tanishtiriladi. Qachon dasturi nazarda tutilgan faoliyati boshlaydi amalga oshiriladi, xatarlarni boshqarish birligi yordam beradi va jarayonida ishtirokchilarga maslahat beradi. Monitoring va nazorat: Jarayonni baholash va takomillashtirish. Monitoring bosqichi noaniqliklarni boshqarish tizimida mulohazalarni o'z ichiga oladi. Quyidagi asosiy vazifalarni hal qilishga imkon beradi: ishlab chiqilgan tizim samaradorligini aniqlash; tahlil xavfli vaziyatlarni amalga paytida davrda, ularning sabablarini topish dasturi; zaif nuqtalarni, tizim xatolarini topish; samarasiz usullarni almash-tirish; dasturga kerakli o'zgartirishlarni kiritish. Ba'zan xavflarni boshqarish jarayonini kuzatish natijalari noto'g'ri. Haqiqiy yo'qotish-larning xarajatlarga nisbati tahlili tizimning nol samaradorligini ko'rsatishi mumkin. Aslida, bu yuqori ko'rsatkichlarning teskari tasdig'i bo'ladi - xatarlar ularni oldini olish xarajatlari tufayli amalga oshirilmadi. Xatarlarni boshqarish - yangi yo'l.

Ishbilarmonlik imkoniyatlari xavfi - bu biznesga ta'sirini nazorat qilish uchun belgilanishi kerak bo'lgan har qanday noaniqlik. Bu sizga ishonch bilan oldinga siljish, kompaniya maqsadlariga osonroq erishish imkonini beradi. Noaniqliklarning to'liq ro'yxatini boshqarish va boshqarish orqali yoqimsiz kutilmagan hodisalar va to'siqlar olib tashlanadi va ehtimol yangi imkoniyatlar ham ochiladi. Xatarlarni boshqarish tizimi ko'plab muammolar yuzaga kelganda ularni engishga qodir, chunki ular oldindan ko'rib chiqiladi va ularni yo'q qilish rejalari ishlab chiqiladi va kelishib olinadi.

5.3. Xatarlarni boshqarish algoritmi

Xatarlarni boshqarish fanining rivojlanishi asosan nisbatan barqaror iqtisodiy sharoitda moliya institutlarining tavakkallari nuqtai nazaridan ko'rib chiqiladi. Sanoat korxonalarining tavakkalchiliklarini beqaror siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy sharoitlarda ko'rib chiqish zaruriyati xatarlarni boshqarish bo'yicha amaldagi prinsiplarni tuzatishni va risklarni tahlil qilish usullari samaradorligini qo'shimcha asoslashni talab qiladi.

Xatarlarni samarasiz boshqarishning asosiy sabablaridan biri bu jarayonning aniq va aniq uslubiy asoslarining etishmasligidir. Tahlil

tamoyillari bo'yicha xatarlarni boshqarish keltirilgan yilda adabiyot namoyishlari o'z parokandalik va ularni ko'plab munozarali masalalar bilan ifodalanadi tizimlashtirish individual harakat qiladi. SHunga qaramay, zamonaviy iqtisodiyot talablarini hisobga olgan holda risklarni boshqarish metodologiyasi sohasidagi tadqiqotlarni tahlil qilish risklarni boshqarish tamoyillari tizimini shakllantirishga imkon beradi :

- tavakkalchilik bilan bog'liq qaror iqtisodiy jihatdan malakali bo'lishi va korxonaning moliyaviy-xo'jalik faoliyati natijalariga salbiy ta'sir ko'rsatmasligi kerak;

- risklarni boshqarish tashkilotning korporativ strategiyasi doirasida amalga oshirilishi kerak;

- xatarlarni boshqarishda, qabul qilingan qarorlar kerakli miqdordagi ishonchli ma'lumotlarga asoslanishi kerak;

- xatarlarni boshqarishda, qabul qilingan qarorlarda kompaniya faoliyat yuritayotgan muhitning obyektiv xususiyatlari hisobga olinishi kerak;

- risklarni boshqarish tizimli bo'lishi kerak;

- xatarlarni boshqarish qabul qilingan qarorlar samaradorligining joriy tahlili va qo'llaniladigan xatarlarni boshqarish prinsiplari va usullari to'plamining tezkor yangilanishini o'z ichiga olishi kerak.

Mohiyati har bir bosqichida ning xatarlarni boshqarish o'z ichiga oladi , har xil usullaridan foydalanish. Risklarni boshqarish uchun maqsadlar qo'yib bosqichi tahlil usullarini foydalanish bilan tavsiflanadi va iqtisodiy vaziyatni prognoz qilingan aniqlash qobiliyatini va ehtiyojlariga korxonada ichidagi strategiya va uning uchun joriy rejalari doirasida rivojlantirish. Xatarlarni tahlil qilish bosqichida sifatli va miqdoriy tahlil usullari qo'llaniladi: mavjud va yangi ma'lumotlarni to'plash usullari, korxonada faoliyatini modellashtirish, statistik va ehtimollik usullari va boshqalar.

Qabul qilingan qarorlar samaradorligini tahlil qilish va xatarlarni boshqarish maqsadlarini qayta ko'rib chiqish natijasi, agar kerak bo'lsa, ilgari qo'yilgan xatarlarni boshqarish maqsadlarini to'g'rilashga imkon beradigan xavf to'g'risida yangi bilimlar bo'lishi kerak. Shunday qilib, har bir bosqichda turli xil xatarlarni boshqarish usullari qo'llaniladi. Har bir bosqichning natijalari keyingi bosqichlar uchun dastlabki ma'lumotlarga aylanib, teskari aloqa bilan qaror qabul qilish

tizimini shakllantiradi. Bunday tizim maqsadlarga eng samarali erishishni ta'minlaydi, chunki har bir bosqichda olingan bilimlar nafaqat tavakkalga ta'sir qilish usullarini, balki xatarlarni boshqarish maqsadlarini ham moslashtirishga imkon beradi.

Xatarlarni boshqarish bo'yicha keyingi strategiyani shakllantirishga imkon beradigan asosiy bosqich bu risklarni tahlil qilish bosqichidir. Xavfni sifatli tahlil qilishning vazifasi - bu xavf manbalari va sabablarini aniqlash, bosqichlari va ishlarini bajarish, ular davomida xavf tug'diradi, ya'ni:

- mumkin bo'lgan xavf zonalarini aniqlash;
- korxonada faoliyati bilan bog'liq xatarlarni aniqlash ;
- aniqlangan xatarlarning amaliy foydalari va yuzaga kelishi mumkin bo'lgan salbiy oqibatlarini prognoz qilish.

Sifatli tahlil usullarini to'rt guruhga bo'lish mumkin:

1. Usullari asoslangan risklar ustida tahlil mavjud bo'lgan ma'lumotlar;
2. Yangi ma'lumotlarni to'plash usullari;
3. Tashkilot faoliyatini modellashtirish usullari ;
4. Sifatli tahlilning evristik usullari ;

Sifat xavfini tahlil qilishning yakuniy natijalari, o'z navbatida, miqdoriy tahlil uchun kirish vazifasini bajaradi. Xatarlarni miqdoriy tahlili bosqichida xavf hodisalari yuzaga kelish ehtimoli va ular oqibatida etkazilgan zarar yoki foyda miqdorining sonli qiymatlari hisoblab chiqiladi. Xatarlarni miqdoriy tahlil qilishning barcha usullarini hisobga olgan holda, ma'lum bir usulni qo'llash ko'plab omillarga bog'liqligini aytishimiz mumkin:

- har bir tahlil qilinadigan tavakkalning o'ziga xos tahlil usullari va ularni amalga oshirishning o'ziga xos xususiyatlari mavjud. Masalan, uskunalarning ishdan chiqishi bilan bog'liq bo'lgan texnik va ishlab chiqarish xatarlarini tahlil qilishda daraxt qurish usullari eng ko'p uchraydi;

- xatarlarni tahlil qilish uchun dastlabki ma'lumotlarning hajmi va sifati muhim rol o'ynaydi. SHunday qilib, agar ROF dinamikasi bo'yicha muhim ma'lumotlar bazasi mavjud bo'lsa, simulyasiya va neyron tarmoqlari usullaridan foydalanish mumkin. Aks holda, ehtimol ekspert uslublari yoki loyqa mantiq usullaridan foydalanish;

- xatarlarni tahlil qilishda xavf darajasiga ta'sir qiluvchi ko'rsatkichlar dinamikasini hisobga olish muhim ahamiyatga ega. Bozorlarda xavfni tahlil qilish holatida shok holatida bir qator usullar qo'llanilmaydi;

- qachon tanlashda usullarini tahlil qilish, bir lozim olib kirib hisob emas hisoblangan ma'lumotlar chuqurligini, balki darajasini ta'sir ko'rsatkichlar prognozi ufqni faqat xavf;

- tahlilning dolzarbligini va texnik imkoniyatlari katta ahamiyatga ega. Agar analitik qattiq hisoblash salohiyatiga va vaqt chegarasiga ega bo'lsa, unda neyron tarmoqlarini o'qitish, Monte-Karlo taqlid qilish va hk .;

- tavakkalchilikni tahlil qilish usullarini qo'llash samaradorligi uning korxonalar natijalariga ta'sirini matematik modellashtirish maqsadida xatarni rasmiylashtirish bilan ortadi. Hozirgi vaqtda nafaqat iqtisodiy tizimlar, balki sanoat majmualari ham shunday murakkablikka erishdiki, ko'pincha ularning barqarorligini hisoblash ehtimollar nazariyasining elementlarisiz mumkin emas;

- davlat nazorati organlari tomonidan xatarlar to'g'risida hisobotni shakllantirish bo'yicha talablarni hisobga olish zarur. Simulyasiya usullaridan foydalanish me'yoriy darajada talab qilinadigan bo'lsa, ulardan foydalanish majburiydir.

Yuoridagi barcha bizga samarali uchun, deb xulosa qilish imkonini beradi tahlil butun turli xavf-xatar bilan bir faoliyati korxonalar barcha usullarni qo'llash kerak, bu esa o'z navbatida risklarni boshqarish bo'yicha keng qamrovli mexanizmni ishlab chiqish dolzarbligini tasdiqlaydi. Siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy beqarorlik bilan ajralib turadigan zamonaviy iqtisodiy sharoitda korxonada mavjud boshqaruv tizimi xatarlarni boshqarish mexanizmini o'z ichiga olishi kerak .

Korxonada xatarlarni boshqarish mexanizmini shakllantirishning birinchi bosqichi xatarlarni boshqarish xizmatini yaratishdir. Rossiya iqtisodiyotini rivojlantirishning hozirgi bosqichida ushbu xizmatning maqsadi korxonalar faoliyatini kuzatib borish, butun ROF kompleksini tahlil qilish, xatarlarni kamaytirish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqish va ularning bajarilishini nazorat qilish orqali yo'qotishlarni minimallashtirishdir. Shu bilan birga, korxonaning tashkiliy tuzilmasida xizmat ko'rsatish o'rnini aniqlash, uning xodimlarining

huquq va majburiyatlarini aniqlash va korxonada xodimlarini xizmatning funksiyalari va faoliyatining mohiyati to'g'risida xabardor qilish muhimdir.

Xatarlarni tahlil qilish uchun mo'ljallangan ma'lumot manbalari:

- korxonaning buxgalteriya hisoboti. Ushbu hujjatlar (balans, foyda va zararlar to'g'risidagi hisobot, pul oqimi va boshqalar) qisqacha shaklda korxonada haqidagi barcha rasmiy ma'lumotlarni - asosiy vositalarning holati, materiallar va tayyor mahsulotlar zaxiralari darajasi, debitorlik va kreditorlik qarzlari miqdori, moliyaviy natijalarni o'z ichiga oladi. Korxonada faoliyati va boshqalar. Kompaniyaning moliyaviy hisobotlarini tahlil qilish biznes, kredit va tashkiliy xatarlarning muhim qismini aniqlaydi;

- korxonaning tashkiliy tuzilishi va shtatlari. Ushbu ma'lumotni tahlil qilish tashkiliy xatarlarni, texnologik oqim xaritalarini (texnik va ishlab chiqarish xatarlari), kelishuvlar va shartnomalarni (biznes va yuridik xatarlarni) aniqlashga imkon beradi;

- mahsulot tannarxi. Uning tahlili sizga ROFlarning aksariyat qismini aniqlashga va xavfli vaziyatlar yuzaga kelganligi sababli yo'qotishlarning pul qiymatini aniqlashga imkon beradi;

- korxonaning moliyaviy va ishlab chiqarish rejalarini. Ularni amalga oshirishning to'liqligi korxonaning barqarorligini barcha tavadakkalchiliklar bo'yicha har tomonlama baholashga imkon beradi.

Ijtimoiy-iqtisodiy beqarorlik (SES), sharoitida korxonalar faoliyat yuritadi, ham xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatida, ham korxonada risklarini boshqarish mexanizmidagi o'z tuzatishlarini kiritadi. SHu bilan birga, uning ta'sirini to'liq kuzatish deyarli mumkin emas, lekin uning individual xatarlarga ta'sirining jihatlarini aniqlash mumkin. Xatarlarni tahlil qilish uchun mo'ljallangan ma'lumotlarni yig'ish tugagandan so'ng, xatarlarni boshqarish xizmati ta'sirlarni hisobga olgan holda kompaniyaning samaradorligi ko'rsatkichlari dinamikasini real baholash imkoniyatiga ega bo'ladi. Tashqi va ichki ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy omillar, bu bozor kon'yunkturasining kelajakdagi holatini har tomonlama va professional darajada bashorat qilish va yuzaga kelishi mumkin bo'lgan xatarlarni real baholashga imkon beradi.

Xatarlarni boshqarish xizmati ishining mantiqiy davomi xatarlarni boshqarish bo'yicha chora-tadbirlar dasturini shakllantirish

bo'lishi kerak, uni ishlab chiqishda quyidagilar e'tiborga olinishi kerak:

- mumkin bo'lgan zarar miqdori va uning ehtimoli;
- davlat tomonidan tavsiya etilgan xavflarni kamaytirishning mavjud mexanizmlari va ularning ishlab chiqarish va iqtisodiy samaradorligi;
- xatarlarni kamaytirish bo'yicha xizmat tomonidan taklif qilingan tadbirlarning ishlab chiqarish va iqtisodiy samaradorligi ;
- ajratilgan mablag 'chegarasida faoliyatni amalga oshirishning amaliy imkoniyati;
- dasturiy faoliyatni amaldagi me'yoriy hujjatlar, korxonani rivojlantirishni uzoq va qisqa muddatli rejalashtirish maqsadlari va uning moliyaviy siyosatining asosiy yo'nalishlariga muvofiqligi ;
- dastur ishlab chiquvchilari va korxonada boshqaruvi xavfiga subyektiv munosabat.

Xatarlarni boshqarish bo'yicha chora-tadbirlar dasturini ishlab chiqishda, risklarni boshqarish xizmati mutaxassislari, yuzaga kelishi mumkin bo'lgan zarar miqdorini tavsiflovchi universal parametrlarning shakllanishida ifodalanadigan, shakllangan xavf darajasini baholashni maksimal darajada birlashtirishga e'tibor qaratishlari kerak. Bunday parametrlar sifatida xatarlarning moliyaviy oqimlarga va korxonaning moliyaviy holatiga ta'siridan foydalanish eng maqbuldir. Dasturni ishlab chiqishning yakuniy bosqichi - ularni amalga oshirishning rejalashtirilgan samarasini, amalga oshirish muddatlarini, moliyalashtirish manbalarini va ushbu dasturni amalga oshirishga mas'ul shaxslarni ko'rsatib, xatarlarni kamaytirish bo'yicha chora-tadbirlar majmuini shakllantirishdir. Dastur, albatta, kerak bo'ladi tomonidan tasdiqlangan rahbariyati kompaniya va hisobga olish qachon moliyaviy va ishlab chiqarish rejalashtirish.

Dasturni amalga oshirish jarayonida xatarlarni boshqarish xizmati mutaxassislari qabul qilingan qarorlar samaradorligini tahlil qilishlari va kerak bo'lganda xatarlarni minimallashtirishning maqsadlari va vositalarining sozlanishini ta'minlashlari kerak. Shu bilan birga, dasturni amalga oshirishda paydo bo'lgan xatolar va kamchiliklar haqida barcha ma'lumotlarni to'plash tavsiya etiladi. Ushbu yondashuv tavakkalchilik to'g'risida yangi olingan bilimlardan

foydalangan holda keyingi yuqori darajadagi xavflarni kamaytirish dasturlarini ishlab chiqishga imkon beradi.

Asosiy tayanch tushunchalar

Evolyusiya, jarayon, algoritim, funksiya, analitik, kompaniya, kredit, savdogor, audit, moliya, baho, konsolidatsiya, tendensiya, texnologiya, innovatsiya, potensial, assotsiatsiya, tovar, kredit, rejalashtirish, samaradorlik, modellashtirish, evristik.

Takrorlash uchun savollar

1. Evolyusiya deganda nimani tushinasiz?
2. Aqliy xujum nima?
3. Delfi usulini tushintirib bering.
4. Boshqaruv dasturi ketma ketligini tushintirib bering.
5. Tahdidlarni pasaytirish va ularni boshqarish sifatini yaxshilashdagi universal usullarni sanab bering.
6. Sifatli tahlil usullarini aytib bering.
7. Riskni boshqarish dasturini ishlab chiqishda nimalarga e'tibor berilishi kerak?
8. Monte-Karlo modeli nechta usulda amalga oshiriladi?
9. Monte-Karlo usulining asosiy hisoblash jarayonlari nechta?
10. Monte-Karlo usulining asosiy ustunlik tomoni nimadan iborat?

VI- BOB. RISK CHEGARALARI, IQTISODIY VA HUQUQIY ASOSLARI

6.1. Riskning xuquqiy chegaralari

Risk turlari to'g'risida gapirganimizda, birinchi navbatda (asosiy e'tiborni alohida holda vujudga kelish xususiyati va imkoniyatlariga karatib) xalk xujaligi riski va tashkilot darajasidagi riskni mos kelishi zarurligini kayd etgan edik. Bu erda biz birinchi navbatda bu ikki turdagi riskni ta'sir etish chegaralari va mavjud farqlanishlar belgilovchi omillarni, asossiz risk zararli ekanligini, xamda tajribaga tayanmay inkor etilgan riskham o'ta zarar ekanligini kursatish uchun alohida-alohida ajratamiz. Riskga tayanib qabul qilingan qarorlar qabul qilinishi bir muhim obyektiv mezon ya'ni xujalik rahbari qarorlar qabul qilishda qanday chegaradagi riskga borish mumkin degan muhim obyektiv mezon bog'lik bo'ladi. Bu masala kirish qismida kayd etganimizdek, iqtisodiy va huquqiy (fuqarolik sohasi kabi, jinoyat huquqi buyicha ham) jihatlari, holat va oqibatlarga ega.

Hujalik rahbarlari to'liq ma'suliyat bilan boruvchi oqilona risk deb biz nimani ataymiz? Bu savolga turli qarashlardagi javoblar mavjud. Masalan: Polshalik iktisodchi Bronislav Miits oqilona riskni asosiy fondlar, ishlab chiqarish xajmi, rentabellikda daromadlilik darajasi, xujalikning moliyaviy holati kabi parametrlar bilan bog'liq holda tadqiq etadi. Korxonada ishlab chiqarish nomenklaturasi xilma-xil bo'lib, moliyaviy holati qanchalik barqaror bo'lsa, risk havfi shunchalik past buladi. "Demak, bu korxonada qanchalik kup turdagi mahsulot ishlab chiqarib, katta kapitalga ega bo'lsa u riskga shunchalik kam darajada ta'sirchan buladi". Bunday xo'jalik rahbarlari, dadil holda "risk vaziyat"larda qaror qabul qila oladi. Bizning muloxazalarimiz bo'yicha xo'jalik rahbarning risk sharoitidagi ma'suliyati faqat aniq qarorlar darajasi bilan tadqiq etilishi mumkin.

To'liq faoliyatni bunday parametrlar bilan tahlil qilish va uning asosida umumiy xulosaga kelishi bizning fikrimizcha maqsadga muvofiq emas. Vengriyada fuqarolik huquqi bekorga xozirgacha risk sohasidagi ma'suliyatni tartibga solish to'g'risida uylamaydi. Biz bu erda riskning tartibga solishni huquqiy muammolarini muhokama qilmaymiz, lekin bunga doir ba'zi bir o'z mulohazalarimizni aytib

o‘tmokchimiz: aniq ho‘jalik sharoitidan kelib chiqqan holda, riskga oid muammolarni hal qilishda ho‘jalik rahbariga zarur bo‘lgan, u asoslanuvchi obyektiv protsessual holatlar va tashkiliy prinsiplarni bayon etish zarur. Bizning fikrimizcha, riskning iqtisodiy chegaralari quyidagicha aniqlanadi:

- hujalik rahbari qaror qabul qilish jarayonida, agar korxonada ixtiyoridagi fondlar korxonani rivojlantirish masalalari o‘lchamiga mos kelsa riskka borishi mumkin. Bu uchun asos bo‘lib mahsulotlarni sotish va ishlab chiqarishni uzluksizligi, daromadli ho‘jalik yuritish, iste’molchilar va transportchilar bilan bir maromdagi aloqalar, tulovga qobillikning yuqori darajasi, aniq buxgalteriya hisobi va moliyaviy tizim rivojlanishi va boshqalar xizmat qilishi mumkin. Hujalik rahbari agar mavjud fondlarni tegishli tartibda boshqara olsagina, qarorlar qabul qilish jarayonida riskka borishi mumkin ya’ni:

- rivojlanish muammolari hal etilayotganida zarur asosiy va oborot fondlar tizimi shakllanadi. Shunday qilib, yangi kapital qo‘yilmalarda mahsulot sifati va boshqaruv tizimi talab etiladigan darajasi hisobga olinadi. Ortiqcha zahirlar (na xomashyo zahirasi, na sotilmay qolgan mahsulot) jamg‘arilmaydi;

- tashkilot rivojlanishi muvozanatini buzmaslik uchun ba’zi-bir yuqotishlar o‘rnini to‘ldirish maqsadida mos ravishda rezerv sug‘urta fondi yaratiladi. (keyin bu sug‘urta fondi tashkilotning umumiy hujalik faoliyatini ta’minlash uchun ishlatiladi va amaliyotda aksariyat xollarda u risk oqibatlari kam yoki ko‘p darajada ko‘ringan, nazarda tutilmagan harajatlarni qoplashga sarflanadi).

Qarorlar qabul qilish jarayonida ekspertlarni tanlash, zarur informatsiyalarni to‘plash va qayta ishlash, kabi masalalarning zarur vakolatiga erishilish baholash mezonlari muammolari va real nuqtai nazarni yuzaga keltiradi. Yuqorida qayd etilganlar javobgarlikga tortish va ma’suliyatni zimmaga olish nuqtai nazaridan baholanib va ko‘rsatiluvchi talablarni keltirib chiqaradi. Lekin ular quyidagi aniq miqdoriy bahoga jalb etilmovchi muhim omillar: risk bilan bog‘liq qarorlar qabul qilishga imkoniyat yaratuvchi vaziyat, rahbar didi, qaror va tanlovni belgilovchi rahbarning shaxsi moddiy ahvoli, uning vazifasi, bevosita xodimlarni to‘plash bo‘yicha ho‘jalik rahbarlarning huquq va imkoniyati va x.z) bilan to‘ldirilishi lozim.

6.2. Riskning xukukiy jixatlari

Risk bilan bog'liqqarorlarni qabul qilish-bu huquq nuqtai nazaridan ikki tomonlama qarab chiqiluvchi masaladir. Bir tomondan - u o'ta muhim fuqarolik huquqiy javobgarlik holati, ikkinchidan u vakolat to'g'risidagi masaladir. Umuman mahsus yuridik adabiyotlarda risk bilan bog'liqqarorlar qabul qilish va bunday qarorlar uchun javobgarlik ma'suliyatini huquqiy tartibga solish, tartibga soluvchi iqtisodiy manfaatdor ho'jalik obyektlari bo'limida qarab chiqiladi. Bu bo'limga hujalik hisobi sharoitida ko'rilgan zararlarni qoplash masalalari ham kiritilgan, lekin ho'jalik faoliyatini davlat tomonidan tartibga solish natijasida yuqori tashkilotlar rejalarini barbod etgani uchun qo'llaniluvchi jarimalar bundan mustasno.

Agar tashkilotning ho'jalik manfaatlari davlat manfaatlari bilan mos tushsa, kamdan kam holda jamoatchilikning manfaatlariga zid holatlar yuzaga keladi, shuning uchun ho'jalik rahbarlarini jinoiy javobgarlikka tortish usuli kam qo'llaniladi. Ko'p hollarda qandaydir huquqiy manfaatlarga zid xatti-xarakat oqibatida etkazilgan zararni qoplatish sanatsiyasi uchrab turadi.

Hujalik riski bilan bog'liq xarakatlar uchun javobgarlik masalasini biz fuqarolik huquqi pozitsiyasidan turib tadqiq qilamiz. Bu uchun birinchi navbatda riskning huquqiy tushunchasiga tarif berishimiz lozim. Yuqorida keltirilgan riskni iqtisodiy va matematik tavsifi faqatgina huquqiy ta'rif uchun asos bo'la oladi xolos. Riskning zamonaviy huquqiy tushunchalarida qaror qabul qiluvchi shaxs hatti harakatidagi noaniq omillarni mavjudligi ifodalanadi, bu esa huquqiy adabiyotlarda xukmron bo'lgan riskka salbiy munosabatga olib keladi: huquq nuqtai nazaridan risk, shartnoma bo'yicha zararni qoplash yoki boshqa ma'suliyat aoslarda tugagan joydan boshlanadi, riskdan khiriladigan zarar tushunchasini qarab chiqar ekanmiz, uni havf-xatar soluvchivaziyat oqibatlariga qiyoslash mumkin. Havf-xatar soluvchi holatni biz qandaydir yo'qotishga imkon yaratuvchi holat-deb ta'riflaymiz. Amalda bunday holatlarning xammasi ham zararli oqibat bilan tugamaydi. Bunday zararning qandaydir bir ulushi uchun xech kim javobgar bo'lmaydi. Shnga o'xshash vaziyat risk holatida ham sodir bo'ladi. Shunday qilib, keyingi holatiga nisbatan quyidagi muammo yuzaga keladi:

- kishi zarar ko'rsa-yu, xech qanday qonunga asosan kelitirilgan zararni xech kimdan undirib bo'lmasa va u uchun xech kimni moddiy javobgarlikka tortilmasa;

- risk manabi boshqacha so'z bilan aytgandako'rilgan zarar manbai (sababi)-bu ho'jalik rahbari tomonidan ho'jalik faoliyatini kelajagi uchun qilingan hisob-kitoblarni amalga oshmay qolishi oqibatida ko'riladigan zarar miqdori yoki daromad ololmaslik, olganda ham juda oz miqdorda foyda ko'rishga aytiladi. Zarar ho'jasizlik oqibatida ham sodir bo'lishi mumkin lekin uni aniqlashning aniq chegarasi mavjud emas.

Huquqiy adabiyotlarda uzoq muddat hukmronlik qilgan muloxazalar "ho'jasizlik" tushunchasi har hildagi faoliyat turlariga nisbatan bir mazmunga ega emas va amaliyotda bir hil ma'noda ishlatilishi mumkin emas degan g'oyani ilgari surgan. Shuning uchun bu tushunchaga tabaqalashtirish yuzasidan yondoshamiz. Qaror qabul qilish kabi alohida hollar oqibatida yuzaga keluvchi yo'qotishlarga tabaqalashgan holda yondashuv ayniqsa muhimdir. Bu sohada ho'jasizlik tushunchasi ho'jalik qarorlari; ularni bajarilishi va baholanishi orasida na muvaqqat, na hududiy uzilish bo'lmaganida, tashkilotni boshqarish uchun shu sohani mutaxassisi bo'lish kifoya bulgan paytda unchalik ahamiyat kasb etmas edi. Rivojlangan sotsialistik ho'jaliklarida xususiy ma'suliyat va risk boshqaruv funksiyasining yangi alomatiga aylanadi. Davlat bir qatorida tashkilot sohibi sifatida keltirilgan zarar uchun va risk uchun ma'suliyat boshqaruv funksiyasini bajarib turgan direktor zimmasiga yuklatiladi. Qandaydir qabul qilingan qaror oqibatida ko'rilgan zarar voqea sodir bulgan zaxotiy oq sezilmaydi. Uni aniqlash uchun uzoq muddatli tahlil talab etiladi. Qayd etib o'tganimizdek, risk bilan ho'jasizlik orasidagi aniq chegarani ko'rsatish juda qiyin.

Olingan natijalar birgina alohida qaror oqibati bo'lmay, balki barcha maqsadga yunaltirilgan faoliyat natijasi bo'lishi mumkin. SHunday vaziyat ham bo'ladiki, uning natijasida avtomatik tarzda olinadigan foydaning kamayishi yoki qaror natijalari ijobiy bo'lsa daromad aniqo'sishi bilan bog'lik buladi. Lekin bu, boshqacha ho'jalik faoliyatlari "natijalari" uchun jinoiy va mehnat huquqi bo'yicha javobgarlikka tortishga asos yo'q degani emas. Agar lavozim yo'riqnomasi talablari buzilsa, rahbarning o'z lavozimiga noloyiqligi, uquvsizligi,

savodsizligi oqibatida o'tkazilgan biror tadbir, yoki qabul qilingan qaror moddiy, ma'naviy zarar keltirsa, yoki xodimni sog'ligiga jiddiy ta'sir ko'rsatsa, u rahbarni javobgarlikka tortilishi muqarrar.

Keyingi muhim va muammoni murakkablashtiruvchi muhim hususiyat - bu boshqaruv qarorlari oqibatida qoidaga ko'ra zarar ko'rilmaydiyu, qabul qilinmagan boshqa qaror oqibatida sodir bo'lishi mumkin bo'lgan natijaga nisbatan past ko'rsatkichga erishiladi. Qabul qilingan va qilinmagan qaror natijasida ko'rilgan zarar yoki olinmagan daromadni baholash shu qadar noaniqki, unda ko'rilgan yaqqol namoyon bo'lmay mavhum tavsifga ega bo'lmaydi hamda uni qator hollarda pulda baholash imkoni bulmaydi. Riskni huquqiy tartibga solish alohida ho'jalik qarorlari oqibatida yuzaga keluvchi zararlarni qoplash uchun korxonada o'z daromadi hisobida rezerv fondini shakllantirish lozimligidan kelib chiqadi. Tashkilot keltirilgan zararni toki o'z rezer fondi hisobidan qoplab turgan ekan xech qanday sanksiya to'g'risida gap ham bo'lishi mumkin emas. Rezer fondini asossiz ko'p sarflab yuborish yuqori tashkilotlar aralashuvi kabi ma'lum sanksiyalarni qo'llash zaruratini keltirib chiqaradi.

Shunga o'xshash bizda ham quyidagicha nuqtai nazar paydo bo'ladi, ya'ni, korxonada direktori rezerv fondi summasiga teng miqdordagi ko'rilgan zarar summasi bilan bog'lik riskka borishi mumkin, xolos. Rezer fondi chegarasidan yuqori risk endi biz uchun ortiqcha bo'ldi. Juda katta miqdordagi risk uchun ma'suliyatni rahbar vakolati doirasidan ortiq darajada mustaqil holda o'z zimmasiga ololmaydi, chunki rezerv fondi o'lchamidan katta zarar bilan bog'liq riskka borish - yuqori organ huquqiga kiradi. Sanksiya to'g'risidagi masalaga qaytar ekanmiz, shu narsani qayd etishimiz lozimki, hamma vaqt ham yuqori tashkilot korxonada mulkiga etkazilgan moddiy zararlar yoki rezerv fondi ortiqcha sarflash uchun jazo chorasini qo'llash shart emas. Jazo choralarini qo'llash masalasida berilgan bahoga bog'lik bo'ladi. Agar tashkilot o'z hisobidan yoki xech bo'lmaganda bankdan olingan qisqa muddatli kredit hisobidan ko'rilgan zarar (olinmagan daromad)ni qoplash imkoni bo'lsa, u holda sanksiya qo'llanmasligi mumkin. Tashkilot rejasida risk elementlari to'g'risidagi qaror o'z ifodasini topishi zarur. Bu qaror yuqori tashkilot tomonidan tasdiqlanmaydi, uning bajarilishi yuqori organ tomonidan nazoratga olinmaydi ammo uni rejaga kiritilishi unga qonuniy tus berish va qabul

qilingan bunday qaror natijasi uchun ma'suliyatni nazorat qilish maqsadini nazarda tutadi. Mabodo kutiladigan havf-xatar va ko'rilishi mumkin bo'lgan zarar miqdori risk elementlariga oid qarorlar qabul qilish sohasi va vakolatidan yuqori bo'lsa, u holda yukori tashkilot bilan kelishish zarur.

6.3. Riskni sinflarga ajratishning umumiy prinsiplari

O'z faoliyatlari jarayonida tadbirkor bir-biri bilan vujudga kelish vaqti va joyi, tashqi hamda ichki omillari to'plami, omillarni ta'sir darajasi tahlil usullari va bayon etish uslublari bilan farq qiluvchi hilma-xil turdagi risk jamlamasi bilan duch keladi. Qoidaga ko'ra barcha turdagi risklar uzaro bog'lik bo'lib ular tadbirkor faoliyatiga bevosita ta'sir etadi. Bu holat riskni optimallashtirish buyicha bir to'xtamga kelishni chigallashtiradi va uning vujudga kelishi omillari, sabablari aniq risk tarkibini chuqur tahlil qilishin talab etadi. Tadbirkorlik muammolariga bag'ishlangan iqtisodiy adabiyotlarda tadbirkorlik riskni aniq tuzilgan sinflari tizimi mavjud emas. Riskning sinflarga ajratish vazifasi va maqsadidan kelib chiqqan holda uni sinflash uchun ko'plab yondashuvlar mavjud.

Riskni sinflarga ajratish asoslari bo'lib xizmat qiluvchi muhim elementlarni quyidagilar tashkil etadi:

- vujudga kelish vaqti;
- vujudga kelish uchun asosiy omillar;
- hisobga olish xarakteri;
- keltirib chiqaradigan oqibatlari xarakteri;
- vujudga kelish sohasi va boshqalar.

Vujudga kelish vaqtiga qarab risk retrospektiv, hozirgi va perepektiv hillarga ajratiladi. Retrospektiv riskning xususiyati, uni pasaytirish usullarining tahlil qilish hozirgi va perspektiv riskni aniq bashorat qilish imkonini beradi. Vujudga kelishini omillariga qarab risk siyosiy va iqtisodiy (tijorat) turlariga ajratilgadi. Siyosiy risk bu tadbirkorlik faoliyatiga ta'sir etuvchi siyosiy vaziyatni o'zgarishiga asoslangan risk (chegaralarni yopilish, boshqa mamlakatlarga tovarlarni kiritishni man qilinishi, mamlakatda xarbiy holatni joriy qilinish va x.z.). Iqtisodiy risk - bu mamlakat yoki tashkilot iqtisodiyotidagi nohush salbiy o'zgarishlar oqibatida yuzaga keluvchi risk. Ancha keng

tarqalgan hamda hususiy risklar o'z e'tiborlarini yunaltirgan iqtisodiy risk bu bozor kon'yukturasi o'zgarishi, tulovga qobillik muvozanatini buzilishi, boshqaruv darajasidagi o'zgarishlar bilan bog'lik riskdir. Bu turdagi risklar bir biri bilan uzviy bog'lik bo'lib, aksariyat hollarda ularni amalda bir-biridan farqlab bulmaydi.

Hisobga olish xarakteriga qarab risk ichki va tashqi turlarga ajratiladi. Tashqi risk – bu korxonada faoliyatiga yoki uning kontakt auditoriyasiga bevosita bog'liq bo'lmagan risk (kontakt auditoriyasi – bu aniq tashkilot faoliyatiga real imkoniyatda manfaatdorlik bilan munosabatda bo'luvchi jismoniy va huquqiy shaxslar va ijtimoiy guruhlardir). Tashqi risk darajasiga juda ko'plab, siyosiy, iqtisodiy, demografik, ijtimoiy, geografik va boshqa omillar ta'sir etadi. Ichki riskka - tashkilot va uning kontakt auditoriyasi faoliyati bevosita asoslashgan risklar kiradi. Uning darajasiga tashkilot rahbarining ishbilarmonlik faolligi, optimal tanlangan marketing strategiyasi, siyosati, taktikasi va boshqa omillar; ishlab chiqarish potentsili, texnik jihozlanganlik, ixtisoslashuv, mehnat unumdorligi, mehnat muhofazasi va havfsizlik texnikasi darajalari ta'sir etadi.

Keltirib chiqaradigan oqibatlar xarakteriga qarab risk toza va spekulyativga ajratiladi. Toza risk (adabiyotlarda u goho oddiy yoki statik deb nomlanadi) hamma vaqt amalda risk faoliyatiga yo'qotish olib kelishi bilan xarakterlidir. Toza riskning asosiy sababi bo'lib tabiiy ofatlar, urushlar, baxtsiz hodisalar, jinoiy xarakatlar va tashkilotlarning ishga layokatsizligi va boshqalar bulishi mumkin. Spekulyativ risk (ba'zi adabiyotlarda u dinamik yoki tijorat riski deb yuritiladi) bu tadbirkor uchun kutilayotgan natijalarga nisbatan qo'shimcha daromad hamda yo'qotish, zarar ham keltirishi bilan xarakterlanadi. Uning asosiy sabablari – soliq qonunchiligiga o'zgarishlar kiritishi, valyuta kursi hamda bozor kon'yunkturalaridagi o'zgarishlar bo'lishi mumkin.

Sinfy guruhlariga ko'ra keng tarqalgan, vujudga kelish sohasiga ko'ra risk bo'lib uning asosida faoliyat doirasi yotadi. Riskning paydo bo'lishini asosiy hususiyati nafaqat faoliyat doirasi qanday ilova kilinishi, qolaversa aniq subyekt risk faoliyatini qanday amalga oshirayotgani bilan bog'lik. Aslida tadbirkorlik faoliyati quyidagi asosiy turlarga ajratiladi: ishlab chiqarish-unda tadbirkorlik omillari sifatida mehnat kurollari va predmetlari, ishchi kuchidan

bevosita foydalanib, keyinchalik iste'molchilarga sotish uchun tovar, ish, xizmat, informatsiya hamda ma'naviy qimmatli mahsulotlarni ishlab chiqarish, tijorat turi unda tadbirkor vositachi sifatida bir shaxsdan tayyor tovarni sotib olib iste'molchiga sotadi. Unda daromad tovar narhiga qo'yilgan ustamanarx hisobidavujudgakeladi.

Moliyaviy turi – tijorat tadbirkorligining hususiy turi bo'lib, unda oldi-sotdi predmeti sifatida tadbirkor tomonidan iste'molchiga sotiladigan pul yoki qimmatbaho yoki unga beriladigan kredit misolida qimmatli qog'ozlar qatnashadi. Moliyaviy yoki (kreditni moliyaviy) tadbirkorlik – bu mohiyatiga ko'ra bir pul mablag'ini ikkinchisiga ma'lum haq evaziga va muddatiga berib qo'yishida ifodalanadi. Moliyaviy tadbirkorning daromadi moliyaviy resurslarni sotish natijasida oladigan foiz stavkasi, ya'ni, qo'shimcha qiymatda shakllanada. Bunday ta'rif hamma uchun keng qamrovli bo'la olmaydi. Masalan, banklar faoliyati mazkur ta'rifga to'liq mos kelmaydi.

Vositachilik faoliyati – unda tadbirkor o'zi ishlab chiqarmaydi va o'zi sotmaydi, balki tovar ishlab chiqaruvchi bilan iste'molchi orasida tovar almashish va pul tovar operatsiyalari jarayonida bog'lovchi vazifasini bajaradi. Bu faoliyatining asosiy vazifasi va predmeti - o'zaro aloqada ikki manfaatdor tomonini uchrashtirishdan iborat. Bunday ko'rsatilgan xizmat uchun tadbirkor daromad, foyda oladi. Sug'urta faoliyati - unda tadbirkor ma'lum bir miqdordagi to'lov evaziga iste'molchini (sug'urtalovchi) kutilmagan ofatlardan mol mulki, hayoti va qimmatliklari, ko'rishi mumkin bo'lgan zarar miqdorini qoplashni kafolatlaydi. Tadbirkor (sug'urtalovchi) faqatgina ma'lum hollardagina kaytariluvchi sug'urta badalini yig'adi. Bunday alohida hollarning yuzaga kelish ehtimoli juda past bo'lgan qismi tadbirkorlik daromadini tashkil etadi. Tadbirkorlik faoliyati sohalariga mos ravishda riskni ham ishlab chiqarish, tijorat, moliyaviy va sug'urta riskiga ajratiladi.

Ishlab chiqarish riski-tashkilotlar tomonidan mahsulot, tovar, hizmat va boshqa tadbirkorlik faoliyati bo'yicha rejalarini noqulay tashqi muhit, shuningdek, ishchi vaqti, xom-ashyo, asosiy va aylanma fondlardan, yangi texnika va tehnologiyadan tegishli tartibda foydalanmaslik oqibatida va bajarilmaslik oqibatida yuzaga keladi. Ishlab chiqarish riskni yuzaga keltiruvchi ancha keng tarqalgan muhim sabablardan biri bu- kutilayotgan ishlab chiqarish xajmining qisqarishi, moddiy va boshqa harajatlarning o'sishi, yuqoristavkada soliq va

ajratmalarni to‘lash, past darajadagi intizom, uskunalarning eskirishi va ishdan chiqishi hamda boshqalar bo‘lishi mumkin.

Tijorat riski - tovar va xizmatlarning sotish jarayonida yuzaga keluvchi risk tijorat riskining sabablari: bozor kon’yukturasi yoki boshqa hollardagi o‘zgarishlar, tovarning harid narxining oshishi, muomala jarayonida tovarlarning buzilishi va yo‘qolishi, muomala harajatlarning oshishi mumkin. Moliyaviy risk – bu firma o‘zining moliyaviy majburiyatlarini bajarmasligi bilan bog‘lik. Uning asosiy sababi: valyuta kursi o‘zgarishi munosibati bilan investitsiya moliyaviy portfelining qadrsizlanishi; katastrofa, urush, tartibsizlik, to‘lovlarning amalga oshmasligi va hokozolar bo‘lishi mumkin. Sug‘urta riski - bu to‘lov amalga oshirilishi zarur bo‘lgan vaziyatlarning sodir bo‘lishi mumkinligi shart sharoiti bilan bog‘lik. Risk natijalari sug‘urta shartnomasini tuzish jarayonidan kelib chiqadigan samarasiz sug‘urta faoliyatidan ko‘riladigan zarar, kayta sug‘urtalash hamda sug‘urta rezervlarini shakllantirish bo‘lishi mumkin. Sug‘urta riskining asosiy sabablari; sug‘urta ta‘riflarini notug‘ri belgilash, sug‘urtachilikning jo‘shqin uslubiyoti, urush, tartibsizliklar, falokatlar va boshqalar bo‘lishi mumkin.

Asosiy tayanch tushunchalar

Risk, chegara, xuquq, prinsip, qaror, iqtisod, fond, retabellik, daromad, kapital, sug‘urta, pul, baho, fond, sanksiya, reja, qoida, tadbirkor, spekulyativ, tijorat, soliq, moliya.

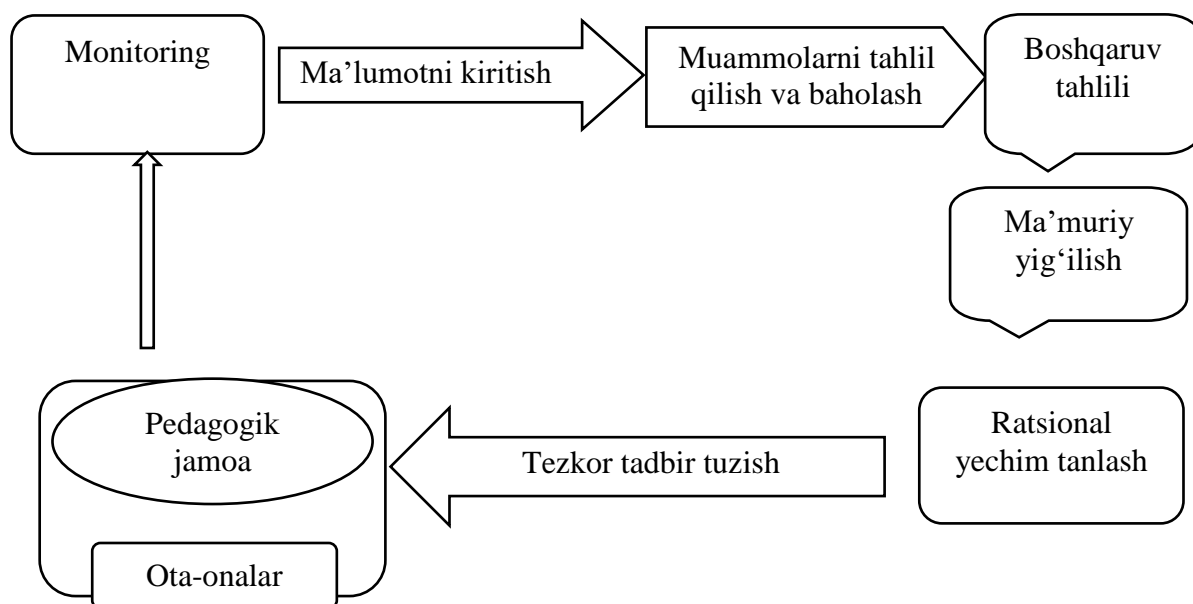
Takrorlash uchun savollar

1. Risk chegarasi deganda nimani tushunasiz?
2. Riskning xuquqiy chegarasi nima?
3. Riskni sinflarga ajratishning umumiy prinsiplarini aytib bering.
4. Riskni sinflarga ajratishning muhim elementlarini sanab bering.
5. Iqtisodiy risk nima?
6. Tashqi riskni tushuntirib bering.
7. Ichki risk nima?
8. Toza risk nima?
9. Spekulyativ risk nima?
10. Ishlab chiqarish riskini tushintirib bering?

VII- BOB. QAROR QABUL QILISH JARAYONIDARISKLARNI BAHOLASH

7.1. Qaror qabul qilishning nazariy asoslari, risklarni baholash modellari va usullari

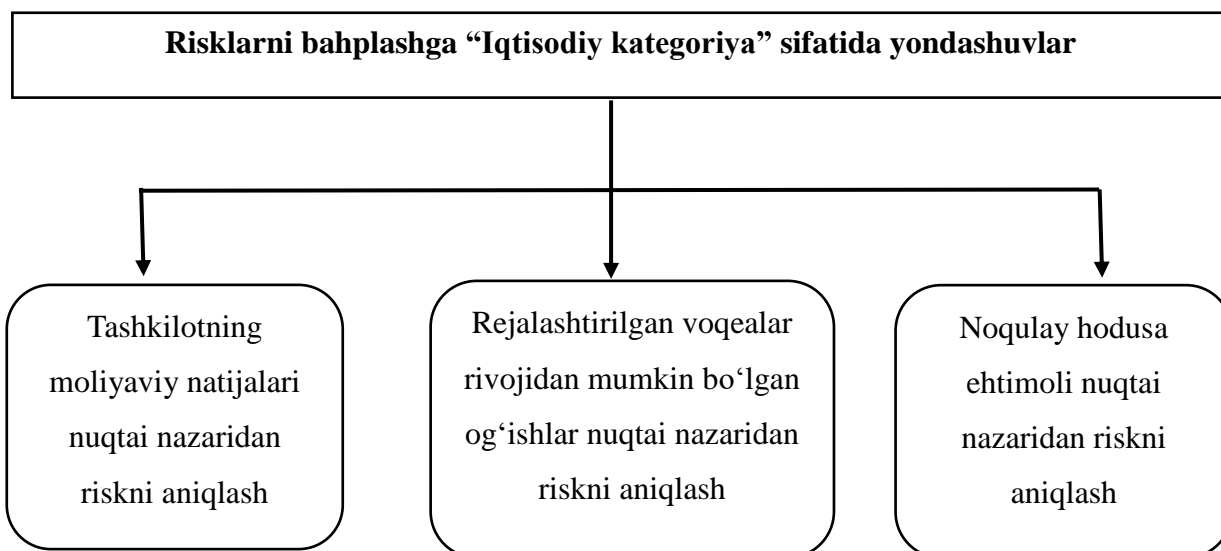
Iqtisodiy adabiyotlarda tadbirkorlikning eng muhim xususiyati – bu o‘z biznesini yaratish bosqichida ham, korxonaning keyingi faoliyati davomida ham risk mavjudligi ta’kidlangan. Risk kutilayotgan foyda, daromad yoki mol-mulk, pul mablag‘larining kutilmagan zararlari, iqtisodiy faoliyat sharoitlari, noxush holatlarning tasodifan o‘zgarishi munosabati bilan yuzaga kelishi risk sifatida tavsiflanadi. Uning qiymati daraja bilan o‘lchanadi, bu yoki boshqa darajadagi yo‘qotishlarning yuzaga kelish ehtimoli bo‘ladi. Iqtisodiy, moliyaviy va sarmoyaviy risklar bozor iqtisodiyoti subyektlari faoliyatining majburiy holatlari hisoblanadi. O‘z-o‘zidan korxonada faoliyati bilan birga keladigan risklarning mavjudligi afzallik ham kamchilik ham emas.

Aksincha, riskning yo‘qligi, ya’ni uning harakatlari subyekti uchun oldindan aytib bo‘lmaydigan oqibatlarning kelib chiqish xavfi, oxir-oqibat iqtisodiyotga zarar etkazadi, uning dinamikasi va samaradorligini pasaytiradi. Hozirgi vaqtda barcha risklarni ikkita katta guruhga bo‘lish mumkin. Risklar tashqi va ichki guruhlarga

bo‘linadi. Risklarning xilma-xilligi orasida iqtisodiy yoki tadbirkorlik riskiga alohida e‘tibor berilishi kerak. Faoliyatning har qanday turidan kelib chiqadigan ushbu risk mahsulot, tovar, xizmatlarni ishlab chiqarish, ularni sotish, savdo, moliyaviy operatsiyalar va turli xil loyihalarni amalga oshirish bilan bog‘liq. Risk xavfli ekanligini hamma biladi. Tadbirkorlik iqtisodiy risk haqida gapirganda, ular tadbirkorga zarar etkazish xavfini anglatadi. Bu, avvalambor, mol-mulk, qimmatbaho buyumlar, pulni yo‘qotish, ya‘ni har qanday iqtisodiy resurs turlarini, shu jumladan ishchi kuchi va vaqtni anglatadi. Axir, mehnat yo‘qotishlari va yo‘qotilgan vaqt tadbirkorlik faoliyati natijalariga aniq zarar yetkazadi. YUqoridagi fikrlarga asoslanib, biz risk ta‘rifiga kelamiz.

Boshqaruv qarorlari qabul qilishda risklarni baholash

Iqtisodiy, tadbirkorlik riski deganda mahsulot, xizmatlari shlab chiqarish, ularni sotish, tovar-pul va moliyaviy operatsiyalar, savdo-sotiq bilan bog‘liq har qanday faoliyat turida yuzaga keladigan potensial ehtimoliy resurslarni yo‘qotish xavfi tushuniladi. Boshqacha qilib aytganda, risk – bu tadbirkorning prognozi, loyihasi, rejasi, o‘z harakatlarining dasturida nazarda tutilganidan ortiqcha qo‘shimcha xarajatlar shaklida zarar etkazishi yoki kutganidan pastroq daromad olishi tahdididir.

Risklarni baholash – bu xavf parametrlarini tavsiflovchi barcha xavf holatlarini tahlil qilish. Ish joyidagi xavf-xatarlarni aniqlash,

ushbu xavflarning ko‘lamini va ularning mumkin bo‘lgan oqibatlarini aniqlash. Har bir inson uchun qaror qabul qilish jarayoni individualdir, juda murakkab va juda kam odam undan qochishi mumkin. Qarorlarni tez va to‘g‘ri qabul qilish tajriba bilan rivojlanadi. Turli xil mutaxassislar "qaror" tushunchasiga har xil ta’riflarni berishadi, ammo barcha ta’riflardan kelib chiqadiki, qaror optimal variantni tanlashdir.

Menejmentda qaror qabul qilish shaxsiy hayotga qaraganda ancha tizimli jarayondir. Bu juda katta mas’uliyat bilan kechadi. Menejerlar ko‘plab odamlar ishtirokida va katta moliyaviy mas’uliyat bilan qaror qabul qilishadi. Shuning uchun ular noto‘g‘ri qarorlar qabul qila olmaydilar. Tashkilotlarda qarorlar bir kishi tomonidan yoki jamoaviy ravishda qabul qilinishi mumkin. Bu hal qilish darajasiga, tashkilot tuzilishiga, vakolatni topshirish darajasiga bog‘liq. Odatda, strategik rejaning eng qiyi qarorlari kollektiv ravishda qabul qilinadi, bu optimal qaror qabul qilish xavfini kamaytirishga va qaror qabul qiluvchilarga ma’naviy yukni kamaytirishga imkon beradi. Qaror qabul qilish jarayoni psixologik jarayondir. Qaror qabul qiladigan odamlar har doim ham mantiqiy qarorlar qabul qilishmaydi. Shuning uchun qarorlar qabul qilish jarayonlari intuitiv, mulohazali va oqilona bo‘lishi kerak.

Boshqaruv qarorlari qabul qilish jarayoni

Qaror qabul qilish jarayoni muayyan natijaga erishish uchun bir qator mumkin bo‘lgan variantlardan tanlov ekanligini anglash muhimdir. Ushbu jarayonning ikkinchi ta’rifi, shuningdek, mavjud ma’lumotlarga va avvalgi tajribaga asoslangan holda fikr bildirish yoki biron bir xulosaga kelish qobiliyatidir. Boshqaruv qarorlarini qabul qilishda quyidagilarni hisobga olish kerak:

- Maqsad haqida aniq tasavvurga ega bo‘ling. Siz aniq bir xulosaga kelishdan oldin natija qanday bo‘lishini tushunishingiz kerak;
- Boshqaruv qarorlarini qabul qilish jarayonida kim ishtirok etishi va qanday funksiyalarni bajarishi to‘g‘risida qaror qabul qiling. Ishga kimni jalb qilishni belgilashingiz kerak. Kimdir amalga oshirish istiqbollari taqdim etadi, ikkinchisi ma’lumot to‘plash bilan shug‘ullanadi, boshqalari esa har bir bosqichda qaror qabul qiladi.

Ushbu jarayonda rollarning taqsimlanishi muvaffaqiyatli boshqaruv qarorlarini qabul qilish uchun juda muhimdir;

- Xulosa chiqarishdan oldin noaniqlik va xavfni imkon qadar kamaytirish kerak. bu ma'lumot to'plash orqali amalga oshiriladi, bu ham vaqt talab etadi va yangi o'zgaruvchilar paydo bo'lish xavfini keltirib chiqaradi;

- Sizning tanlovingizni qilishingiz va jamoani xabardor qilishingiz talab qilinadi. Xodimlarga qanday qaror va nima uchun qabul qilganingizni tushuntiring. Keyinchalik, xodimlardan olingan ma'lumotlarga asoslanib, yakuniy xulosani baholash va tuzatish kerak.

Shunday qilib, boshqaruv qarorini qabul qilish jarayoni bu sikl bo'lib, u erda siz avval qaysi sohada qaror qabul qilishingiz kerakligini aniqlaysiz, so'ngra jarayonda ishtirok etadigan tashkilotdagi odamlarga xabar bering, so'ngra natijani baholang va tegishli tuzatishlarni kiriting.

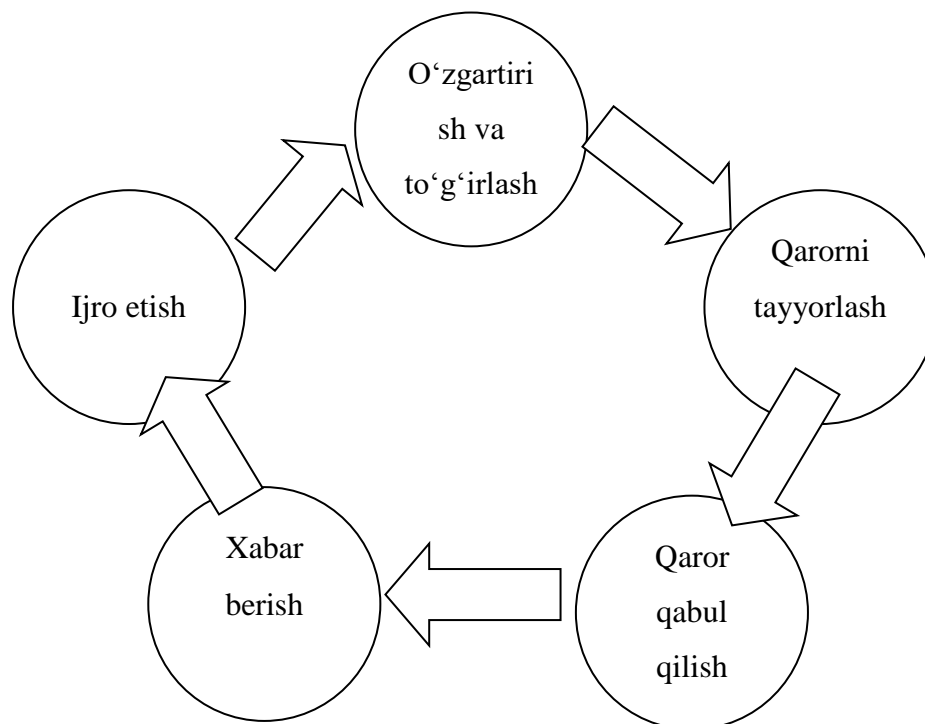
Qaror qabul qilgan shaxs qanday yondashuvdan qat'iy nazar, uni qabul qilish jarayonida izlanishlar qiladi. Endi qaror qabul qilish muhiti bilan bog'liq omillarni ko'rib chiqamiz: Bular – aniqlik va noaniqlik.

Aniqlik. Qaror aniq vaziyatda qabul qilinadi, agar rahbar ma'lum bir vaziyatda mumkin bo'lgan har bir muqobil qarorning natijasini aniqlanglasa.

Noaniqlik. Qaror noaniqlik sharoitida potensial natijalar ehtimolini baholashning iloji bo'lmagan taqdirda qabul qilinadi. Bu hisobga olinishi kerak bo'lgan omilla rshunchalik yangi va murakkab bo'lganki, ehtimolni obyektiv ravishda aniqlashga yordam beradigan etarlicha tegishli ma'lumotni olish imkonsiz, yoki mavjud vaziyat ma'lum qonuniyatlarga bo'ysunmasa sodir bo'ladi.

Noaniqlikka duch kelganda, rahbar ikkita asosiy imkoniyatdan foydalanishi mumkin. Birinchidan, qo'shimcha tegishli ma'lumotlarni olishga harakat qilish va muammoni yana tahlil qilish. Ikkinchidan, u aynan tajriba, hukm va sezgi asosida harakat qilishi va hodisalar ehtimoli to'g'risida taxmin qilishi mumkin. Bu qo'shimcha ma'lumot to'plash uchun etarli vaqt bo'lmagan taqdirda kerak bo'ladi. Shuni ta'kidlash kerakki, har qanday qaror mutlaqo ijobiy natijalarga ega bo'lishi mumkin emas.

Boshqruv qarorlari qabul qilish jarayoni

Har qanday natijaning salbiy tomonlari ham bor. Shuning uchun har qanday tashkiliy qaror murosaga keladi. Qaror qabul qilishda rahbar, muqarrar salbiy fikrlar orasidan to'g'ri tanlov qilishi kerak. Bundan tashqari, har qanday qarorda salbiy elementlarning mavjudligi yaxshi rahbarga psixologik ta'sir ko'rsatmasligi kerak.

7.2. Xatarlarni boshqarish bo'yicha yondashuvlar

Keng ma'noda risklarni boshqarish quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- risk sharoitlarda xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatining oqibatlarini aniqlash;
- riskning yuzaga kelish ehtimolini aniqlash;
- tegishli vaziyatga kirish yoki kirmaslik to'g'risida qaror qabul qilish;
- noqulay oqibatlarni kamaytirishga qaratilgan profilaktika, himoya yoki kompensatsiya choralarini ko'rish.

Xatarlarni kamaytirishning quyidagi asosiy usullari mavjud.

Birinchiidan, iqtisodiy faoliyatni ilmiy ratsionalizatsiya qilish (masalan, sherikni, uning shaxsiyati, moliyaviy ahvolini va boshqalarni chuqur o'rganish asosida). Agar sheriklar tomonidan majburiyatlarni bajarmaslik xavfi mavjud bo'lsa, siz shartnomani imzolashdan bosh tortganlik uchun moddiy javobgarlik to'g'risidagi qoidalarni o'z ichiga olgan bayonnomani tuzishingiz mumkin. Tadbirkorlik faoliyatini ratsionalizatsiya qilishning boshqa usullari:

- biznesni rejalashtirish, kadrlarni puxta tanlash, tijorat sirlarini himoya qilishni tashkil etish.

Ikkinchiidan, risk bilan bog'liq faoliyatni rad etish. Ammo ba'zida bu foydali emas, boshqa risklarni keltirib chiqarishi mumkin, ba'zan esa buning iloji yo'q. Shuning uchun, riskni qabul qilish kerak (bir tomondan muqarrar, boshqasida - foydali, chunki, qoida tariqasida, uni qabul qilganlar eng katta muvaffaqiyatga erishadilar). Uchinchiidan, xavfni qoplash. Buning uchun uch yil ichida o'rtacha zarar miqdorida sug'urta moliyaviy zaxirasi yaratiladi (bu inflyasiya darajasiga qarab tuzatiladi). Moliyaviy zaxiralarning quyidagi turlari to'g'risida gaplashishimiz mumkin:

- sug'urta, rejalashtirilgan risklarni qoplash uchun mo'ljallangan. Rejadan tashqari xatarlar mavjud bo'lgan boshqa manbalar hisobidan qoplanadi;

- qarzarlar bo'yicha to'lovlarni amalga oshirish;
- majburiy to'lovlarni to'lash uchun yaratilgan majburiyatlar zaxiralari, masalan, soliqlar;
- faoliyat ko'lamini kengaytirish uchun mablag' to'plashga mo'ljallangan foyda zaxiralari.

Ushbu zaxiralarni tashkil etadigan bunday mablag'lar muomaladan chiqarilganligi sababli, ular daromad keltirmaydi. To'rtinchidan, riskni taqsimlash (ajratish). Buning uchun aktivlarni jismoniy yoki qonuniy ajratish amalga oshiriladi, masalan, investitsiyalarni diversifikatsiya qilish va ularning muvozanatli portfelini shakllantirish;

- etkazib beruvchini jalb qilish;
- yukni kamida 2 tomonga bo'lish;
- uni bozorning bir nechta segmentlarida sotish;
- qimmatli narsalarni turli joylarda saqlash.

Ammo shu tarzda har qanday riskni kamaytirish mumkin emas. Beshinchidan, risklarni birlashtirib, ularni bir nechta subyektlar

o'rtasida taqsimlash (masalan, aksiyalarni sotish orqali). Samarali menejment uchun qaysi turdagi xatarlarni hisobga olish kerakligini, qancha tavakkal qilishingiz mumkinligi va ularni qanday usullar bilan boshqarishingizni bilish muhimdir.

7.3. Qaror qabul qilishda riskni baholash modellari va usullari

Optimal qarorlar qabul qilishu chun siz ilmiy uslubdan foydalanishingiz kerak. Menejmentda ilmiy uslub qaror qabul qilish jarayonining ma'lum bir tuzilishini va qaror qabul qilishning turli usullari va modellaridan foydalanishni nazarda tutadi.

Menejment quyidagi modellardan foydalaniladi

- Simulyasiya (matematik modellashtirish), qaror qabul qilish uchun keng qo'llaniladi.

- o'yin nazariyasi (bu usul qarorning raqobatchilarga ta'sirini baholashni taqlid qilish uchun ishlatiladi. O'yin nazariyasi boshqa modellarga qaraganda kamroq qo'llaniladi, chunki real dunyoda vaziyatlar juda murakkab va tez-tez o'zgarib turadi. Ushbu nazariyani qo'llaganligi tufayli, tashkilot raqobatchilarning harakatlarini bashorat qilishi mumkin, bu afzallik va raqobatbardoshlikni oshiradi);

- navbatlar nazariyasi modellari (navbatlar nazariyasi modellari ularga bo'lgan ehtiyoj bilan bog'liq holda xizmat ko'rsatish kanallarining maqbul sonini aniqlash uchun ishlatiladi. Qo'shimcha xizmat kanallari xarajatlari va xizmat yo'qotishlarini sub-maqbul darajada muvozanatlash uchun foydalaniladi);

- zaxiralarni boshqarish modellari;

- zaxiralarni boshqarish modeli. (Tovarlarni boshqarish modellari resurslarga buyurtmalarni qachon joylashtirishni va ularning miqdorini, shuningdek, omborlarda tayyor mahsulot massasini aniqlash uchun ishlatiladi.);

- chiziqli dasturlash modeli (chiziqli dasturlash modellari raqobatdosh ehtiyojlar mavjud bo'lganda kam manbalarni taqsimlashning optimal usulini aniqlash uchun ishlatiladi.);

- transport vazifalari (transport vazifalari – bu bir nechta jo'nash punktlari va bir nechta qabul punktlari mavjud bo'lganda, turli xil punktlarga yetkazib berish xarajatlari bilan resurslarni yetkazib berish optimallashtirilgan vazifalar);

- simulyasion (matematik modellashtirish) modellashtirish (simulyasion modellashtirish – bu modelni yaratish jarayoni va uning real vaziyatdagi o‘zgarishlarini aniqlash);
- tarmoqni tahlil qilish (loyihaning vaqtini va uning xarajatlarini minimallashtirishga imkon beradi);
- iqtisodiy tahlil (iqtisodiy tahlil zararsizlantiruvchi tahlilni, kiritilgan kapitalning rentabelligini aniqlashni, ma’lum bir vaqtdagi sof foyda miqdorini va boshqalarni o‘z ichiga oladi) va bu modellar buxgalteriya hisobi va moliyaviy buxgalteriyada keng qo‘llaniladi).

Riskni baholashning klassik modellari

Qaror qabul qilishda ishlatilgan modellardan qat’i nazar, ba’zi qaror qoidalari mavjud.

Qaror qabul qilish qoidasi - ma’lum bir natijaning maqbulligi to‘g‘risida qaror chiqaradigan mezon. Ikki xil qoidalar mavjud. Biri mumkin bo‘lgan natijalarning raqamli qiymatlaridan foydalanmaydi, boshqasi bu qiymatlardan foydalanadi.

Eng yaxshi qarorni qabul qilish uchun rahbar o‘z qarorini mutaxassislar guruhi bilan ko‘rib chiqishi kerak.

Biroq, riskni boshqarish amaliyotida uni baholash sifatida standart og‘ishdan foydalanish jiddiy kamchiliklarga ega, ulardan eng muhim ikkitasini ta’kidlaymiz:

- birinchi navbatda, agar investitsiya portfelining bozor qiymatidagi (keyingi o‘rinlarda - qiymat) o‘zgarishlarni taqsimlash normal va nosimmetrik bo‘lib qolsa, standart og‘ish xavfni to‘g‘ri baholamaydi;

- ikkinchidan, portfelni boshqarish to‘g‘risida qaror qabul qiladiganlar, qoida tariqasida, risk to‘g‘risida ma’lumot miqdorida olishni afzal ko‘rishadi.

Riskni miqdoriy baholash metodologiyasini tanlashga bo‘lgan qiziqishni kuchaytiradi.

Faoliyatning SWOT tahlili.

SWOT-tahlil (Ichki muhitni - Kuchli va kuchsiz tomonlar, imkoniyatlar va risklarni tahlili) Strengths-kuchli, Weakness-kuchsiz, Opportunity’s-imkoniyatlar, Threats-xavfxatar.

Asosiy tayanch tushunchalar

Risk, qaror, baholash, model, usul, iqtisod, mablagʻ, sarmoya, moliya, monitoring, muammo, pedagog, ratsional, rejalashtirish, prognoz, aniqlik, noaniqlik, moliya, sugʻurta, investitsiya, diversifikatsiya, simulyasiya.

Takrorlash uchun savollar

1. Qaror qabul qilish jarayonini tushintirib bering.
2. Qaror qabul qilishda **Aniqlik** tushunchasi nima?
3. Qaror qabul qilishda **Noaniklik** tushunchasi nima?
4. Moliyaviy zaxiralarning qanday turlarini bilasiz?
5. Riskni taqsimlash (ajratish) deganda nimani tushunasiz?
7. Qaror qabul qilishda risklarni baholashning usullarini tushintirib bering.
8. Risklarni boʻqarishning klassik modeli nima?
9. SWOT tahlilini tushintirib bering.
10. Qaror qabul qilish qoidasi nima?

VIII-BOB. RISKLARNI BOSHQARISH USULLARI VA INSTRUMENTLARI

8.1. “Risklarni tahlil qilish” usullari

Hozirgi vaqtda eng samarali usul - bu risklarni tahlil qilishning kompleks yondashuvi. Bir tomondan ushbu yondashuv loyihaning mumkin bo‘lgan natijalari to‘g‘risida to‘liqroq tasavvurga ega bo‘lishga imkon beradi, ya’ni, investorni kutayotgan barcha ijobiy va salbiy syurprizlar to‘g‘risida, boshqa tomondan, hatarlarni tahlil qilish uchun matematik usullardan (ayniqsa, ehtimollik va statistik) keng foydalanishga imkon beradi. Risklar nazariyasida quyidagi matematik model turlari ajratiladi: to‘g‘ridan-to‘g‘ri, teskari va sezgir tadqiqot vazifalari. To‘g‘ridan-to‘g‘ri muammolarda uning darajasini aniqlash bilan bog‘liq bo‘lgan risklarni baholash ustunligi ma’lum bo‘lgan ma’lumotlarga asoslanadi. Teskari muammolarda, qabul qilingan risk darajasida berilgan cheklovlarni qondirish uchun bir yoki bir nechta o‘zgaruvchan boshlang‘ich parametrlarga cheklovlar qo‘yiladi. Dastlabki ma’lumotlarning muqarrar noto‘g‘riligi bilan bog‘liq holda ishlatiladigan sezgirlikni o‘rganish usulining asosiy g‘oyasi - bu zaiflik, samaradorlik ko‘rsatkichlarining model parametrlarining o‘zgarishiga nisbatan o‘zgaruvchanlik darajasini tahlil qilish (ehtimollik taqsimoti, ma’lum qadriyatlarining o‘zgarishi sohalari va boshqalar). Investitsiya loyihasining sezgirligini o‘rganish hulosalari loyiha natijalarini tahlil qilishda olingan natijalarning ishonchliligi darajasini aks ettiradi. Agar ular ishonchsiz bo‘lsa, tahlilchi quyidagi variantlardan birini bajarishga majbur bo‘ladi:

- noaniqligi natijaning buzilishida eng muhim bo‘lgan parametrlarni aniqlashtirish;
- javob sezgirligini pasaytirish maqsadida dastlabki ma’lumotlarga ishlov berish usullarini o‘zgartirish;
- loyiha riskini tahlil qilishning matematik modelini o‘zgartirish;
- loyiha risklarini miqdoriy tahlilini o‘tkazishdan bosh tortish.

Investitsion loyihalarni tahlil qilishda noaniqlikni hisobga oladigan va uni tavsiflash usullari bilan farq qiladigan quyidagi matematik modellarning sinflari keng qo‘llaniladi:

- stoxastik (tasodifiy) modellar;

- lingvistik modellar;
- stoxastik (tasodifiy) bo‘lmagan (o‘yin) modellar. Mavjud risklarni tahlil qilish usullari va tegishli modellarni quyidagi yo‘nalishlarda tasniflash mumkin:

I. ehtimollik taqsimotining ishtirokiga qarab:

- ehtimollik taqsimotini hisobga olmagan usullar;
- ehtimollik taqsimotini hisobga olgan usullar.

II. O‘zgaruvchining har bir individual qiymatini amalga oshirish ehtimolini hisobga olgan holda va ehtimollik taqsimotini hisobga olgan holda butun tahlil jarayonini olib borishda:

- ehtimollik usullari;
- namuna olish usullari.

III. Modelni yaratish uchun natijaviy ko‘rsatkichlarni topish usullariga qarab:

- analitik usul;
- taqlid usuli.

I guruh usullari yondashuvining belgisi shundan iboratki, har bir stoxastik (tasodifiy) miqdor uchun uning qiymatlaridan bittasi olinadi. Ekzogen o‘zgaruvchining riskini bunday “alinlashtirish”ning maqsadi aniq vaziyatda tahlil qilish uchun ishlab chiqilgan usullarni hech qanday o‘zgarishsiz qo‘llashga imkon berishdir. II yondashuv uchun tuzilgan modeldan foydalangan holda hisob-kitoblarning natijasi natijada o‘zgaruvchining alohida qiymati bo‘lmaydi, balki ehtimollik taqsimoti bo‘ladi. Probabilistik usullar model bo‘yicha tuzish va hisob-kitoblar ehtimollik nazariyasi prinsiplariga muvofiq amalga oshiriladi, deb taxmin qiladi, namuna olish usullarida esa bularning barchasi namunalar bo‘yicha hisob-kitoblar orqali amalga oshiriladi. II yondashuvning o‘ziga xos xususiyati - qaror qabul qilishda modellashtirish usullaridan foydalanish. Bu erda biz maqsad, optimallashtirish va tizimli yondashuvlarni ajratib ko‘rsatishimiz mumkin. Maqsadga yo‘naltirilgan yondashuv modelni tuzishda aniq maqsadlar to‘plami bilan tavsiflanadi. Maqsad ko‘rsatkichlarining har qanday o‘zgarishi modelning o‘zini qayta qurishga olib keladi va yangi hisob-kitoblarni talab qiladi, bu qo‘shimcha xarajatlar bilan bog‘liq. Ushbu yondashuvni qo‘llash, agar aniq maqsadlar bilan o‘xshash vaziyatlarda doimo qaror qabul qilish zarur bo‘lsa, maqsadga muvofiqdir.

Tizimli yondashuv maqsadlarning aniqlangan tizimi emas, balki faqat haqiqatni aks ettirishga qaratilgan modelni qurish bilan bog‘liq. Bunday modelni baholash va uni hisoblash natijasida harakatlarning maqbul strategiyasi emas, balki haqiqiy tizim xatti-harakatining tavsifi shakllanadi. Keyin maqsadlar tizimi tanlanadi va tizimning xatti-harakatlari va qabul qilingan tahminlar to‘g‘risida bashoratli ma’lumotlar yordamida qarorlar qabul qilish mumkin bo‘ladi. Investitsiyalarni loyihalashtirish jarayonida yuzaga keladigan maqsadlarning o‘zgarishi modelning o‘zi o‘zgarishiga olib kelmaydi va yangi hisob-kitoblarni talab qilmaydi.

III yondashuv qurilgan model bo‘yicha natijaviy ko‘rsatkichlarni topish uchun analitik va simulyasiya usullarini aniqlaydi. Natija olishning analitik usuli to‘g‘ridan-to‘g‘ri ekzogen o‘zgaruvchilar qiymatlari asosida amalga oshiriladi. Uning afzalliklariga echim topish tezligi, kamchiliklari vazifani mavjud matematik apparatga moslashtirish zarurati va uning nisbatan kichik “shaffofligi” kiradi. Simulyasiya usuli model bilan bir nechta tajribalar o‘tkazib, natijada indikatorning qiymatini bosqichma-bosqich topishga asoslangan. Uning asosiy afzalliklari - barcha hisob-kitoblarning shaffofligi, idrok etish qulayligi va rejalashtirish jarayonining barcha ishtirokchilari tomonidan loyihalarni tahlil qilish natijalarini baholash. Ushbu usulning jiddiy kamchiliklaridan biri bu katta miqdordagi chiqish ma’lumotlari bilan bog‘liq bo‘lgan hisoblash xarajatlari.

8.2. “Risklarni boshqarish” usullari

Ikki yilda bir marta o‘tkaziladigan har xil hajmdagi davlat va xususiy kompaniyalarning va turli sohalardagi 2000 ga yaqin javoblari asosida o‘tkazilgan so‘rovga asoslanib, “Global Risk Manajement Survey” korxonasi oldida turgan o‘nta xavf-xatar quyidagilarni aniqladi:

1. obro‘ga, brendga zarar yetkazish;
2. iqtisodiy pasayish, sekin tiklanish;
3. raqobatning kuchayishi;
4. tartibga soluvchi qonunchilikdagi o‘zgarishlar;
5. kiber jinoyatchilik, xakerlik, virus, zararlikodlar;
6. yangilikning yetishmasligi, mijozlar ehtiyojini qondirmaslik;

7. eng yaxshi iste'dodni jalb qilmaslik yoki saqlab qolmaslik;
8. biznesning uzilishi;
9. siyosiyrisk, noaniqlik;
10. fuqarolik javobgarligi.

Oldiniolishmumkinbo'lganrisklar

Bular tashkilotichida vujudga keladigan, ularni boshqarish mumkin bo'lgan va yo'q qilinishi kerak bo'lgan ichki risklardir. Bunga xodimlar va menejerlarning ruxsatsiz, noqonuniy, axloqsiz, nomuvofiq yoki noo'rin harakatlari bilan bog'liq risklardir, shuningdek, normal ish jarayonlarini buzish risklari misol bo'la oladi. Albatta, kompaniyalar nuqsonlar yoki xatolarga nisbatan tolerantlik zonasiga ega bo'lishi kerak, bu esa korxonaga jiddiy zarar yetkazmaydi va buning uchun to'liq qochishga erishish juda qimmatga tushadi. Ammo umuman olganda, kompaniyalar ushbu risklarni bartaraf etishga intilishlari kerak, chunki ularni qabul qilishdan strategik foyda olishmaydi. Mahalliy mansabdor shaxsga pora bergan xodim kompaniya uchun qisqa muddatli foyda keltirishi mumkin, ammo vaqt o'tishi bilan bu kompaniya qiymatini pasaytiradi. Riskning ushbu toifasi proaktiv profilaktika yordamida boshqariladi: operatsion jarayonlarni kuzatish va odamlarning xulq-atvori va qarorlarini kerakli me'yorlar atrofida boshqarish. Qoidalarga asoslangan yondashuv bo'yicha allaqachon ko'plab adabiyotlar mavjud bo'lganligi sababli, biz ushbu obzorda ilg'or tajribalarni batafsil muhoka maqilish o'rniga manfaatdor o'quvchilarni "Kadrlar menejmenti"ga havola qilamiz.

Strategik risklar

Kompaniya o'z strategiyasining rentabelligini oshirish uchun ixtiyoriy ravishda ba'zir risklarni o'z zimmasiga oladi. Bank kredit riskini o'z zimmasiga oladi, masalan, pul qarzi olganda ko'plab kompaniyalar o'z tadqiqotlari va ishlanmalari orqali risk qilishadi. Strategik risklar oldiniolishmumkinbo'lgan risklardan juda farq qiladi, chunki ular tabiatan istalmagan. Kutilayotgan rentabellik yuqoribo'lgan strategiya odatda kompaniyadan muhim risklarni o'z zimmasiga olishni talab qiladi va ushbu risklarni boshqarish potensial foyda olish uchun kalit hisoblanadi. Risklarni boshqarish korxonani strategik

boshqarishda markaziy o‘rinni egallaydi. Bu korxonada imdji va madaniyatining ajralmas qismisi fatida qaralishi kerak.

Tashqi risklar

Ba’zi bir risklar kompaniyadan tashqarida sodir bo‘lgan voqealar tufayli yuzaga keladi va uning ta’siridan yoki nazoratidan tashqarida bo‘ladi. Ushbu risklarning manbalariga bozor riski, kredit riski, sarmoya riski, operatsion risk, yuridik risk, soliq riski, axborot riski va marketing risklari kiradi. Kompaniyalar bunday hodisalarning oldini ololmagani uchun, ularning rahbariyati e’tiborni aniqlashga va ularning ta’sirini yumshatishga e’tibor qaratishlari kerak.

T/r	Risk turi	Risk tavsifi
1.	Bozor riski	Portfelni tashkil etadigan barcha mahsulotlar narxining o‘zgarishi bilan bog‘liq moliyaviy yo‘qotishlarning umumiy riski. U foiz stavkasi riskini, valyuta riskini, kapital riskiniva tovar riskinio‘z ichiga oladi. Foiz stavkasi riski yoki foiz stavkasi bu moliyaviy riskladir, chunki mahsulot foiz stavkalarining pasayishi yoki oshishi natijasida o‘z qiymatini yo‘qotadi.
		Valyuta risk - bu valyuta kurslarining o‘zgarishi sababli investitsiya qiymatini yo‘qotish moliyaviy riskidir.
		Kapital riski - bu aktivni sotib olish va uni qayta sotish vaqti o‘rtasida kapitalni yo‘qotish qobiliyatidir. Masalan, xaridor aksiyalar paketini sotib oladi. 2019 yil 1-yanvarda atigi 100 € va bir hafta ichida qayta sotiladi. Biroq, 2019 yil 8-yanvarda aksiya narxi 90 evroga tushdi. Sotib olish va sotish o‘rtasida bir hafta o‘tdi va aksiyalar 10 evroni yo‘qotdi. Mijoz 10 € yo‘qotdi.
		Tovar riski - to‘g‘ridan-to‘g‘ri xomashyo va energiya ishlab chiqarish va qayta ishlash bilan shug‘ullanadigan kompaniyalarga ta’sir qiladi. Masalan, avtomobil ishlab chiqaruvchilar xom ashyoning narxiga bog‘liq. Qo‘r-g‘oshin va alyuminiy ishlab chiqarish xarajatlarining taxminan 25 foizini tashkil qiladi. Xom ashyo narxlarining ko‘tarilishi tufayli kompaniyalar foydasini yo‘qotadi, bu aksiyalar bahosining pasayishida ham aks eadi.
		Qarz oluvchi tomonidan qaytarish sifati pasayib ketadigan moliyaviy risk, bu qarzni kafolatlash qiymatining pasayishiga olib kelishi mumkin.

2.	Kredit riski	Bitimlar hajmi etarli emasligi sababli qimmatli qog'ozlarni qayta sotishga qodir bo'lmagan moliyaviy risk. Biz operatsiyalar hajmi qimmatli qog'ozlarni muammosiz sotish uchun etarlicha yuqori bo'lganida, likvidli bozor haqida gapiramiz. Misol. Ko'chib ketishi kerak bo'lgan kishi, boshqasini sotib olish uchun tezda kvartirasini sotmoqchi. Bu erda likvidlik riski, uning kvartirasiga egalik qilish orqali pulni odamga taqdim etishning iloji yo'qligida aks etadi. Aktivni tezda sotish uchun, albatta, uning haqiqiy qiymatidan pastroq narxda sotilishi kerak.
3.	Sarmoya riski	Investitsiyalardagi risk rentabellik (suyultirish) o'zgarishini anglatadi. Hosildorlikning kichik tebranishlari "past risk", katta tebranishlar "yuqori risk" deb nomlanadi. Masalan, venchur kapital aksiyalarini Toyota aksiyalari bilan taqqoslaganda, venchur aksiyalarining narxi Toyota aksiyalariga nisbatan sezilarli darajada o'zgarishi mumkin (masalan, bir necha kun ichida 10 marta). Bunday holda, venchur kapital aksiyalari ancha riskli (Toyota aksiyalariga nisbatan).
4.	Operatsion risk	Operatsion risk inson yoki moddiy resurslar tomonidan sodir etilgan hatolar natijasida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan yo'qotishlarga mos keladi: dasturiy ta'minotning ishlamay qolishi, firibgarlik, kirish xatolari va boshqalar. Fransiyada katta shov shuvga sabab bo'lgan ish: Jeron Kerviel ishi. Ushbu savdogar "Societe Generale"ni 2007 yilda 6,3 milliard evroni yo'qotishga olib keldi. Ushbu holat firibgarlik deb hisoblanadi va operatsion risklarning bir qismidir.
5.	Yuridik risk	Yuridik risk – sud organlari tomonidan xuquqiy me'yorlarning turlicha qo'llanilishi, qonunchilik yoki me'yoriy xujjatlar buzilganligi sababli shartnomalarni bajarish mumkin emasligi natijasida yo'qotishlarga olib keladigan risk.
6.	Soliq riski	Soliq risklarini boshqarish tizimini amalga oshirish nafaqat boshqarish va hal qilishni osonlashtirishi, balki soliq risklarini kamaytirishi kerak.
7.	Axborot riski	To'g'ri ishlov berilgan ma'lumot muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Axborotning qiymati qanchalik baland bo'lsa, ma'lumotlar yo'qolganda (masalan, ma'lumotlar tarqalishi, kiberhujumlar yoki firibgarlik tufayli) kompaniya shunchalik zaif bo'lib qoladi.

		Bugungi biznes dunyosida kompaniyalar duch keladigan to'rtta marketing riski mavjud: -brendni idrok etish va uning qiymati; -mansublik (shariklar obro'sini yo'qotgan taqdirda salbiy birlashmalar); -reklama kampaniyasining muvaffaqiyasizligi.
8.	Marketing risklari	Marketing risklari–investitsiya loyihasining kredit xujjatlari bilan belgilangan moliyaviy va ishlab chiqarish ko'rsatkichlarida talabning pasayishi yoki tayyor mahslot narxlarining pasayishi, raqobatning kuchayishi sababli sotuvlar xajmining pasayishi va bozor sharoitlarining yomonlashuvi.

Bozor riski - bu bozor omillarining o'zgarishi sababli aktivlar qiymatining pasayish riski bilan izohlanadi. Bozor risklari makroiqtisodiy xarakterga ega, ya'ni, moliya tizimining makroiqtisodiy ko'rsatkichlari - bozor indekslari, foiz egri chiziqlari va boshqalar bozor risklari manbalari hisoblanadi. Bozor riskining to'rtta standart shakli mavjud:

- qimmatli qog'ozlar riski - aksiya narxining pasayishi riski;
- foiz stavkasi riski - foiz stavkalarining o'zgarishi riski;
- valyuta riski - valyuta kurslarining o'zgarishi riski;
- tovar riski - tovar narxlarining o'zgarishi riski.

Kredit riski - bu qarzdorning tovar etkazib beruvchisi yoki xizmat ko'rsatuvchi provayder oldidagi majburiyatlarini bajarmaganligi, ya'ni qarzdorning qarzni to'lamasligi riski. Operatsion risk - yomon natijalarning operatsion riski odamlar, jarayonlar va texnologiyalar o'rtasidagi noto'g'ri strategiyadan kelib chiqadi (ichki OR).

Operatsion strategik risk –bu tashqi omillarga javoban noto'g'ri strategiyani tanlash natijasidir (tashqi OR). Xuquqiy risk- qarz beruvchining kafolatlari va boshqa ta'minotini amalga oshirish imkoniyati bilan bog'liq bo'lgan noaniqlikda – qonunchilikning to'g'ri yuritilmasligi va xalqaro huquqdagi bo'shliqlar (chet ellik investorlar uchun), shartnomalarning, kafolat riskning yuzaki tuzilganligi, kafolat, hakamlar sudlari tizimining nomukammalligi, tez-tez o'zgaruvchi qonunlar bilan ifodalanadi. Xuquqiy risk turlari:

1. korporativ xuquq;
2. mehnat xuquqi;

3. intellektual mulk xuquqi;
4. shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish;
5. reklama qonunchiligi;
6. bolalarni zararli ma'lumotlardan himoya qilish;
7. iste'molchilar xuquqlarini himoya qilish;
8. tijorat sirlarini himoya qilish.

Soliq riski - bu soliq to'lovchining soliqlarni to'lash va optimallashtirish jarayoni bilan bog'liq moliyaviy va boshqa zararlarga duch kelishidir.

Kapital risk -yakka tartibdagi tadbirkorga yoki oddiy aksiyalar egalari guruhiga tegishli bo'lgan korxonaga kapitali, bu korxonaga bankrot bo'lgan taqdirda yo'qotish riski bilan bog'liq. Ba'zi risklar sug'urtalanishi mumkin (masalan, yong'in yoki kompaniya mulkini o'g'irlash riski).Kapital riski iqtisodiyotning yuqori texnologik tarmoqlari va sohalarining o'sishini ta'minlash uchun turli loyihalar va rivojlanayotgan kompaniyalarni moliyalashtirish manbai. Ushbu turdagi sarmoyalar to'g'ridan-to'g'ri sarmoyalar turlaridan biri bo'lib, uning maqsadi kelajakda foyda olish uchun mablag' qo'yishdir. Riskli kapitalning afzalliklari:

- xavfsizlik va garovga ehtiyoj yo'qligi;
- qisqa vaqt ichida mablag' bilan ta'minlash;
- boshlang'ich kompaniyalar uchun ham pul yig'ish qobiliyati yo'qoriligi;
- kelajakda daromad olishning yuqori istiqbollari.

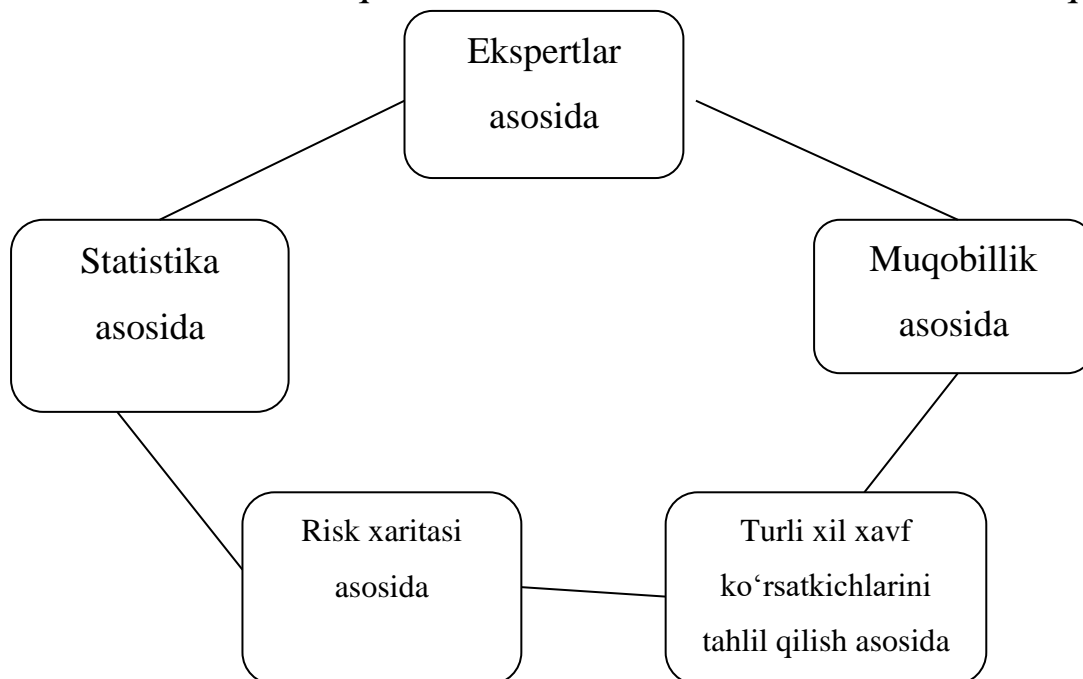
Axborot riski - bu korxonaning axborot tizimida tasodifiy hodisa yuz berishi, uning ishlashining buzilishiga, ma'lumot sifatining ruxsat etilgan darajadan pasayishiga olib keladi, natijada korxonaga zarar etkaziladi.Axborot har doim qimmatli va muhim manba bo'lib kelgan bo'lsa, hozirda bilimlar iqtisodiyoti va raqamli inqilob davrida tashkilotlar tobora ko'proq axborotga, uni qayta ishlashga va ayniqsa, axborot texnologiyalariga bog'liq bo'lib bormoqda. SHu nuqtai nazardan, ITga har qanday ta'sir ko'rsatadigan hodisalar, ish jarayonlariga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. IT riskini o'lchashning muqobil usullari odatda tahdidlar, zaifliklar va aktivlar hajmi kabi tegishli omillarni baholashni o'z ichiga oladi.Axborot jamiyati - bu xodimlarning aksariyati ma'lumot ishlab chiqarish, saqlash, qayta

ishlash, sotish va almashish bilan shug'ullanadigan "Axborot" jamiyatidir.

Marketing risklarilari deganda, talabning pasayishi yoki tayyor mahsulotlar narxlarining pasayishi, raqobatning kuchayishi oqibatida sotish hajmining pasayishi sababli investitsiya loyihasining kredit hujjatlari bilan belgilangan moliyaviy va ishlab chiqarish ko'rsatkichlaridagi og'ishlar tushuniladi. Marketing riski bu - maqsadli savdo hajmlariga erisha olmaslik, tovarni sotish narxlarining nomutanosibli, bozorga kechikib kirish, to'lov intizomining pastligi.

Risklarni baholash

Risklarni baholash aniqlangan risklarning kompaniyaga ta'sirini tahlil qilish uchun ishlatiladi. Vujudga kelish ehtimoli va zararining mumkin bo'lgan miqdori baholash uchun ishlatiladi. Agar ma'lumotlarning etarli emasligi sababli miqdoriy baholash amalga oshirilmasa, risklarni sifat me'zonlari asosida baholash kerak. Portfelni vizualizatsiya qilish riskni baholashda yordam berishi mumkin. SHaxsiy risklarning o'zaro ta'sirini tahlil qilish va baholash ham muhim rol o'ynaydi. Ko'pgina hollarda, kichik individual risklar bir-biri bilan birlashganda, ko'pincha muhim ekzistensial xatarlarni keltirib chiqaradi va risklarni boshqarish sharoitida turli xil choralarni talab qiladi.

Risklarni oldini olish va ularni yo‘qotish

Risklarni boshqarish sizga aniqlangan va baholangan risklarga javob berish usullarini topishga yordam beradi. Har xil chora-tadbirlar va strategiyalar imkoniyatlar va risklarni muvozanatlashiga yordam berishi kerak. Risk strategiyasi umumiy korporativ strategiyaga moslashtirilishi kerak. Buning uchun kompaniyalarda to‘rtta boshqaruv variantlari mavjud:

1. biznesni tark etish paytida riskf-xatarlardan qochish;
2. riskni kamaytirish;
3. risklarni o‘tkazish (masalan, sug‘urta kompaniyasiga o‘tkazish);
4. o‘zingizga tavakkal qilish.

Barcha risklarni boshqarish monitoring qilinishi kerak, bu odatda ichki audit tomonidan amalga oshiriladi. SHu tarzda siz risklarni boshqarish va ishlatilgan barcha vositalarni boshqarish va sifatini hamda funkcionalligini ta‘minlashingiz mumkin. SHu bilan birga, barcha tegishli ma‘lumotlar o‘z vaqtida mas‘ul shaxsga etkazilishi mumkin bo‘lgan riskli aloqa ham bo‘lishi kerak. Bu kompaniyaning risklari to‘g‘risida xabardorlikni oshiradi.

8.3. Risklarni boshqarish instrumenlari

1. Rezervatsiya - o‘tkazish mumkin bo‘lmagan riskni boshqarish;
2. Sug‘urta - riskning namoyon bo‘lishidan kelib chiqqan holda moddiy zararni qoplash imkoniyati;
3. Xedjlash – narx riskini bir kompaniyadan boshqasiga o‘tkazish;
4. Taqsimlash – bitim qatnashchilari o‘rtasida riskni taqsimlash;
5. Diversifikatsiya – investitsiyalar yoki majburiyatlarni taqsimlash yo‘li bilan umumiy riskini kamaytirish;
6. Minimallashtirish - portfelning sof qiymatidagi tebranishlarni minimallashtirish maqsadida aktiv vapassivlar balansini saqlash. Sizning loyihangiz muvaffaqiyatli bo‘lishiga ishonchingiz komil bo‘lsa-da, har doim ham biror narsa noto‘g‘ri bo‘lib ketishi ehtimoli bor. Risklarni boshqarish doimiy faoliyatdir, shuning uchun siz biznes davomida yuzaga keladigan yangi risklarni aniqlash va

hujjatlashtirishni davom ettirishingiz kerak. Risklar ro'yxatini tuzish yaxshi boshlang'ich nuqtadir, ammo bu etarli emas. Ularni samarali boshqarish imkoniyatiga ega bo'lish uchun sizga har bir riskf bo'yicha harakatlar rejasi kerak. Riskni boshqarishning 5 asosiy usuli mavjud: qabul qilish, oldini olish, o'tkazish, yumshatish va ekspluatatsiya. Mana, ularning har birini batafsil ko'rib chiqing.

Riskni qabul qilish

Riskni qabul qilish shuni anglatadiki, siz uni risklarni boshqarish dasturida aniqlagan va ro'yxatdan o'tkazgan bo'lsangiz ham, siz hech qanday choralar ko'rmaysiz. Siz shunchaki bunday bo'lishi mumkinligini qabul qilasiz va agar shunday bo'lsa, u bilan kurashishga qaror qilasiz. Bu juda kichik risk-xatarlardan foydalanish uchun yaxshi strategiyadir - agar ular yuzaga kelsa, loyihangizga katta ta'sir ko'rsatmaydi va ular paydo bo'lganda yoki ularni osonlikcha hal qilish mumkin. Muqobil risklarni boshqarish strategiyasini yaratish yoki riskka qarshi choralar ko'rish uzoq vaqt talab qilishi mumkin, shuning uchun ko'pincha o'z resurslaridan foydalanish yaxshiroqdir.

Risklardan saqlanish shuningdek, riskdan qochish uchun rejalar-ingizni butunlay o'zgartirishingiz mumkin. Risklardan saqlan-ing. Risk sizning loyihangizga katta ta'sir ko'rsatishi uchun bu yaxshi strategiya. Masalan, agar sizning kompaniyangiz moliya jamoasi yanvar oyida korporativ hisobvaraqlarni boshqarish bilan band bo'lsa, yangi jarayonni o'rganish uchun ularni yanvar oyida o'quv kursidan o'tkazish yaxshi emas. Hisob-kitoblarni rasmiylashtirmaslik riski mavjud, chunki ularning barchasi yanvar oyida mashg'ulotlarda qatnashish yoki yangi bilimlarni qo'llash uchun juda mashg'ul bo'lishadi, hatto ular seminarlarda qatnashsa ham. Buning o'rniga, yanvar oyidan butunlay mashg'ulotlardan qochish yaxshiroq bo'lar edi. Loyiha rejasini o'zgartiring va buxgalteriya ishlarining asosiy qismi tugagandan so'ng fevralga mashg'ulotlar o'tkazing.

Risklarni o'tkazish

Risklarni o'tkazish - bu tez-tez ishlatilmaydigan va odatda bir nechta tomonlar ishtirok etgan loyihalarda uchraydigan risklarni

boshqarish strategiyasi. Asosan, siz ta'sir va tavakkalchilikni boshqalarga topshirasiz. Masalan, agar siz o'zingizning dasturiy ta'minotiningiz uchun kodni yozish bo'yicha uchinchi tomon shartnomangiz bo'lsa, siz koddagi xatoliklar riskini unga o'tkazishingiz mumkin. Keyinchalik ular ushbu riskni boshqarish uchun, ehtimol qo'shimcha treninglar orqali javobgar bo'lishadi. Risklardan saqlanish shuningdek, riskdan qochish uchun rejalariningizni butunlay o'zgartirishingiz mumkin. Risklardan saqlanish. Risksizning odatda topshirish shartnomalari loyiha shartnomalarida yoziladi. Sug'urta yana bir yaxshi misoldir. Agar siz o'zingizning loyihangiz bo'yicha uskunalarni tashiyotgan bo'lsangiz va mikro avtobus avto halokatga uchragan bo'lsa, sug'urta kompaniyasi zarar ko'rgan uskunani almashtirish uchun yangi uskunalar bilan ta'minlash uchun javobgardir. Loyiha jamoasi baxtsiz hodisa yuz berishi mumkinligini tushunadi, ammo ular javobgar bo'lmaydi, chunki bu endi sug'urta kompaniyasining javobgarligi.

Riskni kamaytirish

Riskni kamaytirish, ehtimol, riskni baholash uchun ishlatiladigan eng keng tarqalgan risklarni boshqarish uslubidir. Bundan tashqari, uni tushunish eng oson va amalga oshirish oson. Engillashtirish degani, siz risk ta'sirini cheklashingiz kerak, agar shunday bo'lsa, u yaratadigan muammo kichikroq va uni hal qilish osonroq bo'ladi. Masalan, siz yangi kiriyuvish mashinasini ishga tushirayotgan bo'lsangiz va savdo guruhi uni xaridorlarga namoyish qilishi kerak bo'lsa, savdo guruhi mahsulotni tushunmasligi va yaxshi taqdimot o'tkaza olmasligi riski mavjud. Natijada, ular sotishni kamaytiradi va kompaniya uchun kamroq daromad bo'ladi. Loyiha jamoasi baxtsiz hodisa yuz berishi mumkinligini tushunadi, ammo ular javobgar bo'lmaydi, chunki bunday vaziyatda yumshatish strategiyasi savdo xodimlariga yaxshi o'qitish bo'lishi mumkin. Ba'zi bir guruh a'zolari mahsulotni tushunmasliklari yoki mashg'ulotni o'tkazib yuborishlari yoki kiriyuvish mashinalarining mutaxassisi bo'lishlari va hech qachon bunday qilmasliklari ehtimoli hali ham bo'lishi mumkin, ammo bu riskning ta'siri juda kam bo'ladi, chunki ko'pchilik jamoaning yangi mahsulotini samarali namoyish etishi mumkin.

Siz ushbu misolda bo‘lgani kabi ta’sirni yumshata olasiz va uning paydo bo‘lish ehtimolini kamaytirasiz. Amallar umuman bir xil bo‘ladi; ba’zida sizga risk tug‘ilish ehtimolini kamaytirish uchun bir nechta vazifalarni bajarish kerak bo‘ladi.

Ekspluatatsiya

Risklarni qabul qilish, oldini olish, o‘tkazish va yumshatish risk loyihaga salbiy ta’sir ko‘rsatadigan holatlar uchun juda yaxshi. Ammo risk ijobiy bo‘lsa nima bo‘ladi?

Masalan, yangi kir yuvish mashinalari shunchalik ommalashib ketadiki, bizda namoyishlarni o‘tkazish uchun etarli xodim yo‘q. Buijobiyrisk - agar bu sodir bo‘lsa, loyiha va kompaniyaga foyda keltiradigan narsa. Bunday holatlarda bizriskni to‘xtatish yoki foydani birovga berishni emas, balki yuzaga kelishi ehtimolini maksimal darajada oshirmoqchimiz!

Ekspluatatsiya –bunday vaziyatlarda qo‘llaniladigan risklarni boshqarish strategiyasi. Riskni yuzaga keltirish yo‘llarini yoki agar shunday bo‘lsa, ta’sirnikuchaytirishusullariniizlang. Qo‘shimcha savdo xodimlari, shuningdek, kiryuvish mashinasini namoyish qilish va yangi mashinaga talab yuqori bo‘lishini va kerak bo‘lsa taqdimotlarini o‘tkazaoladigan odamlarga ega bo‘lish ehtimolini oshirish uchun qo‘shimcha marketingni amalga oshirish uchun o‘qitilishi mumkin.

Loyihani boshqarishdan olrisk mavjud emas. Sizning loyihangiz rejaga muvofiq ketmasligi har doim ham mumkin. Shu sababli, g‘oyani loyihaning uzluksiz ishlashiga ta’sirini kamaytirish maqsadida yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan risk-xatarlarni oldindan ko‘rish va cheklash lozim.

Loyihaniboshlash bilan, siz risklarni boshqarishni o‘rnatishingiz kerak: o‘zingizning loyihangizdagi zaif tomonlarni aniqlang, risklarning oldini olish bo‘yicha harakatlar haqida o‘ylang va ularni hal qilish, yo‘q qilish usullari haqida o‘ylang. Shu tarzda tayyorgarlik ko‘rish orqali siz kutilmagan hodisalar yuz berganda beqarorlikni oldini olasiz. Barcha risk-xatarlarni oldindan ko‘rish mumkin emas, ammo risklarni atroflicha tahlil qilish sizning loyihangiz muvaffaqiyatini ta’minlashning yaxshi usuli hisoblanadi.

Risklarniboshqarishningumumiyusullari

Qochish - yo‘qotishlarni nazorat qilishning eng yaxshi usuli. Buning sababi, nomidan ko‘rinib turibdiki, siz butunlay xavf-xatarga duch kelasiz. Agar yo‘qotishlarni oldini olish bo‘yicha harakatlaringiz muvaffaqiyatli bo‘lsa, unda siz zarar ko‘rishingiz ehtimoli (ushbu risk omilidan) 0% ni tashkil qiladi. Shuning uchun qochish odatda muhokama qilinadigan birinchi risklarni nazorat qilish usuli hisoblanadi. Bu tahdidni yo‘q qilishning to‘liq vositasi. Masalan, investor neft kompaniyasining aksiyalarini sotib olmoqchi, ammo so‘nggi bir necha oy ichida neft narxi ancha tushib ketdi. Neft ishlab chiqarish bilan bog‘liq siyosiy riskva neft kompaniyasi bilan bog‘liq kredit riski mavjud. U neft sanoati bilan bog‘liq riskflarni baholaydi va kompaniyada qatnashishdan qochishga qaror qiladi. Bu riskdan qochish deb nomlanadi.

Yo‘qotishni oldini olish - bu isrofgarchilikni yo‘q qilish o‘rniga cheklaydigan usul. Umuman olganda riskdan qochish o‘rniga, bu usul riskni qabul qiladi, ammo natijada zararni minimallashtirishga harakat qiladi. Masalan, zaxiralarni omborda saqlash uning o‘g‘irlikka moyilligini anglatadi. Biroq, bunga yo‘l qo‘ymaslikning iloji yo‘qligi sababli, potensial risklarni minimallashtirish uchun zararni oldini olish dasturi ishlab chiqilgan. Ushbu dastur hududni qo‘riqlashni, videokameralarni o‘rnatishni va qo‘riqlanadigan kassalarning mavjudligini o‘z ichiga olishi mumkin.

Zararni kamaytirish - bu nafaqat riskni qabul qiladigan, balki riskdan kelib chiqishi mumkin bo‘lgan haqiqatni ham qabul qiladigan usuldir. Ushbu usul har qanday tahdid holatida yo‘qotishlarni minimallashtirishga qaratilgan. Masalan, kompaniya yonuvchan materiallarni omborda saqlashi kerak bo‘lishi mumkin. Kompaniya rahbariyati buning zaruriy risk ekanligini tushunadi va omborga zamonaviy suv purkagichlarni o‘rnatishga qaror qiladi. Yong‘in sodir bo‘lganda, yo‘qotishlar miqdori minimallashtiriladi.

Ajratish - bu asosiy aktivlarni tarqatib yuborishni o‘z ichiga olgan risklarni boshqarish uslubi. Bu bitta joyda falokatli narsa yuz bersa, biznesga ta‘sir faqat shu joydagi aktivlar bilan cheklanishini ta‘minlaydi. Boshqa tomondan, agar barcha aktivlar shu joyda bo‘lganida, biznes ancha jiddiy muammolarga duch kelishi mumkin

edi. Kompaniyaning geografik jihatdan xilma-xil ishchi kuchini jalb qilishi bunga misoldir.

Ko‘paytirish - bu zaxira rejasini tuzishni o‘z ichiga olgan riskni boshqarish uslubi. Axborot tizimlari serverining ishlamay qolishi butun biznesni to‘xtatmasligi kerak. Buning o‘rniga, kutish holatidagi yoki ishlamay qolgan server asosiy server ishlamay qolganda tayyor bo‘lishi kerak. Riskni nazorat qilish usuli sifatida takrorlanishning yana bir misoli - bu kompaniya tomonidan tabiiy ofatlarni tiklash xizmatidan foydalanish.

Diversifikatsiya-buturli xil mahsulotlar yoki xizmatlarni turli sohalarda taklif etadigan bir nechta biznes yo‘nalishlarini yaratish uchun biznes resurslarini taqsimlovchi risklarni boshqarish uslubi. Diversifikatsiya bilan bir yo‘nalishdagi daromadlarning sezilarli darajada yo‘qolishi kompaniyaning yakuniy moliyaviy natijalariga tuzatib bo‘lmaydigan zarar yetkazmaydi.

Asosiy tayanch tushunchalar

Risk, usul, instrument, global, brend, obro‘, qonun, strategik risklar, bozor xavfi, kredit xavfi, sarmoya xavfi, operatsion xavf, yuridik xavf, soliq xavfi, axbort xavfi, marketing xavfi, korporativ, kapital, ekspert, statistik, risk xaritasi.

Takrorlash uchun savollar

1. Strategik risk nima?
2. Tashqi risklarni tushintirib bering.
3. Bozor xavfi nima?
4. Kredit xavfi nima?
5. Sarmoya xavfi nima?
6. Operatsion xavf nima?
7. YUridik xavf nima?
8. Soliq xavfi nima?
9. Axborot xavfi nima?
10. Marketing xavfi nima?

IX- BOB. KORXONA FAOLIYATIDAGI IQTISODIY RISKLARNI SAMARALI BOSHQARISH ALGORITMINING MOHIYATI

9.1. Sanoat korxonasi xatarlarni boshqarish vazifalari

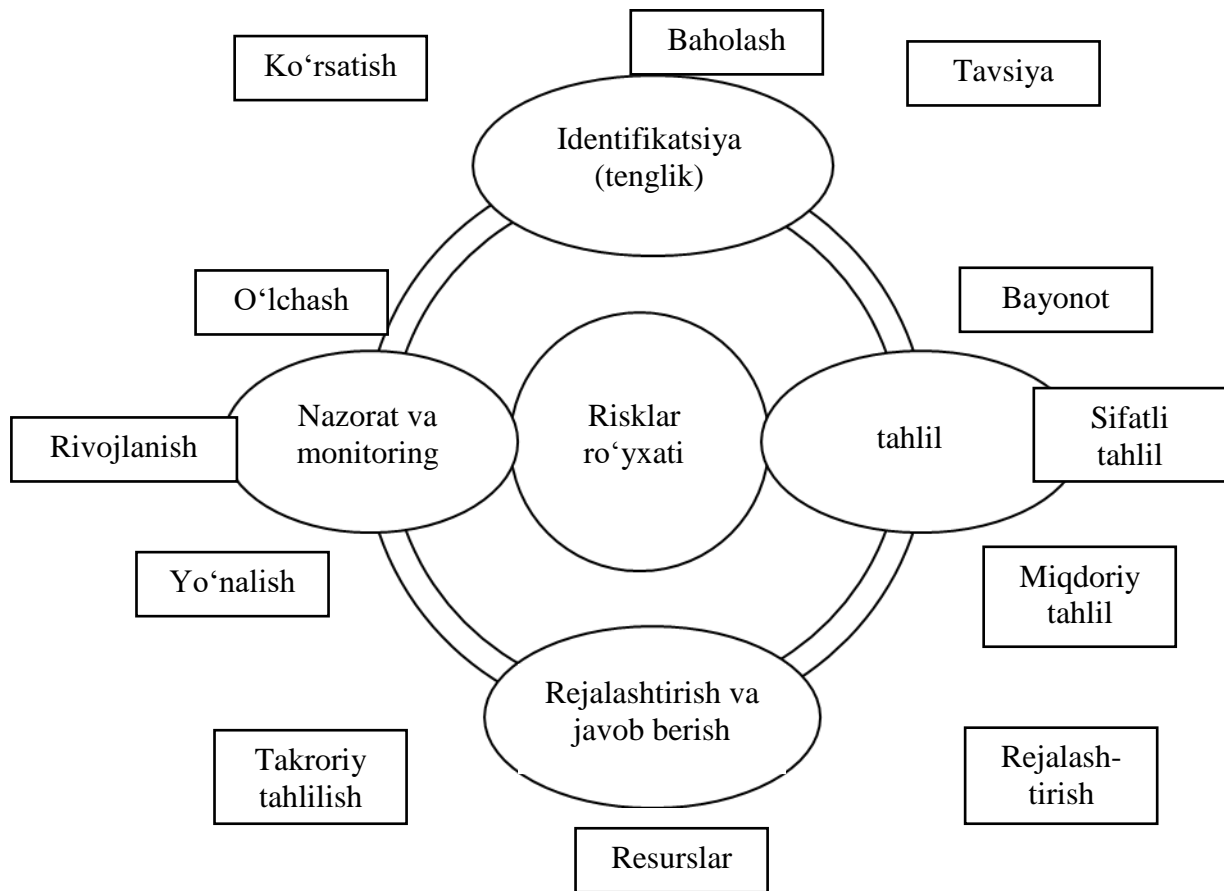
Xatarlarni boshqarish faoliyatini osonlashtirish uchun korxonada doimiy xatarlarni boshqarish dasturini ishlab chiqishi kerak. Risklarni ullaqsiz boshqarish dasturi (RUBD) - bu eng yaxshi amaliyot jarayonlari, korxonada risklarini boshqarish usullari va vositalari bilan loyihalarni boshqarish mexanizmlarini ishlab chiqishga qaratilgan nazariy ahamiyatga ega dastur.

2-jadval

Sanoat korxonalarini boshqarishda risk-menejmentning vazifalari

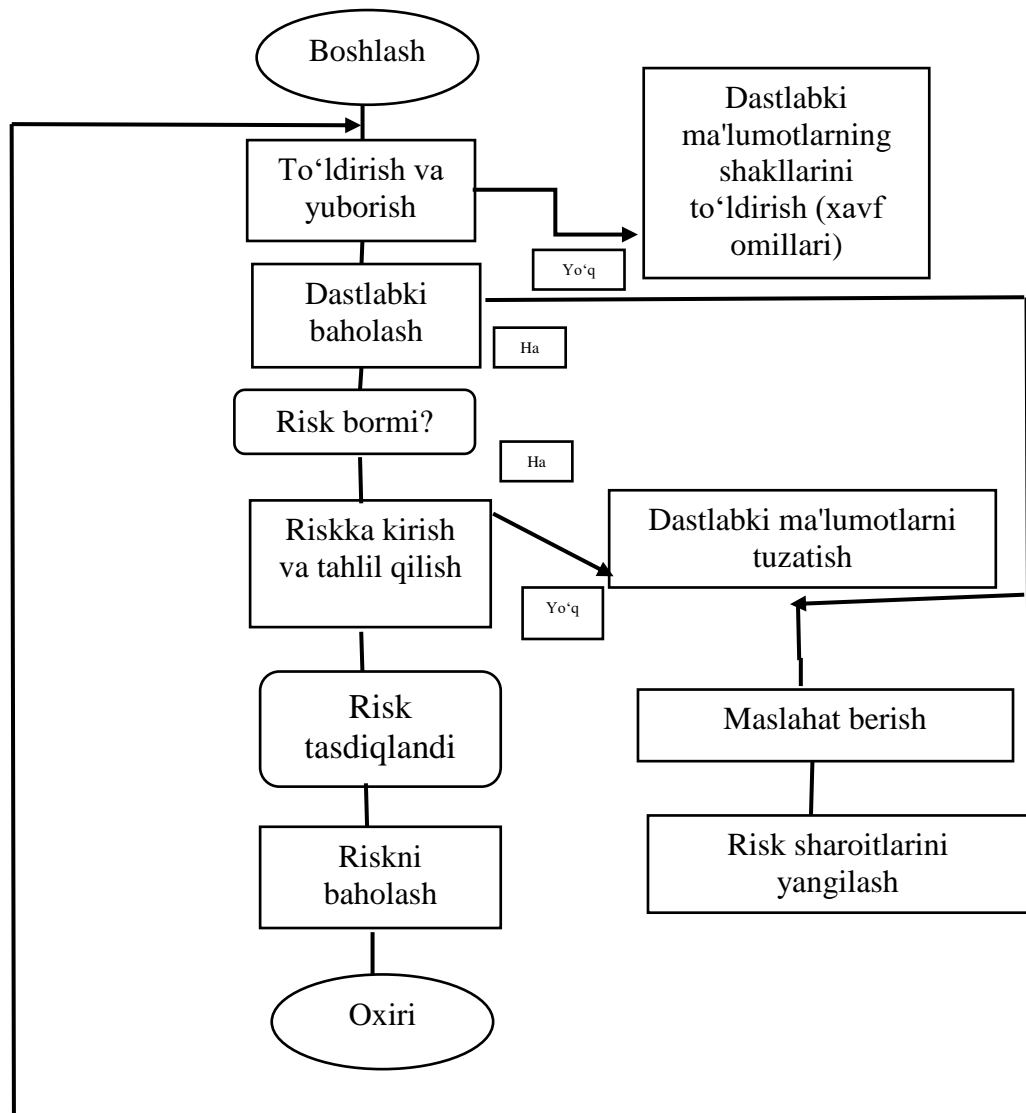
Xatarlarni boshqarishni tashkilotish	Risklarni boshqarishning usullari va yo'allarini ishlab chiqish	Sanoat korxonalarini faoliyatini optimallashtirish bo'yicha takliflarni ishlab chiqish, bunda minimal risklar bilan rentabellikni ko'paytirish nazarda tutilyapti.
Xatarlarni boshqarish organlarini shakllantirish, ularning kompetentligini aniqlash	Risklarni aniqlash usullarini ishlab chiqish	Biznes jarayonlarini, bajarilgan operatsiyalarni, dastgohlar va jihozlarni optimallashtirish
Korxonalarining tashkiliy tuzilmasini tasdiqlash, funksiyalarni taqsimlash va risklarni boshqarish vakolatlari	Risklar tasnifini ishlab chiqish	Bo'limlar va ustaxonalar o'rtasida axborot kanallarini optimallashtirish
Siyosatni ishlab chiqish va tasdiqlashda risklarni boshqarish	Risklarni tahlil qilish metodikasini ishlab chiqish	Ishlab chiqarishning imkoniyatlarining to'liqligini hisobga olgan holda buyurtma kitobini optimallashtirish
Xatarlarni boshqarish strategiyasi va taktikasini ishlab chiqish	Risklarni nazorat qilishning usullari va yo'allarini ishlab chiqish	Biznes sheriklar bilan o'zaro aloqalarni optimallashtirish
Risklarni boshqarishning aniq usullarini o'z ichiga olgan xolda korxonaning ichki normativ xujjatlarini ishlab chiqish	Risklarni kamaytirish texnikasi va usullarini ishlab chiqish	Ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning raqobatdoshligini takomillashtirish
Tasdiqlangan nazorat va risklarni boshqarish tartib-taomillarining to'liqligi ustidan nazorat qilish		

Doimiy risklarni boshqarish jarayoni

9-rasm. Doimiy risklarni boshqarish jarayoni

Risklarni aniqlash algoritmining blok diagrammasi

10-rasm. Risklarni aniqlash algoritmining blok diagrammasi

U faol qaror qabul qilish, tavakkalchilikni doimiy ravishda baholash, xatarlarning boshqaruv qarorlariga ta'sirining ahamiyati va darajasini aniqlash va ular bilan kurashish strategiyasini amalga oshirish uchun sharoit yaratadi. Bundan tashqari, loyiha ko'lami, korxonada byudjeti, uni amalga oshirish muddati va h.k. 1-rasmda doimiy ravishda xatarlarni boshqarish jarayoni metodologiyasi aniq ko'rsatilgan.

9.2. Sanoat korxonasi risklarini boshqarish tizimining tamoyillari

Bizning fikrimizcha, Sanoat korxonalarining risklarni boshqarish tizimi (SKRBT) prinsiplarini ikkiga bo‘lib o‘rganimiz mumkin ya’ni, umumiy va xususiya. Sanoat korxonalari xavfini boshqarish tizimi-tamoyillarigamuvofiqrisklarniboshqarishningasosiyshakllariniaksettiruvchito‘plangang‘oya, tajribavaqonunlartushuniladi.

Xatarlarni boshqarish vazifalarini tahlil qilish natijalari asosida, shuningdek zamonaviy xatarlarni boshqarish sohasidagi o‘zgarishlar risklarni boshqarish tizimning guruhlashgan tamoyillari taqdim etilgan. Bular 2. jadvaldakeltirilgan.

3-jadval

Sanoat korxonasi risklarini boshqarish tizimining tamoyillari

Prinsip	Prinsipning mohiyati	U nimaga asoslanadi?	Unda nimaga erishiladi?
Integratsiya	Risklarni boshqarish tizimining moslashuvchan yangi turdagi boshqarish omillari paydo bo‘ladi.	Risklarni boshqarishda tizimning murakkabligi	Boshqaruning xar bir kichik obyektiga risklarni boshqarish prinsiplarini qo‘llash
Ishlash davomiyligi	Risklarni boshqarish korxonada faoliyati bilan bir vaqta keladi.	Risklarlar darajasining o‘zgaruvchanligi va doimiy xatarlarni boshqarish zarurligiga	Algoritmnlarni Risklarni o‘z vaqtida aniqlash va tahlil qila olishga qodir algoritmnlarni qo‘llash
Vaqtlilik	Risklarni boshqarish zarur bo‘lganda o‘z vaqtida tartib qoidalani amalga oshirish	Izchil o‘rganish va qaror qabul qilishni o‘z vaqtda amalga oshirish	Baholash usullari va samaradorlikka erishish ko‘rsatkichlarining eng maqbul to‘plamini yaratishga
Axborotlarning etarliligi	Menejerga risklar xaqidagi xabarni faqat zarur hollardi etkazish	Axborotlar oqimi xaddan tashqari ko‘p bo‘lmagan taqdirda	Baholash usullari va samaradorlikka erishish ko‘rsatkichlarining eng maqbul to‘plamini yaratishga

Tizimni tashkillashtirishni doimiy takomillashtirish	Bo‘limlarning doimiy o‘z o‘zini rivojlantirishi	Korxonada quyi tizimining doimiy taraqqiyot yo‘lida ishlashi	Eng samarali usullarni aniqlash va qo‘llashga
Tizimning rolini kuchaytirish	(RBT)ning maqsadlarini ta‘minlovchi samarali boshqaruv tizimini yaratish	Operatsion faoliyatni boshqarishda risklarni boshqarishni rivojlantirish	(RBT)ga boshqaruv organlariga yo‘qori boshqaruv rolini berish
Modellashtirish	Turli model-lashtirish vaziyatlarida korxonada foydalanishni xar xil jaraynlanga ajratish	Shaxsiy vaziyatlarni bashorat qilishda qo‘llanilayotgan xavf darajasini saqlash	Modellashtirishning aqiq vaziyatlari orqali korxonada quyi tizimni boshqarish

9.3. Sanoat korxonalarida risklarni boshqarish tizimining funksiyalari

Shunday qilib, tadqiqotlar asosida sanoat korxonalarida risklarni boshqarishning asosiy tamoyillari belgilab olindi. Biroq, korxonalarda risklarni boshqarish tizimini yaratish uchun korxonada boshqaruvning subyekt va obyektlarini aniq ajrata bilishi hamda ularning vazifalarini ham bilish kerak. Risklarni boshqarishning ikki turi mavjud, ular – boshqarish obyekti funksiyalari va boshqaruv predmeti funksiyalari. Xatarlarni boshqarish algoritmini shakllantirish uchun risklarni boshqarish funksiyalarning batafsil tasnifi ishlab chiqilgan (3-jadval).

4-jadval

Sanoat korxonalarida risklarni boshqarish tizimining funksiyalari

Ishlab chiqarish korxonalarida riskni boshqarish obyekti funksiyalari (biznes jarayonlarida risklarni boshqarish)	
Qat‘iylikni tashkil etishdagi xavf	Ishlab chiqarish korxonalarida (ICHK)ning tabiiy ishlashi paytida xavfni aniqlash va o‘lchash.
Xavf bo‘lganda ICHK faoliyatini tashkil etish	Doimiy tavakkalchilik sharoitida ishlaydigan korxonada tizimini qurish.
Maqbul xavf darajasiga erishishni tashkil etish	Xavfli avariya ehtimolini oshirmasdan maqsadli foyda olishga imkon beradigan tizimni yaratish
ICHK subyektlari	ICHKni boshqarish, bo‘limlari va pudratchilari

orasida o‘zaro aloqalarni tashkil etish	o‘rtasida turli xil aloqalarni o‘rnatish
Ishlab chiqarish korxonalari (ICHK)da xavfni boshqarish subyekting funksiyalari (risk menejeri)	
Prognozlash	Asosiyning ish yuki, umuman obyektning mablag‘lari va holati, shuningdek kelajakda uning turli qismlari bo‘yicha ishlab chiqarish hajmidagi o‘zgarishlarni modellashtirish
Tashkilot	Boshqaruv apparati tuzilishini belgilaydigan, boshqaruv bo‘linmalari o‘rtasidagi aloqalarni o‘rnatadigan, standartlar va boshqaruv usullarini ishlab chiqadigan qoidalar, algoritmlar va protseduralarni yaratish.
Regulyasiya	Boshqaruv obyektiga ta’sir, bu orqali davlatga erishiladi. Belgilangan parametrlardan chetga chiqish holatida ushbu obyektning barqarorligi. Tartibga solish, asosan yuzaga kelgan og‘ishlarni bartaraf etish bo‘yicha doimiy choralarni qamrab oladi
Muvofiqlashtirish	Boshqarish obyekti, boshqaruv subyekti, boshqaruv apparati va xodimlar o‘rtasidagi munosabatlarning birligini ta’minlaydi
Rag‘batlantirish	Menejerlarni va boshqa mutaxassislarni ularning mehnatini rag‘batlantirish natijalari bilan qiziqishni ug‘otish
Nazorat	Xavfda rajasini pasaytirish bo‘yicha ishlarni tashkil etilishini tekshirish. Uning asosida ishlab chiqarish dasturlari, dizaynni tashkil qilish va montaj ishlari, risklarni boshqarishni tashkiletish
Tahlil	Kelgusida ICHK holatining aniqroq bashoratini olishga qaratilgan nazorat tadbirlari davomida olingan ma’lumotlarni o‘rganish va umumlashtirish.

1-jadvaldan ko‘rinib turibdiki risklarni boshqarish obyektining asosiy funksiyalaridan biri bu – ishni tashkillashtirishdir. Risklarni boshqarishni tashkil qilish jarayonida ikki bosqich ajratiladi - tayyorgarlik va asosiy. Tayyorgarlik bosqichi xavfni aniqlashni o‘z ichiga oladi. Asosiy bosqich xavf-xatar sharoitida ICHK faoliyatini tashkil etishni o‘z ichiga oladi.

9.4. Xatarlarni boshqarish jarayonining elementlari

Amaldagi standartlar risklarni boshqarish nazariyasi to'g'risidagi ma'lumotlar (elementlar)ni to'plash va to'plangan elementlarga alohida ahamiyat bermaydi, bu esa, albatta, boshqaruv sifatiga ta'sir qiladi. Quydagi 4. jadvalda biz risklari boshqarish jarayoni elementlarini ko'rib chiqamiz.

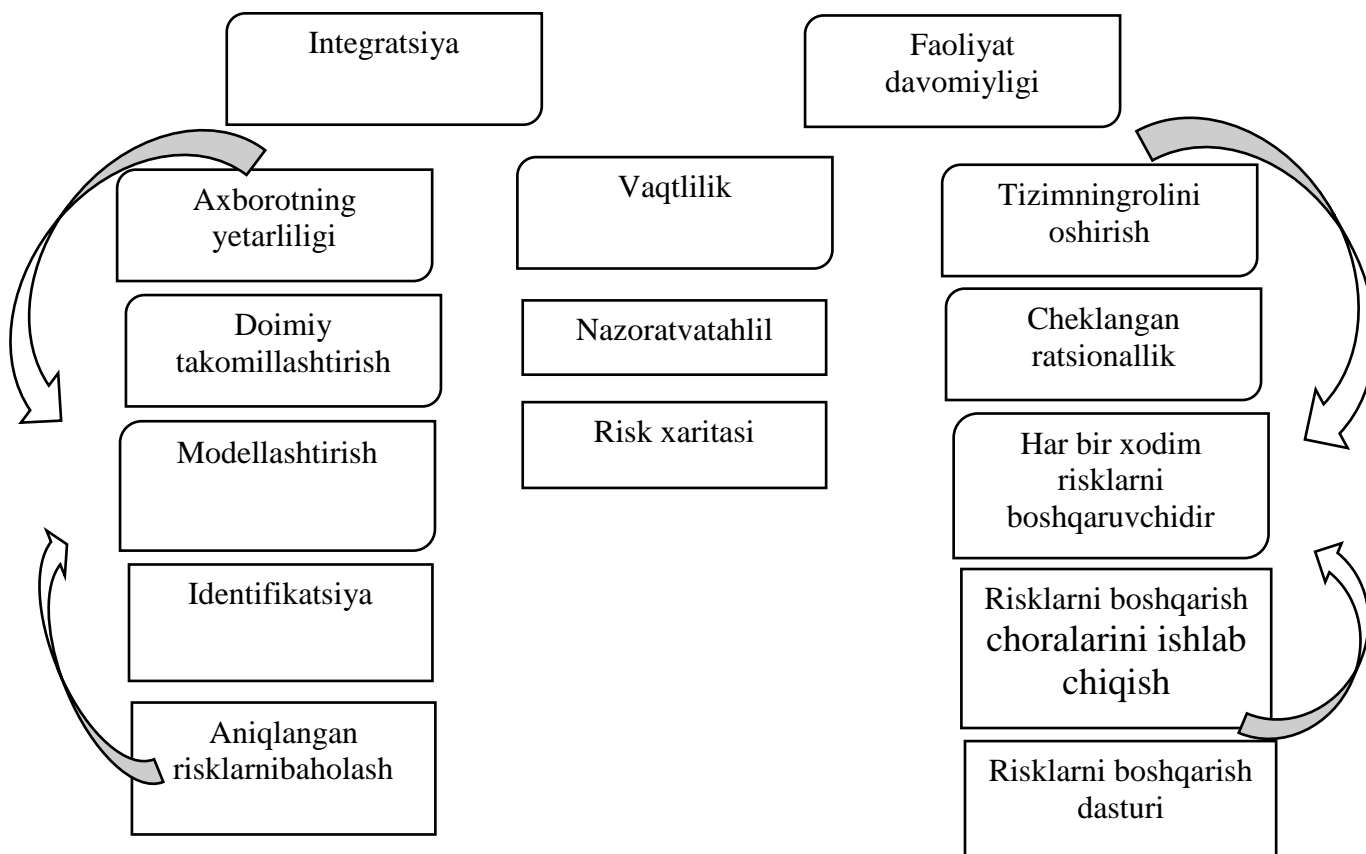
5-jadval

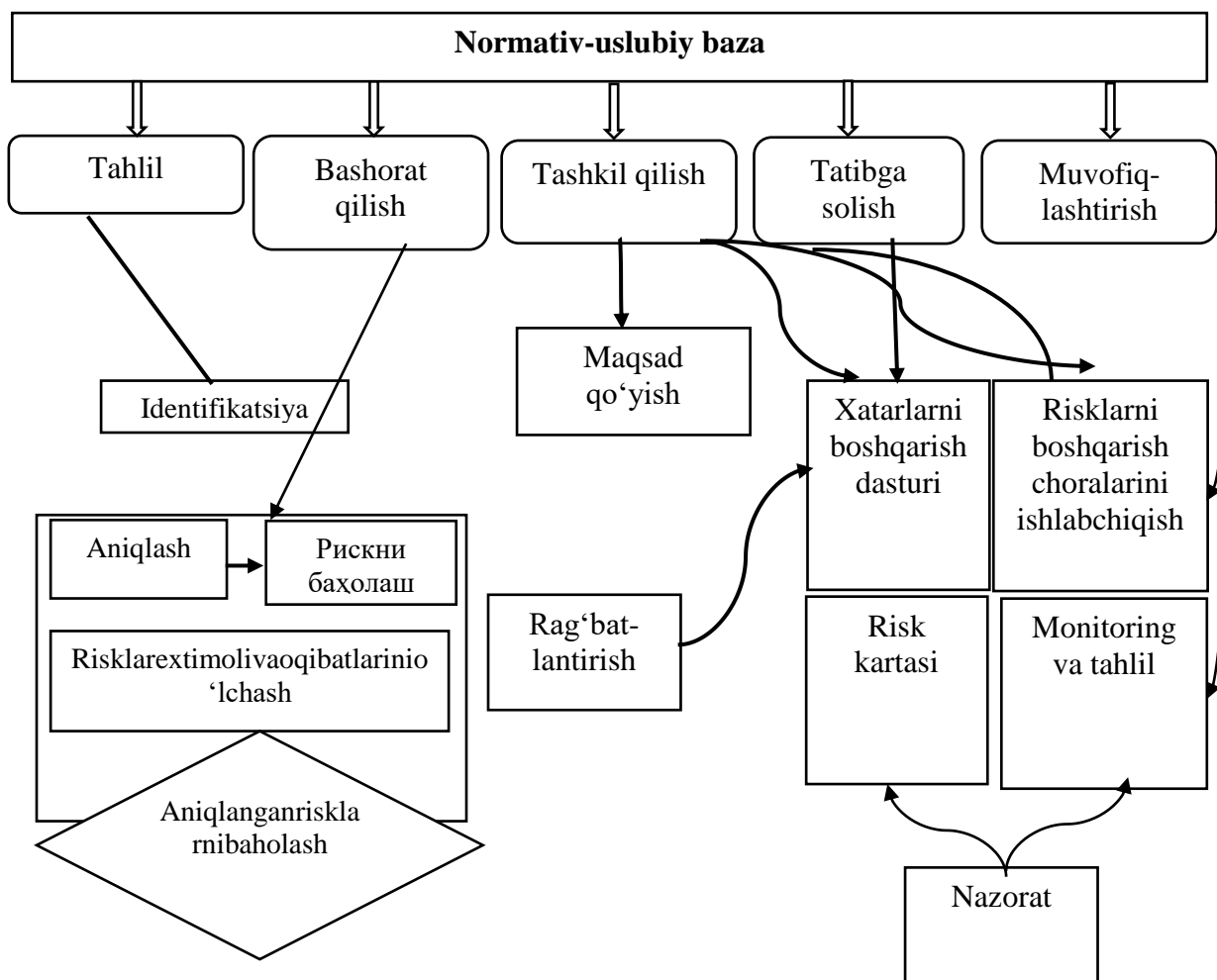
Risklarni boshqarish jarayonining elementlari

Jarayon elementi	Tavsifnoma
Maqsadlarni belgilash	Har qanday boshqaruv protsedurasi ushbu bosqichdan boshlanadi, chunki bunda maqsadlar asosida boshqarish vazifalari va ko'lami belgilanadi
Identifikatsiya risklari	Xatarlarni identifikatsiyalash risklarni boshqarish metodologiyasining asosiy elementi bo'lib, u ikki bosqichni o'z ichiga oladi: - risklarni aniqlash – bu tashkilot, bozor, qonunchilik, ijtimoiy, madaniy va siyosiy muhit to'g'risida to'liq ma'lumot mavjudligini nazarda tutadigan, tashkilotning noma'lum bo'lgan ta'sirini aniqlash jarayoni; - risklar tavsifi - risk tavsifining maqsadi aniqlangan risklarning tizimli kurinishidir.
Ehtimollik va oqibatlarni o'lchash	Uchinchi bosqichning mohiyati risklarni tahlil qilishning oldingi bosqichida ro'yxatga kiritilgan salbiy hodisalarni baholashdan iborat
Tashkilotning xavf xaritasi	Unda riskning tavsifi, mavjud boshqaruv mexanizmlari, xavf darajasini pasaytirish bo'yicha rejalashtirilgan chora-tadbirlar, chora-tadbirlar uchun javobgar shaxslar to'g'risidagi ma'lumotlar umumlashtiriladi. "Xatarlar xaritasi" ni shakllantirish, risklarni boshqarish nuqtai nazaridan ustuvor yo'nalishlarni aniq shakllantirishga, eng samarali usullarni aniqlashga imkon beradi.
Risklarni baholash	Risklarni baholash jarayoni ta'sir tahlilini o'z ichiga oladi, unda kutilmagan voqea sodir bo'lgan taqdirda odamlar, mulk yoki atrof-muhitga ta'sir natijalarini baholaydi
Risklarni boshqarishdagi tadbirlar	Tashkilotning ishonchliligi va samaradorligini ta'minlash, boshqaruv e'tiborini talab qiladigan xatarlarni aniqlash va tashkiliy maqsadlar nuqtai nazaridan risklarni birinchi o'ringa qo'yish. Faoliyat risklarni boshqarish usullarining aniq to'plamidan foydalanishni o'z ichiga oladi
Monitoring va risklarni tahlil qilish	Loyiha davomida belgilangan risklarni kuzatish, qoldiq xatarlarni kuzatish, yangi xatarlarni aniqlash, xatarlarga javob berish rejalari va baholarini bajarish jarayoni samaradorligidir
Risklarni boshqarish dasturi	Bu amalga oshirish uchun ishlatiladigan batafsil tizim bo'lib, xatarlarni aniqlash, tasniflash, baholash va nazorat qilish; kelajakdagi xavf va yo'qotishlarni cheklash va kamaytirishdir. Dastur yuqori sifatli tibbiy yordam ko'rsatish siyosatining ajralmas qismidir
Normativ-uslubiy baza	Korxonaning mavjud risklari, risklarni aniqlash va boshqarish usullari to'g'risida doimiy ravishda yangilanib turadigan bazadir

11-rasm. RBT prinsiplari bo'yicha sanoat korxonasi uchun risklarni boshqarish algoritmining elementlari. RBT prinsiplarni elementlarining aloqalari va muvofiqligi 11-rasmda keltirilgan, bu erda butun tizim ikkita asosiy prinsiplar asosida qurilganligi ko'rsatilgan – bular faoliyatning birlashishi va uzliksizligi. "Normativ-uslubiy baza", "Xatarlarni identifikatsiya qilish", "Aniqlangan xatarlarni baholash" elementlari axborot etarliligitamoyillarni o'zida to'liq aks ettiradi.

Samarali boshqaruv tizimini yaratish uchun faqat bitta RBT tamoyillari etarli emas. Shubhasiz, tizim to'liq maqsad va prinsiplar ta'siri ostida shakllangan bo'lishi kerak. 2-rasmda risklarni boshqarish tizimining elementlari va boshqaruv konsepsiyasi funksional jihatlarining aloqadorligi keltirilgan.

12- rasm. Boshqarish predmeti funksiyalari bo'yicha risklarni boshqarish algoritmining elementlari

12-rasmda. Risklarni boshqarish sharoitida professional qarorlarni qabul qilish uchun me'yoriy-uslubiy baza ustunlik rolni bajararmoqda, shuningdek qaysi elementlarni aniqlash - tavsiflash, o'lchash va risklarni tahlil qilish hamda bashorat qilish funksiyalarini ham ta'minlab beryapdi. Xarita elementlari va risklar nazorati risklarni muvofiqlashtirish va nazorat qilish vazifalarini bajarayapdi.

Risk kartasi

Ikkinchi o'lchov vositasi kartalashtirishdir. Biz faqat omillar bilan ishlashni boshlaganimizda, ularni darajalarda tavsiflashga harakat qilamiz: ehtimol - ehtimol emas, xavfli - xavfli emas va qan-

chalik xavfli. SHu asosda xavf shkalasi qurilgan absissa o'qlari va ordinatalar bilan xaritani tuzish mumkin, bunda unga xavf ehtimoli shkalasi qo'yiladi. Faktorlar yaratilgan maydonda aks ettiriladi.

Har bir kompaniyaning o'zi xavf tushunchasini va uning o'lchov birliklarini belgilaydi. Bitta kompaniya rahbarlari uchun bu yo'qotilgan foydani, boshqalari uchun daromadni anglatadi. Masalan, 33% gacha bo'lgan zararni yo'qotish riski xavfli emas, 33% dan 67% gacha bo'lgan risk qabul qilinadi va 67% dan ortig'i allaqachon qabul qilinishi mumkin mas deb taxmin qilishimiz mumkin.

Ba'zi mualliflar, agar bu foyda to'liq yo'qotishiga olib kelishi mumkin bo'lsa (100%), xavfli bo'lishi mumkin deb hisoblaydi. 0 dan 1 gacha bo'lgan ehtimollik oralig'i uch yoki undan ortiq guruhga bo'linadi, deylik:

0 dan 0,2 gacha - mumkin mas;

0,21 dan 0,65 gacha - ehtimol;

0.65 dan yuqori bo'lishi ehtimoldan yiroq emas.

RBning prinsiplari va funksiyalariga muvofiq guruhlangan elementlar tizimi taqdim etilgan. Ushbu operatsiya elementlarning qaysibiri prinsip va funksiyalarni aniqlashga aniqroq mos kelishini ko'rsatadi. Agar funksiyalarni bajarishga ehtiyoj bo'lsa risk menejeri to'g'ridan-to'g'ri bajarilishi kerak bo'lgan tamoyil va funksiyalar tizim elementlariga murojaat qilishi mumkin.

Asosiy tayanch tushunchalar

Korxonalar. Iqtisod. Risk. Samara. Algoritm. Sanoat. Tamoyil. Dastur. Identifikatsiya. Baholash. Bayonot. Rejalashtirish. Resurs. Nazorat. Rejalashtirish. Prinsip. Element. Bashorat. Muvofiqlashtirish. Risk kartasi.

Takrorlash uchun savollar

1. Sanoat korxonalarini boshqarishda risk-menejmentning vazifalari nimalardan iborat?
2. Risklarni boshqarish dasturi nima?
3. Risklarni boshqarish jarayonini tushintirib bering.

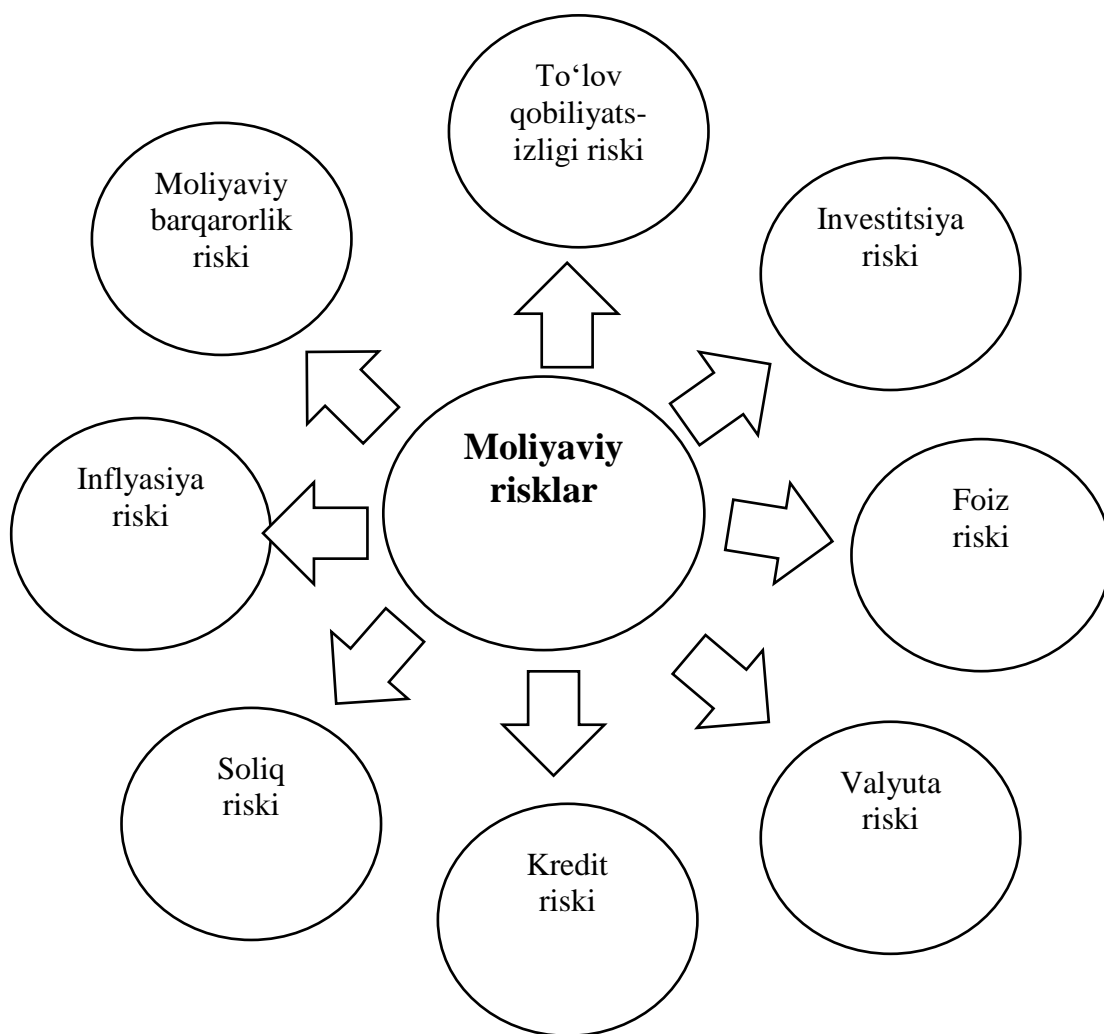
4. Risklarni boshqarish algoritmi nima?
5. Sanoat korxonalarida risklarni boshqarish tizimining tamoyillari nimalardan iborat?
6. Sanoat korxonalarida risklarni boshqarish funksiyalari nimalardan iborat?
7. Risklarni boshqarish jarayonining elementlari nima?
8. Risklarni boshqarish algoritmining elementlari nima?
9. Risk kartasi nima?
10. Normativ-uslubiy baza nima?

X-BOB. MOLIYAVIY RISK, MOLIYAVIY RISKCHEGARALARIVA SUG'URTALASH

10.1. Moliyaviy risk mezonlari va turlari

Xar kandy xujalik faoliyatida xamma vakt xujalik operatsiyalarining u yoki bu xususiyati okibatida pul mablag'larini yukotish risklari mavjud buladi. Ana shu xavf-xatar moliyaviy riskni tashkil etadi. Moliyaviy risk bu tijorat riskidir. Risk toza va spekulyativ bulishi mumkin. Toza risk zarar yoki pullashgan natijalarga erishish imkoniyatini bildiradi. Spekulyativ risk ham ijobiy, ham salbiy natijaga erishish imkoniyatini ifodalaydi.

13-rasm. Moliyaviy risklarning asosiy turlari

Moliyaviy risk – demak bu spekulya tivriskdir. Investor venchur moliyalash tirishni amalga oshirar ekan, u oldindan uzi uchun ikkinatija; foyda yoki zarar kurishini biladi. Moliyaviy riskning xususiya tishundaki; u moliyaviy kredit va birja sohalarida o‘tkazilgan qandaydir operatsiyalar, qimmatli qog‘ozlar bir jasidagi operatsiyalar natijasida ko‘rilishi mumkin bulgan zarar ehtimolidir. Moliyaviy riskka: kredit, foiz, valyuta hamda boy berilgan moliyaviy foyda risklari kiradi.

Kredit riski: - qarzdorning kreditor hisobidagi asosiy qarz va foiz miqdorini tulamaslik riski.

Foiz riski - tijorat banklari, kredit korxonolari, investitsiya fondlarini berilgan kredit stavkalari ustidan, jalb etilgan mablag‘ga ular tulashi kerak bulgan foiz stavkasini oshishi natijasida yo‘qotayotgan mablag‘lar riski.

Valyuta riski - u o‘zida bir mamlakat valyutasiga nisbatan ikkinchi mamlakat valyutasi kursini o‘zgarishi bilan bog‘lik risk xatarni mujassamlash tiradi. Boy berilgan moliyaviy foyda riski - bu xo‘jalik faoliyatini to‘xtatish yoki boshqa qandaydir tadbirni amalga oshmasligi natijasida sodir bo‘luvchi ko‘shimcha moliyaviy zarar riskidir.

10.2. Moliyaviy risk darajasini pasaytirish usullari

Moliyaviy riskning turli vosita va usullari yordamida oldini olish mumkin. Unday vositaga, riskdan saqlanish, boshqalar zimmasiga o‘tkazish, risk darajasini pasaytirish kiradi. Riskdan saklanish-bu risk bilan bog‘lik ishlarni qilishdan voz kechish demakdir. Lekin riskdan voz kechish investor uchun bo‘lg‘usidaromaddan voz kechish demakdir. Riskni saqlab kolish-buriskxatarini investordaya‘ni, investor zimmasidan ma’suliyatni qoldirish demakdir. Investor venchur moliyalashtirishni amalga oshirarekan, u venchurmoliyalashtirishdan ko‘riladigan zarar o‘rninio‘z mablag‘i hisobidan qoplanishini oldindan biladi. Risk xatarini boshqa shaxs zimmasiga o‘tkazish-bu investor barcha risk uchun ma’suliyatni o‘zini sug‘urtalash orqali sug‘urta dorasi zimmasiga o‘tkaziladi.

Riskda rajasini pasaytirish-yo‘qotish xajmi va sodir bo‘lish ehtimoliyatini qisqartirishni bildiradi. Investor moliyaviy risk xatarini

pasaytiruvchi aniq vositalarini tanlar ekan quyidagi prinsiplardan kelib chiqishi kerak:

1. O'z mablag'idan ortiq miqdorda girisk bilan risk qilmaslik kerak.

2. Risk xatarini oqibatini o'ylash kerak.

3. Oz daromad ishtiyoqida kattariskka bormaslik kerak.

Kiritiladigan kapitaldan ko'riladigan zarar xajmi shu kapital xajmiga teng, yoki undan ortiq yoki kam bo'lishi mumkin. To'g'ridan-to'g'ri investitsiyalashda zarar xajmi qoidaga ko'ra venchur kapital xajmiga teng buladi. Masalan: Investor risk ishiga 100 ming sum qo'ydi. Ish amalga oshmadi va investor 100 ming sumni yo'qotdi. Ammo pulning xarid narxini pasayishini inobatga olsa, ayniqsa inflyasiya sharoitida, ko'rilgan zarar miqdori, kuyilgan puldan ko'p bo'ladi. Bunday vaziyatda ko'riladigan zarar xajmini inflyasiya indeksni hisobga olib aniqlanadi.

Agar investor 1992 yil bir yildan keyin 500 ming so'm olish niyatda risk ishiga 100 ming sum qo'ydi. Ammo ish amalga oshmadi va unga bir yildan keyin pulni qaytarmadilar. Bunday holda ko'rilgan zarar xajmini inflyasiya indeksini hisobga olib aniqlanadi. 1992 yildan inflyasiya indeksi 2200 % ya'ni, ko'rilgan zarar xajmi 2200 ming sum ($22 \cdot 100$ ming sum). Portfel investitsiyada, ya'ni, ikkinchi bozorda sotiluvchi qimmatli kog'ozlarni sotib olishda, aslida zarar xajmi sarflangan kapital summasidan kam bo'ladi. Ikkinchi prinsipni amalga oshirish, investor ko'rish mumkin bo'lgan maksimal zarar miqdorini bo'lgan holda, uning oqibati nimaga olib kelishini, risk ehtimoli kanday, risk qilishdan voz kechish kerakmi, ma'suliyatini o'z zimmasiga oldimi yoki boshqa kishi zimmasiga ko'yadimi, shularni aniqlash lozimligini talab etadi.

Uchinchi prinsipli amal qilishi ayniqsa molyaviy riskni boshqa shaxs zimmasiga o'tkazishda namoyon bo'ladi. Bu holat shuni anglatadiki, investor o'zi uchun qulay bo'lgan sug'urta badali va sug'urta summasi orasidagi munosabatni aniqlaydi. Sug'urta badali (yoki sug'urta mukofoti)-bu amaldagi qonun yoki sug'urta shartnomasiga asosan sug'urtalanuvchiga sug'urtaga tomondan sug'urta riski uchun to'lanadigan to'lov. Sug'urta summasi-bu sug'urtalangan moddiy qimmatliklar (yoki sug'urtalanuvchining fuqarolik ma'suliyati, hayoti va sog'ligi)ning puldagi summasi. Agar sug'urta badalida iqtisod

qilingan mablag'idan ko'riladigan zarar o'lchami nisbatan yuqori bo'lsa, u holda investor riskni o'z zimmasiga olmay, riskdan saqlanishi zarur.

Moliyaviy risk darajasini pasaytirish uchun turli xil usullar qo'llaniladi. Ularga:

- diversifikatsiya;
- tanlovvanatijalar to'g'risida qo'shimcha informatsiya olish;
- limitlash (cheklash);
- sug'urtalash (shu jumladan xedjirlash).

Diversifikatsiya-kapital yoki undan keluvchi daromadning yo'qolishi bilan bog'lik riskni kamaytirish maqsadida, bir-biri bilan bivosita bog'liq bo'lmagan investitsiyalanayotgan mablag'ni har-hil pul qo'yilgan obyektlararo taqsimlash jarayonini o'zida ifodalaydi. Bunday olganda diversifikatsiya, mijozlarga o'z aksiyalarini sotib olingan mablag'ni fond bozorlaridan sotib olinuvchi va barqaror o'rtacha daromad olib keluvchi har-hil kimmatli kog'ozlarga sarflovchi investitsion fond faoliyatiga tayanadi. Diversifikatsiya hilma-hil faoliyatlariaro kapital taqsimotida riskning bir qismidan himoyalanih imkonini beradi. Masalan: Investor tomonidan 5 hil xissadorlik jamiyati aksiyasini sotib olish, bitta xissadorlik jamiyati aksiyasidan oladigan daromadiga nisbatan 5 barobar o'rtacha daromad olish ehtimoliyatini oshiradi va mos ravishda risk darajasini 5 marta kamaytiradi.

Investor gohida noaniq natijalar va cheklangan ma'lumotlarga asoslanib qaror qabul qiladi. Tabiiyki agar investorda to'liq ma'lumot bo'lganida edi u ancha aniq bashorat qilib risk darajasini pasaytirgan bo'lar edi. Bu esa ma'lumotlarga tovar hususiyatini beradi. Ma'lumotlar shunday qimmatli tovariki, investor xamma vaqt u uchun katta mablag' sarflashga mablag'riskining qandaydir bir sohasiga aylan bu ekkautingdeyiladi. Tuliq ma'lumot qiymatitulis ma'lumot natijasidan kutilayotgan daromaddan, tuliq bulmagan ma'lumotdan kutilayotgan daromadning farqiga teng.

Masalan: tadbirkor tovardan 100 donami, 200 dona olish kerak?-degan muammoga duch keladi. Agar 100dona tovar olsa, xarajat har dona tovarga 120 sumdan to'g'ri keladi, 200dona olsa har dona tovarga xarajat 100sumdan to'g'ri keladi. Tadbirkor har bir dona tovarni 180 so'mdan sotmokqi lekin shu tovarga bozordagi talabdan uning xabari yuk. O'z muddatida sotilmagan tovar keyin 90 sum va

undan kam bahoda sotilish ehtimoliyati “50” va “50”ga teng ya’ni, 100 dona tovarni sotish uchun 0,5 ehtimoliyat va tavorni sotish uchun 0,5 ehtimoliyat mavjd. 100 dona tovarni sotishdan keladigan daromad 6000 sumni $[200*(180-100)]$ tashkil etadi.

O‘rtacha kutilayotgan daromad 11000sum $[(0.5*6000)+(0,5*16000)]$ Ma’lumotlar aniq bo‘lganida uning kutilayotgan qiymati 11000 sumga teng, noaniq ma’lumot bo‘lganida ma’lumot qiymati 8000 sumga teng bo‘ladi (200dona tovarni sotib olishda $0,5*1600=8000s$) u holda to‘liq ma’lumot qiymati $11000-8000=3000s$ teng buladi. Demak, talab to‘g‘risida aniq ma’lumotga ega bo‘lishi uchun yana 3000sum to‘lab qo‘shimcha ma’lumot olish kerak va hatto bashorat unchalik aniq bo‘lmasada, kelajakda savdoni yaxshi yo‘lga qo‘yilishini ta’minlashni bashorat qilish maqsadida, savdo bozori va talabni o‘rganish uchun mazkur mablag‘ni quyish ancha foydali bo‘ladi.

Limitlash-bu limitlar o‘rnatish, ya’ni, savdo, kapital, xarajat summalariga ma’lum bir chegara qo‘yishdir. Cheklashlar, limitlash riskini pasaytirishning muhim vositasi hisoblanadi. U banklarda ssudalar berishda, xo‘jalik subyektlarida tovarlarni (kredit kartochkaları orqali) kreditga sotishda, investorlarda ma’lum bir summadagi kapitalni oborotga qo‘yishda qo‘llaniladi. Sug‘urtalashning mohiyati shundaki, investor risk oldini olish uchun bir qism daromadidan kechishga shay, ya’ni, u trisk darajasini nolga tenglashtirish uchun tulovga tayyor. Aslida, agar sug‘urta qiymati kutilayotgan zarar bilan teng bulsa, (ya’ni, 200 ming sum ko‘rilishi kutilayotgan zararining sug‘urta polisi 200 ming sum bo‘lsa) investor riskka yon bermaydi, balki u ko‘rinishi mumkin bo‘lgan moliyaviy yo‘qotishlarni o‘rnini to‘ldirish uchun uzini sug‘urtalaydi. Moliyaviy riskni sug‘urtalash uning darajasini pasaytiruvchi keng tarqalgan usullardan biridir.

10.3. Sug‘urtalash va xedjirlash

Sug‘urtalash-xujalik subyektlari va fuqarolar mulkiy manfaatdorligini ma’lum bir baxtsiz xodisalar (sug‘urtalovchi vaziyatlar)dan o‘zlari to‘lagan a‘zolik badallari hisobiga shakllangan pul fondi hisobidan himoyalash bo‘yicha munosabatdir. Sug‘urtalash quyidagi turlarga bo‘linadi shaxsiy sug‘urta, mulkiy sug‘urta, mas’uliyatini

sug'urtalash, oldindan sug'urtalash. Shxsiy sug'urta-fuqarolarni sug'urtalash u o'ziga xayotni baxtsiz xodisalardan va kasalliklardan sug'urtalash hamda tibbiy sug'urtani o'z ichiga oladi. Hujalik subyektlarini sug'urtalash, mulkiy sug'urta va mas'uliyatni sug'urtalash bilan bog'lik. Mulkiy sug'urta tarkibiga-yer ustki qismidagi transportlar mablag'larini sug'urtalash kiradi:

-“havo” transportlar mablag'larni sug'urtalash;

- suv transporti mablag'larini sug'urtalash, moliyaviy risk, xar hil yuklar va boshka mulk turlarinisug'urtalash kiradi.

Mas'uliyatni sug'urtalash: kreditlarni tulay olmagan uchun karzdorlarni sug'urtalash, avtotransport vositalari egalarini sug'urtalash, boshka turdagi ma'suliyatlarni sug'urtalashni o'ziga qamrab oladi. Sug'urtalash majburiy va kungilli tarzda amalga oshiriladi. Majburiy sug'urtalash-qonun asosida amalga oshiriluvchi sug'urta. Majburiy sug'urta (mol-mulkni majburiy sug'urtalash, majburiy tibbiy sug'urta) harajatlari mahsulot tannarxiga olib boriladi. Kungili sug'urtalash-sug'urtalovchi va sug'urtalashuvchiorasidagi shartnoma asosida amalga oshiriladi. Sug'urtalashuvchi - o'z obyektini sug'urtalaydi. Sug'urtalovchi- bo'lib sug'urta faoliyatini amalga oshirish uchun maxsus litsenziyasi (ruxsatnomasi) bo'lgan va uni amalga oshiruvchi har qanday xo'jalik subyektiga aytiladi. Sug'urtalash sug'urta shartnomasi (sug'urta polisi) orqali rasmiylashtiriladi. Masalan: Tijorat faoliyatini sug'urtalash-xaridor sotuvchidan 10mln sumga tovar sotib olmoqchi. Ularga bu faoliyatni amalga oshirish uchun xulosa kerak va ular sug'urta jamiyatga murojat qiladilar. Sug'urta jamiyati bu faliyatni sug'urtalaydi, ya'ni, xaridorni 10mln sumga xarid qilishi va sotuvchisi 10mln sumga savdo qilishini sug'urtalaydi.

Sug'urta ta'rifi sotuvchi va xaridor uchun bir-xil 10%dan bo'ladi. Demak jamiyat tomonidan olingan sug'urta mukofotining umumiy summasi $\frac{10*10}{100} \frac{10*10}{100}$ buladi.

$$\frac{10*10}{100} \frac{10*10}{100}$$

Sug'urta shartnomasiga xarhildagi shartlar va izohlarni kiritish mumkin. Ulardanbiri- Franshiza. Franshiza-bu ma'lum bir o'lchamda nortiq bo'lmagan zararni qoplashdan sug'urtalovchini ozodetish. Franshiza o'lchash deb sug'urtalovchi tomonidan to'lanishishart bo'lmagan ko'rilgan zarar qismiga aytiladi. Ko'rilgan zararining bu qismi sug'urta polisi orqali belgilanadi. Franshiza sug'urta summasiga

va sug'urtalash obyektiga nisbatan absolyut yoki nisbiy qiymatda belgilanishi mumkin. Franshiza ko'rilgan zarar miqdoriga nisbatan foizlarda aniqlanishi mumkin. Franshizaning 2 hilga mavjud: shartli va muqarrar. Shartli, ya'ni, hisoblab bulmaydigan franshiza deyilganda agar keltirilgan zarar miqdori franshiza miqdoridan ortiq bo'lgan holatda to'lov bilan qoplash va belgilangan summadan ortiq bo'lmagan miqdordagi zarardan sug'urtalovchi mas'uliyatini ozod qilinishi tushuniladi. SHartli franshiza sug'urta polisida maxsus atama-klauzula ko'rinishida yuritiladi hamda "X foizdan ozod etilgan" - yozuv ko'rinishida ifodalanadi (bu erda X-1,2,3 sug'urta summasidan foiz qiymati). Agar keltirilgan zarar belgilangan franshizadan oshib ketsa u holda sug'urtalovchi sug'urtalangan qoplanishni berilgan izohga e'tibor qilmay to'liq to'lashga majbur. Masalan: sug'urta shartnomasi bo'yicha shartli franshiza "1mln sumdan ozod etiladi" deb ko'rsatilgan. Ko'rilgan haqiqiy zarar miqdori 0,8 mln so'mni tashkil etadi, ya'ni, franshiza summasidan kichik bo'ladi, shuning uchun zarar qoplanmaydi. Agar ko'rilgan zarar miqdori 1,2 mln so'mni tashkil etsa, ya'ni, franshiza summasidan ortiq bo'lsa, u zarar to'liq 1,2mln sum miqdorida qoplanadi.

Muqarrar yoki hisobga olinuvchi franshiza-mazkur franshiza xech qanday shartlarsiz so'zsiz qo'llanilishini anglatadi. Muqarrar franshizda zarar har qanday sharoitda belgilangan franshiza miqdorida kamaytirilib qoplanadi. Muqarrar franshiza sug'urta polisidaklauzula yordamida "birinchi X foizdan ozod qilinadi" kurinishdagi matn bilan ifodalaniladi. (bu yerda X_foizlar hamma vaqt ko'rilgan zarar miqdoridan qat'iy nazar sug'urtalangan qoplash summasidan hisoblanadi). Muqarrar franshizada sug'urtalangan qoplash ko'rilgan zarar miqdoridan shu franshiza qiymatini farqiga ayirmasiga teng bo'ladi.

Sug'urtalash, sug'urtalangan xodisa, sug'urtalangan summa, sug'urtalangan qoplash, sug'urta badali (yoki sug'urta mukofoti)ga ajratiladi. Sug'urtalangan xodisa- shartnomada yoki qonun bo'yicha sodir bo'lishi bilan sug'urtalashuvchiga yoki qandaydir uchinchi shaxsga sug'urta to'lovlarini amalga oshirish bo'yicha sug'urtalovchi mas'uliyatni paydo qiluvchi xodisalarga aytiladi. Sug'urtalangan xodisalarda sug'urta to'lovlari sug'urtalangan qoplash ko'rinishda beriladi. Sug'urtalangan summa bo'lib aniq shartnoma yoki qonun asosida ko'rsatilgan. Sug'urtalanuvchi xayoti va solig'i fuqarolik

ma'suliyati, qimmatliliklarini sug'urtalangan pul summasi ifodalanadi. SHundan kelib chiqqan holda sug'urta badali va summasi o'lchami belgilanadi.

Uchinchi shaxs oldida sug'urtalanuvchining keltirgan moddiy zararini fuqarolik ma'suliyati va mol-mulkini sug'urtalash orqali sug'urta fondi hisobidan zarar qoplash uchun ishlatilgan to'lov summasiga sug'urtalangan qoplash deyiladi. Sug'urtalangan qoplash sug'urta shartnomasi yoki aniqsug'urtalangan xodisa shart- sharoitidan kelib chiqqan holda sug'urta summasidan ko'p yoki kam bo'lishi mumkin. Sug'urtalangan qoplash miqdori sug'urta sistemasidan kelib chiqqan holda turli usullarda hisoblanadi. Mol-mulkni xaqiqiy qiymati bo'yicha sug'urtalashda sug'urtalangan qoplash summasi shartnoma imzolangan kundan xaqiqiy mulk qiymati bo'yicha aniqlanadi. Sug'urta ta'minoti ko'rilgan zararga teng bo'ladi. Proporsional javobgarlik sistemasi buyicha sug'urtalashda sug'urtalangan qoplash qiymati quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi:

$$V = \frac{S * U}{S}$$

- Buerda: V- sug'urtalangan qoplash qiymati. (sum)da;
S-shartnoma buyicha sug'urta summasi. (sum);
U-kurilgan zararining xakikiy summasi (sum);
S-Sug'urtalangan obyektini baholangan narxi (sum).

Masalan: sug'urtalangan obyektning baholangan summasi-10mln sum. Sug'urta summasi-5mln sum. Sug'urtalovchini obyektini shikastlanishidan ko'rilgan zarar-4mln sumni tashkil etadi. Bu holatda sug'urtalangan qoplash summasi.

$$V = \frac{S * U}{S} = \frac{5 * 4}{5} = 2 \text{mln sum nitashkiletadi.}$$

Birinchi risk tizimi buyicha sug'urtalashda, sug'urtalangan qoplash ko'rilgan zarar miqdorida lekin sug'urtalangan summa chegarasida to'lanadi. Unda barcha ko'rilgan zarar sug'urtalangan summa chegarasida (birinchi riskda) to'liq qaytariladi ammo sug'urtalangan summadan ortiq zarar miqdori. (ikkinchi tris) umuman qoplanmaydi. Masalan: birinchi risk sistemasi buyicha avtomobil 4 mln so'mga sug'urtalangan. Shikastlanish tufayli avtomobilga 2 mln so'mlik zarar etdi. Sug'urtalangan qoplash miqdori 2 mln sum bo'ladi. Masalan: birinchi risk sistemasi buyicha mol-mulk 40 mln sumga

sug'urtalangan. Ko'rilgan zarar 60mln so'mni tashkil etdi. Sug'urtalangan qoplash summasi 40mln so'mga teng bo'ladi.

"Kasr qismi" (nisbat qismi) sistemasi bo'yicha sug'urtalash holatida ikkita sug'urta summasio'ratladi va ulardan birini ko'rsatilgan kqymat deyiladi. Bu qiymat buyicha sug'urtalovchi foizlarda yoki natural kasrda ifodalangan riskni qoplash summasini oladi. Sug'urtalovchi ma'suliyati kasr qismlari o'lchami buyicha cheklangan bo'ladi. SHuning uchun sug'urta summasi ko'rsatilgan qiymatdan va uning kasr qismidan kam bo'ladi. Sug'urtalangan qoplash sug'urta summasidan ortiq bo'lmagan xajmdagi ko'rilgan zarar miqdoriga teng bo'ladi. Qiymatni tiklash bo'yicha sug'urtalashda obyekt uchun sug'urtalangan qoplash miqdori mos turdagi mulkni yangi bahosiga teng bo'ladi. Mulkni eskirishi hisobga olinmaydi.

Mulkni sug'urtalashda sug'urta summasi shartnoma imzolanayotgan vaqtdagi uning xaqiqiy bahosidan ortiq bo'lmasligi kerak. Agar sug'urta shartnomasida to'lanishi lozim bo'lgan sug'urtalangan qoplashning aniq summasi ko'rsatilmagan bo'lsa sug'urta vaziyatida sug'urtalangan qoplash sug'urtalovchi yoki uchinchi shahsning sug'urtalangan mulkiga etkazilgan zarar miqdoridan oshmasligi kerak. Agar sug'urtalovchi bir nechta sug'urta kompaniyasi bilan o'z mulki qiymatidan bir necha barobar ortiq miqdordagi summaga sug'urta shartnomasi tuzsa (ikkilamchi sug'urtalash). U holda uning barcha sug'urtalangan kompaniyalardan oladigan sug'urtalangan qoplash miqdori shu mulkning sug'urtalangan qiymatidan ortiq bo'lmasligi kerak. Unda har bir sug'urta kompaniyasi ko'rsatilgan mulkni sug'urtalash bo'yicha sug'urtalovchi bilan tuzilgan hamma shartnomalarning umumiy summasiga proporsional nisbatda sug'urtalangan qoplam summasini to'laydi.

Sug'urta shartnomasida ko'rilgan zarar summasini sug'urtalangan summasi chegarasida natura shaklida berish ham nazarda tutilishi mumkin. Sug'urta badali. Xorijda sug'urta mukofoti bu-sug'urta shartnomasi yoki qonun asosida sug'urtalovchini sug'urta qiluvchiga sug'urta uchun to'lash majbur bo'lgan tulovi. Risk ehtimoli quyidagi ko'rsatgichlar bilan aniqlanadi. Sug'urtalangan xodisalartakrorlanishi bu bir sug'urta obyektidagi sug'urtalangan xodisalar takrorlanishi miqdori.

1) Riskning kumulyasiya koeffitsiyenti-shikastlangan obyektlar sonini, sug'urtalangan xodisalar soniga nisbati bilan hisoblanadi.

2) Sug'urtalangan summaning ko'radigan zarari-bu to'langan sug'urtalangan qoplash summasini sug'urtalangan barcha obyektlarning sug'urta summasiga nisbati.

3) Shikastlanishining og'irligi - bu sug'urta summasining qanday qismi yo'qqilinganini ko'rsatadi. U quyidagi formula yordamida aniklanadi.

$$U=V*n/c*m/$$

Bu erda: V- to'langan sug'urtalangan qoplash summasi.(sum);

n - sug'urtalangan obyektlar soni (ta);

s- sug'urta summasi.(sum);

m- sug'urtalangan zarar ko'rilgan sug'urtalangan obyektlar soni.(dona).

Sug'urta operatsiyachlarining moliyaviy barqarorligi to'liq sug'urta fondi buyicha. ya'ni, sug'urtalovchi (straxovshik) harajatlari mablag'lari taqchilligi yoki daromadni harajatdan ustunligini ifodalanadi. Mablag'lar takchilligining ehtimollik darajasi V Konipin koeffitsiyenti bilan aniqlanadi:

$$Kk=\frac{1-q}{n*q}$$

bu erda: Kk -Konipin koeffitsiyenti qoplash portfeldagi barcha sug'urtalar o'rtacha tarif stavkasi, sum;

n- sug'urtalangan obyektlar soni (ta) Xarajatga nisbatan daromadlarning ortishi sug'urta fondining moliyaviy barqarorlik koeffitsiyentini ifodalaydi.

$$Ku=\frac{D+Z}{R}$$

buerda: Ku- sug'urta fondining barqarorlik koeffitsiyenti;

D-ta'rif davri davomida sug'urtalovchining daromadi summasi (sum.);

R-ta'rif davri davomida sug'urtalovchining harajati summasi (sum);

Z-zahira fondidagi mablag' summasi (sum).

Sug'urtalovchi qayta sug'urtalashi imkoniyatiga ega.Qayta sug'urtalash-bu alohida obyektlarni yoki sug'urtalashdagi riskning bir qismini bir sug'urtalovchidan ikkinchisiga o'tkazish demakdir.

Sug'urtalovchi sug'urtalash bo'yicha majburiyatini qoplashga o'z mablag'i va zahirasi etarli bo'lmasa bu majburiyatni qayta sug'urtalash yo'li bilan qoplashni taminlashga majbur. Xedjirlash-valyuta riskni sug'urtalash usuli. Adabiyotlarda "xedjirlash" -iborasi har qanday tovar moddiy qimmatliklarni nomaqbul narxlar bo'yicha riskiga oid kontraktlarni sug'urtalash degan ma'noda keng qo'llaniladi. Sug'urtalashga oid kontrakt xedj deyiladi. Xedjirlashni oshirish va pasaytirishning ikki operatsiyasi mavjud.

Oshirish xedjiri yoki xarid xedjiri opsion yoki tezkor kontraktning xarid qilish buyicha birja operatsiyasi tushuniladi. Oshirish bo'yicha xedj kelgusidanarx (valyuta kursi) oshishi imkoniyatidan sug'urtalash zarurati tug'ilgan hollarda qullaniladi. U real tovarni sotib olingan vaqtdan ancha oldin xarid narxini belgilash imkonini beradi. Pasaytirish xedjiriyoki sotish xedjiributezkor kontraktning sotishga oid birja operatsiyasi. Pasaytirishga oid xedjirlashni amalga oshiruvchi xedjir kelgusidatovarnisotishimkoniniberadi, shuning uchun bir jada tezkor kontrakt yoki opsionni sotib, u kelgusida narxning pasayib ketishidan o'zini sug'urtalaydi.

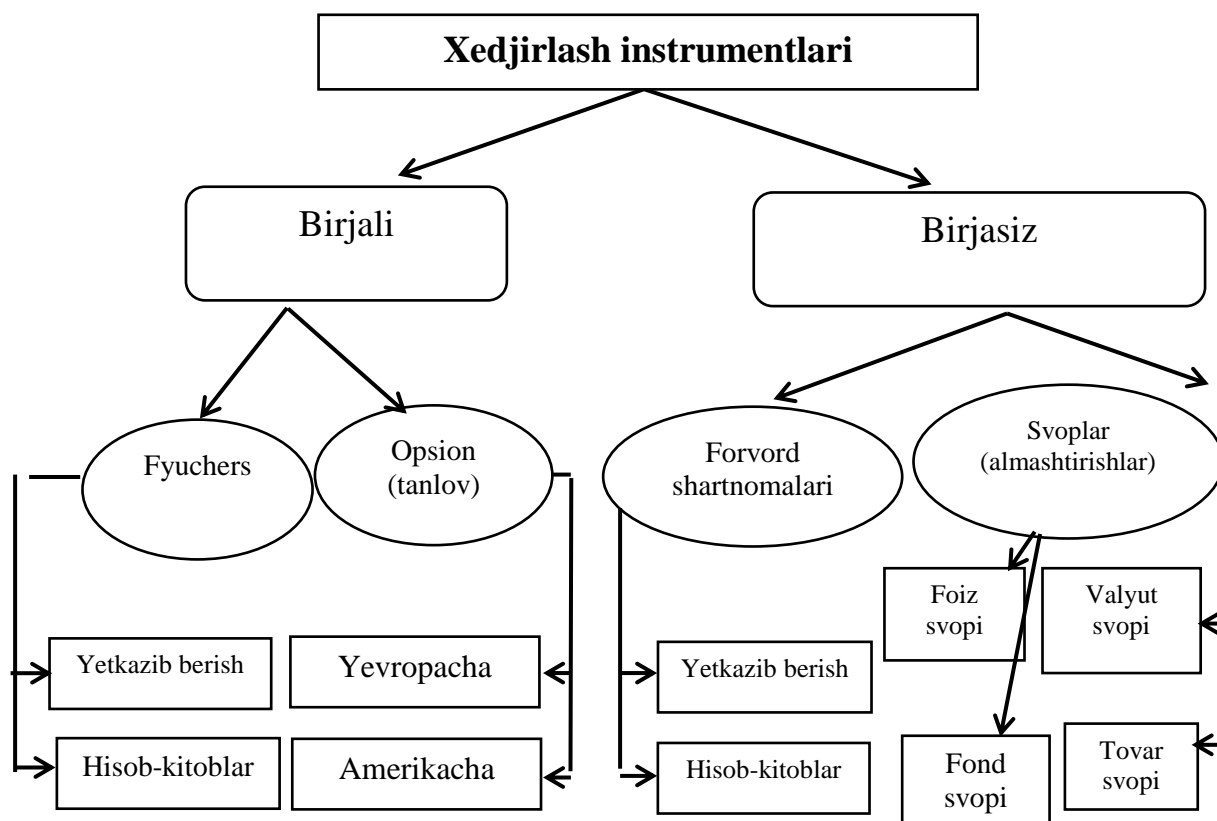
Valyuta kursini oshirishga oid xedj misolida xedjirlash texnologiyasini qarab chikamiz. Valyuta riskini xedjirlashdan xo'jalik subyektini yuz ugirishi. Xo'jalik subyektini xedjirlashdan yuz ugirganda, riskni o'z zimmasiga oladi va valyuta kursining qulay dinamikasiga tayanib (nogahon) o'zi bilmagan holda valyuta qallobiga (chayqovchisiga) aylanadi. Bu holda aktivlar qiymati valyuta kursi o'zgarishga to'g'ri bog'lanishda bo'ladi.

Xedjing- bu bozorda narxlarning salbiy o'zgarishidan sug'urta qilishdir. Odatda xedjing o'xshash moliyaviy vositalar bilan ko'p yo'nalishli operatsiyalarni amalga oshirish orqali amalga oshiriladi (yoki bir-biri bilan yuqori korrelyasiyaga ega). Xedjlash - bu omadli tasodif bo'lgan taqdirda olinishi mumkin bo'lgan foyda evaziga riskdan qochish imkoniyatidir.

Xedjlashning asosiy himoya instrumentlari

Yuqorida aytib o'tilganidek, asosiy moliyaviy aktiv bo'yicha hosilalar (hosilaviy moliyaviy vositalar - bu sug'urta qilinayotgan bitim) asosan xedjlash vositalari sifatida ishlatiladi. Ushbu vositalarni shartli ravishda ikkita asosiy toifaga bo'lish mumkin:

Birja savdolarida xedjlash instrumentlari;
 Birjadan tashqari savdolarida xedjlash instrumentlari.

Birja instrumentlari

Birja, nomidan ko‘rinib turibdiki, birjalarda sotiladi. Bunga fyuchers va opsion kabi moliyaviy instrumentlar kiradi. Ularning afzalliklari orasida mavjudlik, likvidlik, nisbatan past komissiya xarajatlari va ishonchlilik mavjud. Va asosiy kamchilik - bu almashinuv qoidalari tufayli bunday shartnomalarni aniq standartlashtirish (etkazib berish muddati, tovarlarning miqdori va turi qat’iy cheklangan).

Fyuchers shartnomalari

Fyuchers yoki fyuchers shartnomalari, xuddi forvardlar kabi, ikki tomonning asosiy aktivni etkazib berish to‘g‘risidagi kelishuvidir. Bu erda narx va etkazib berish muddati ham muhokama qilinadi. Fyuchers shartnomalarining barcha shartlari ular sotiladigan har bir birja saytlari uchun standartlashtirilgan. Aslida, fyucherslar bir xil forvard, faqat standartlashtirilgan shartnoma shartlari bilan va ular aytganidek, oqim (birja savdolari orqali) orqali etkazib beriladi. Fyucherslar etkazib berish va hisob-kitoblarga ham bo‘linadi. Biroq, ularning faqat kichik

bir qismi tovarlarni (asosiy aktivni) haqiqiy etkazib berish bilan tugaydi, aksariyat fyucherslar shartnomada ko'rsatilgan narx bilan real bozor narxi o'rtasidagi farq shaklida hisob-kitobni o'z ichiga oladi, ya'ni ular hisoblangan.

Opsionlar (tanlovlar)

Variantlar ma'lum bir asosiy aktivni oldindan belgilangan narx va muddat bo'yicha sotib olish yoki sotish huquqini anglatadi. CALL opsiyasi sotib olish huquqini beradi va PUT opsiyasi sotish huquqini beradi. Fyucherslardan farqli o'laroq, opsion bitim tuzish (sotib olish yoki sotish) majburiyatini emas, balki to'liq huquqni nazarda tutadi. Variantlarning ikkita asosiy turi mavjud:

Evropa;

Amerika.

Evropa opsionlari aniq belgilangan sanada (opsionning amal qilish muddati deb ataladi) mashq qilishni o'z ichiga oladi, Amerika opsionlari esa opsionning amal qilish muddati tugagan vaqt oralig'ida istalgan sanada amalga oshirilishiga imkon beradi.

Birjadan tashqari instrumentlar

Birjadan tashqari chetlab o'tish vositalari to'g'ridan-to'g'ri yoki diler orqali tomonlar o'rtasidagi aloqa orqali qo'llaniladi. Bunga forvard shartnomalari va svoplar kiradi. Bu erda afzallik - tovar turlari, ularning hajmi va etkazib berish vaqtlari bo'yicha cheklovlarning yo'qligi (hamma narsa tomonlar o'zaro kelishgan holda yoki dilerning vositachisi orqali bo'ladi). Bu erda yana ko'plab kamchiliklar mavjud, ularning asosiylariga quyidagilar kiradi: nisbatan yuqori qo'shimcha xarajatlar, past likvidlik, tomonlardan birining o'z majburiyatlarini bajarmaganlikriski.

Forvard shartnomalari

Forvard yoki forvard shartnomalar - bu ikki tomon o'rtasida bittasi boshqasiga, asosiy aktivni (bitimning predmeti bo'lgan) belgilangan miqdorda, belgilangan vaqtda va belgilangan narxda etkazib beradigan bitim. Birja tovarlari, fond bozori vositalari va valyuta bozoridagi vositalar forvard uchun asosiy aktiv bo'lib xizmat qilishi mumkin. Eng ko'p ishlatiladigan tovarlar (ishlab chiqarish va

sanoat maqsadlari uchun) va valyuta forvardlari (ma'lum miqdordagi valyutani ma'lum sanaga etkazib berishni o'z ichiga olgan). Barcha forvardlar etkazib berish va hisob-kitoblarga bo'linadi. Etkazib beriladigan - asosiy aktivning haqiqiy etkazib berilishini o'z zimmasiga oling, hisoblanganlar esa forvard shartnomasida ko'rsatilgan narx bilan forvard ijro sanasidagi real bozor narxi o'rtasidagi farqni to'lashni o'z ichiga oladi.

Svoplar (almashtirishlar)

Svoplar shartnomalar bo'lib, unga binoan asosiy aktiv oldindan belgilangan narx bo'yicha keyinchalik qayta sotib olish majburiyati bilan sotiladi. Forvard singari, svop ham birjadan tashqari moliyaviy vositadir va shuning uchun shartlarning aniq standartlashuvi mavjud emas. Asosiy aktivni xedjirovka qilish turiga qarab quyidagi svop turlari ajratiladi:

- Foiz stavkasini almashtirish;
- Valyuta svopi;
- Birja almashtirish;
- Tovarlarni almashtirish.

Asosiy tayanch tushunchalar

Moliyaviy risk, risk chegarasi, xedjirlash, investor, venchur, foyda, spekulyasiya, kredit, foyda, foiz, valyuta, fond, sug'urta, portfel, prinsip, divesifikatsiya, limit, investor, franshizm.

Takrorlash uchun savollar

1. Moliyaviy risk nima?
2. Toza risk nima?
3. Spekulyativ risk nima?
4. Moliyaviy risk turlarini tushintirib bering.
5. Risklardan saqlanish deganda nimani tushinasiz?
6. Risk darajasini pasaytirish deganda nimani tushinasiz?
7. Risk darajasini pasaytirish prinsiplari nimalardan iborat?
8. Risk darajasini pasaytirish usullarini aytib bering.
9. Sug'urtalash nima?
10. Xedjerlash nima?

XI-BOB. RISKLARNING IQTISODIY KO‘RSATKICHLARI VA ULARNI BAHOLASH USULLARI

11.1. Iqtisodiy risk ko‘rsatkichlari

Rentabellik (daromadlilik) - bu ma’lum bir korxonalar yoki tarmoqning ma’lum bir davr uchun iqtisodiy samaradorligining umumlashirilgan ko‘rsatkichidir. Kapital qo‘yilmalarning iqtisodiy samaradorligi ko‘rsatkichlari tarmoqlar va korxonalar bo‘yicha mutanosib bo‘lishi uchun ularning hisob-kitoblari yagona metodikaga muvofiq amalga oshirilishi kerak. Ushbu shartlarning faqat uchasi kapital qo‘yilmalarning to‘g‘ri yo‘nalishlarini, yangi va kengaytirilayotgan mavjud obyektlarni yaratish ketma-ketligini, yangi kapital qurilish loyihalarining eng ilg‘or va iqtisodiy variantlarini aniqlash mumkin.

Rentabellikning asosiy ko‘rsatkichlari,%.

Ko‘rsatkichlar	Hisoblash usuli
Barcha mulklarning rentabelligi	Soliqqacha bo‘lgan foyda / Yillik o‘rtacha mulk
O‘z kapitalingiz rentabelligi	Sof foyda / O‘rtacha bir yillik o‘z kapitalingiz
Sotish rentabelligi	Sotishdan tushadigan daromad / Savdo daromadlari
Asosiy faoliyatning rentabelligi	Sotishdan tushadigan daromad / (Sotilgan mahsulot tannarxi + biznes xarajatlari + boshqaruwxarajatlari

Rentabellik turlari

Ishlab chiqarish rentabelligi (Ich.R) - asosiy va aylanma aktivlardan foydalanish samaradorligini tavsiflaydi.

U quyidagicha hisoblanadi:

$$\text{Ich.R} = (\text{Soliqqacha bo‘lgan ishlab chiqarish} / \text{asosiy vositalar-ning o‘rtacha yillik qiymati} + \text{aylanma vositalarning o‘rtacha yillik qiymati}) \times 100\%$$

Mahsulotlar rentabelligi (Mrent) - korxonaning ayrim turdagi mahsulotlarni ishlab chiqarish va sotish xarajatlari samaradorligini tavsiflaydi.

U quyidagicha hisoblanadi:

$M_{rent} = (\text{Mahsulot birligiga tushadigan foyda} / \text{mahsulotning tannarx birligi}) \times 100\%$.

Foyda - bu kompaniyaning sof daromad shakllaridan biri bo'lib, kompaniyaning mahsulotlarini ishlab chiqarish va sotishdan tushadigan pul mablag'larining bir qismi. U korxonaning ulgurji narxida sotiladigan mahsulotlar hajmi va ushbu mahsulotlarning to'liq tannarxi o'rtasidagi farqni aks ettiradi. Sotsializm sharoitidagi foyda korxonalaridagi ishchilarning mehnat faoliyati natijasidir. Bu ishlab chiqarishning iqtisodiy samaradorligining eng muhim ko'rsatkichidir.

Foyda

bu –olingandaromad va iqtisodiy xarajatlar o'rtasidagi farq.

$$F = D - X.$$

Buerda:

D – olingandaromad;

X – iqtisodiyxarajatlar.

Mehnat resurslari - jismoniy rivojlanish va intellektual (aqliy) qobiliyatlari bo'lgan aholining ishga yaroqli bo'lgan qismi. Ishchi kuchi tarkibiga ish bilan ta'minlangan va potensial xodimlar kiradi.

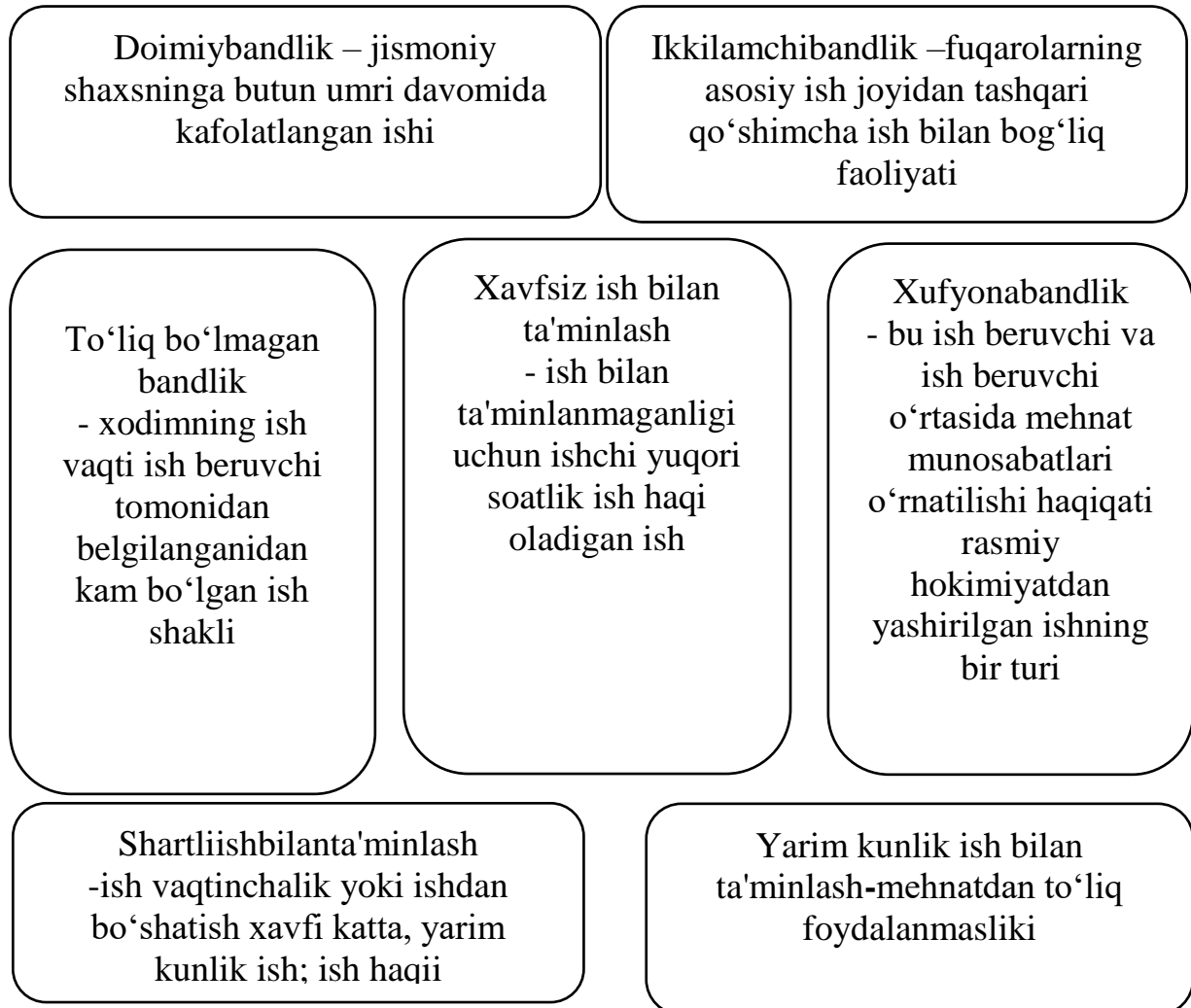
"Mehnat resurslari" tushunchasi 1922 yilda akademik Stanislav Strumilin tomonidan yozilgan maqolalarida keltirilgan. CHet el adabiyotida ushbu tushuncha "kadrlar" atamasiga mos keladi.

Ish kuchi miqdoriy jihatdan ijtimoiy iqtisodiyot va individual mehnat faoliyati sohalarida yoshidan qat'i nazar ish bilan ta'minlangan barcha mehnatga yaroqli aholini qamrab oladi. SHuningdek, ular mehnatga jalb etilishi mumkin bo'lgan, ammo uy xo'jaligi va shaxsiy dehqon xo'jaligida, ish joyida o'qishda, harbiy xizmatda ishlaydigan mehnatga layoqatli yoshdagi shaxslarni o'z ichiga oladi.

Bandlik - bu fuqarolarning qonunchilikka zid bo'lmagan, ularning shaxsiy va ijtimoiy ehtiyojlarini qondirish hamda ularga daromad va mehnat daromadlarini jalb qilish bilan bog'liq faoliyatidir.

Bandlik turlari

Mehnat unumdorligi - mehnat unumdorligini tavsiflovchi miqdoriy ko‘rsatkichdir. Mehnat samaradorligi ko‘rsatkichi, avvalambor, mehnat natijasining sifat jihatini ifodalaydi, shuningdek undan tejamkor foydalanish zarurligini aks ettiradi.

Mehnat unumdorligi bu - korxonada ishchilari samaradorligi, ularning ishlab chiqarish faoliyati samaradorligining ko‘rsatkichidir.

Mehnat unumdorligi - vaqt birligida ishchilar tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulot birligi, bu ishlab chiqarishga ketgan ish vaqti miqdori va mahsulot miqdorida ifodalanadi, ya’ni vaqt birligi davomida ishchilar tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulot hajmidir.

Yuqorida keltirilgan tarifdan foydalangan holda mehnat unumdorligini aniqlovchi hisoblash formulasini keltirib chiqaramiz:

$$M_y = \frac{M_x}{T} \quad \text{yoki} \quad M_y = \frac{M_x}{M_m}$$

Bu erda: M_u - mehnat unumdorligi, M_x - ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi, T - barcha mahsulot ishlab chiqarilishiga sarflangan vaqt, M_m – mahsulot ishlab chiqarishda sarflangan mehnat miqdori.

Unumdorlik tushunchasi mahsulotning har qanday xarajatlar turiga yoki barcha turlariga nisbatini aniq ko'rsatkichlarda ifodalash uchun qo'llaniladi. Statistik ma'noda unumdorlik deyilganda, ishlab chiqarish natijalarining foydalanish omillari sarflariga nisbati tushuniladi, yoki boshqacha qilib aytganda, xarajat birligiga to'g'ri keladigan ishlab chiqarilgan mahsulot hajmidir. SHunga ko'ra ishlab chiqarish natijasini uning barcha o'lchash mumkin bo'lgan omillari majmuiga nisbatan yoki alohida guruh omillarga nisbatan hisoblash mumkin. SHunday omillar jumlasiga qo'yidagilar kiradi:

- 1) sarflangan ishlab chiqarish omillarning miqdori va sifati (sarf samarasi);
- 2) sarflangan omillar miqdorlarining foydalanilishi darajasi (foydalanishsamarasi);
- 3) ishlab chiqarish omillari kombinatsiyalarining miqdori (substitutsiyasamarasi);
- 4) texnika taraqqiyoti (texnika samarasi);
- 5) ishlab chiqarish jarayoni tashkil qilinishi (daraja samarasi);
- 6) alohida jarayonlar sektorlarning yoki xarajatlar yohud mahsulotning umumiy miqdorida ishtirok etishi (tarkib samarasi);
- 7) alohida sektorlar va jarayonlar orasidagi o'zaro aloqalar darajasi va tarkibi (o'zaro aloqadorlik samarasi).

Mehnat intensivligi

Mehnat intensivligi - mahsulot birligini ishlab chiqarishga sarflangan insonning ish vaqti miqdori. Mehnat zichligi mehnat unumdorligi ko'rsatkichiga (ish vaqti birligida ishlab chiqarilgan mahsulot miqdori) teskari proporsionaldir.

Mehnat intensivligi - bu vaqt nisbati tahlilini o'tkazishga imkon beruvchi ko'rsatkich. Qiymat mahsulot birligini ishlab chiqarish uchun sarflanadigan vaqtni anglatadi. Uning hisob-kitobi tadbirlarni rejalashtirish uchun talab qilinadi. Ko'rsatkich ma'lum bir muhitda erishish mumkin bo'lgan ishlash darajasini aniqlashga yordam beradi.

Bu tashkilot samaradorligini oshiradi. Mehnat zichligi formulasi ma'lum bir davr uchun xodimlarning ish faoliyatini baholash uchun ishlatiladi.

Bu mahsulot birligini ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan mehnat miqdori. Mehnat zichligi - bu mehnat xarajatlarining o'ziga xos xususiyati (ishchi kuchi sarflari).

Mehnat intensivligi (MI) - bu mahsulot birligini ishlab chiqarish uchun jonli mehnat xarajatlari yig'indisi.

$$MI = V/ICHX$$

Bu erda, V - barcha mahsulotlarni ishlab chiqarishga sarf qilingan vaqt, stavka-soat, kishi-soat.

ICHX - natura shaklida ishlab chiqarish hajmi.

Ishsizlik darajasi

Ishsizlik darajasi mamlakat iqtisodiyotining hozirgi holatini tavsiflaydi. Iqtisodchilarning zamonaviy tushunchasiga ko'ra, ishsizlik darajasi 4-5% norma deb hisoblanadi. Kam ishsizlik (2-4%) tiklanish davrini, yuqori 7% va undan yuqori.

Xalqaro Mehnat Tashkilotining (XMT) metodologiyasiga ko'ra, ishsizlar orasida ma'lum vaqt davomida ishi bo'lmagan, mehnatga layoqatli va ish topishga harakat qilayotgan, ammo uni topa olmaydigan mehnatga layoqatli yoshdagi odamlar kiradi. Ishni nafaqat yollanma ish, balki o'z-o'zini ish bilan ta'minlash ham deb hisoblash mumkin. Ma'lumotlarning xalqaro taqqoslanishini ta'minlash uchun XMT 15 yoshdan oshgan barcha odamlarni mehnatga layoqatli deb tasniflashni tavsiya qiladi. SHu bilan birga, har bir mamlakat mehnat qobiliyatining yosh mezonlarini mustaqil ravishda tanlash huquqiga ega ekanligi ta'kidlanadi. Masalan, yosh chegarasi belgilanishi mumkin.

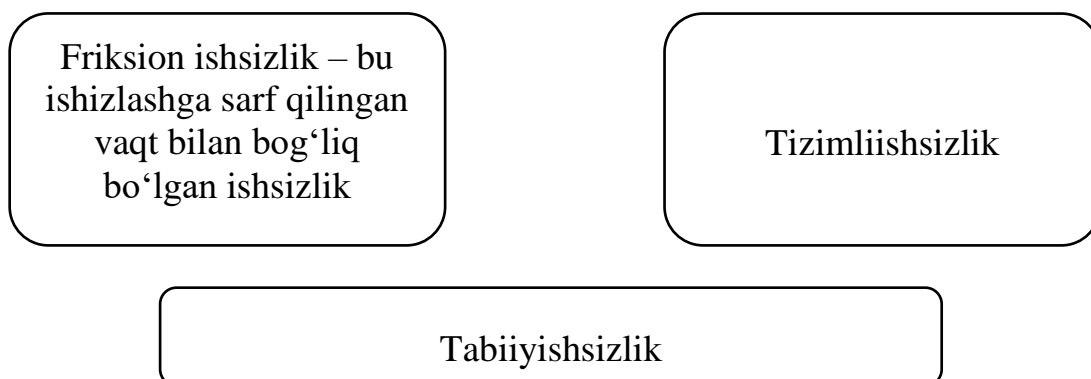
Ishsizlik darajasi bu - ishsizlar sonining umumiy ishchi kuchiga nisbati, foizda ifodalanadi.

$$ID = IS/IKS \times 100\%$$

Buerda: IS - ishsizlar soni;

IKS – ishchi kuchi soni;

ID – ishsizlik darajasi

To‘liq bandlik = Ishchi kuchi x (1- ishsizlikning tabiiy darajasi)
 Ishsizlikning tabiiy darajasi –bu mamlakatda faqat tizimli va friksion ishsizlik mavjud bo‘lgan holatdir.

11.2. Risklarning namoyon bo‘lish xususiyati bo‘yicha tasnifi

Namoyon bo‘lish shakli	Risklarning namoyon bo‘lish turi
Risklarning sohalar bo‘yicha namoyon bo‘lish shakli	<ul style="list-style-type: none"> • <i>siyosiy</i>, davlatning siyosiy tanlagan yo‘lining o‘zgarishi (xususan, xarbiy-siyosiy, diniy-siyosiy) • <i>iqtisodiy</i>, iqtisodiy omillarning o‘zgarishi (<i>marketing, valyuta, investitsiyaviy, moliyaviy va x.k.</i>) • <i>normativ-huquviy</i>, huquqiy normativ bazaning o‘zgarishi (<i>huquqiy, shartnomaviy</i>); • <i>banklarga bog‘liq</i> (<i>kredit, inflatsiya su‘rati, likvidlik, oparatsion vax.k.</i>)
Risklarning mansubligi bo‘yicha namoyon bo‘lish shakli	<ul style="list-style-type: none"> • ishlab chiqarish va texnologik (texniko-texnologik, qurilish, transport va x.k.) • ijtimoiy, ijtimoiytebranishlar (masalan, namoyishlar) • ekologik, tabiiyofatlar (malasan, suvtoshqini, er qimirlashivax.k.) • axborotxuruji (masalan, kiber xujumi va x.k.)
Xujalik subyektlarida namoyon bo‘lish shakli	<ul style="list-style-type: none"> • operatsion • investitsiyaviy • moliyaviy

Tizimlirisklar:

- Siyosiy risk mamlakatda vujudga kelgan siyosiy holat natijasi. Siyosiy risk o'z navbatida davlatning iqtisodiy siyosatida nomutanosibliklar, qonunchilikdagi keskin o'zgarishlar.

- Iqtisodiy risk mamlakat iqtisodiyotining keskin yomonlashuvi. Davlatning iqtisodiy o'sishining sekinlashishi, soliqlar miqdorining oshirilishi, inflyasiya sur'atining oshishi, tashqi qarzni ko'payishi, to'lov balansining yomonlashuvi va x.k.larda namoyon bo'ladi.

- Fors-major xolatlardan risk tabiiy ofatlarning sodir bo'lish ehtimoligidan yuzaga keladi (er qimirlashi, suvtoshqini, qurg'oqchilikvax.k.)

11.3. Risklarni tahlil qilish va baholash

Risklarni miqdoriy baholash metodi: *Statistik tahlil:*

Extimollikni aniqlovchi metodlar:

- Obyektiv baholashmetodi – sodir bo'layotgan jarayonning aniq obyektlarini xisoblash asosida aniqlanadi.

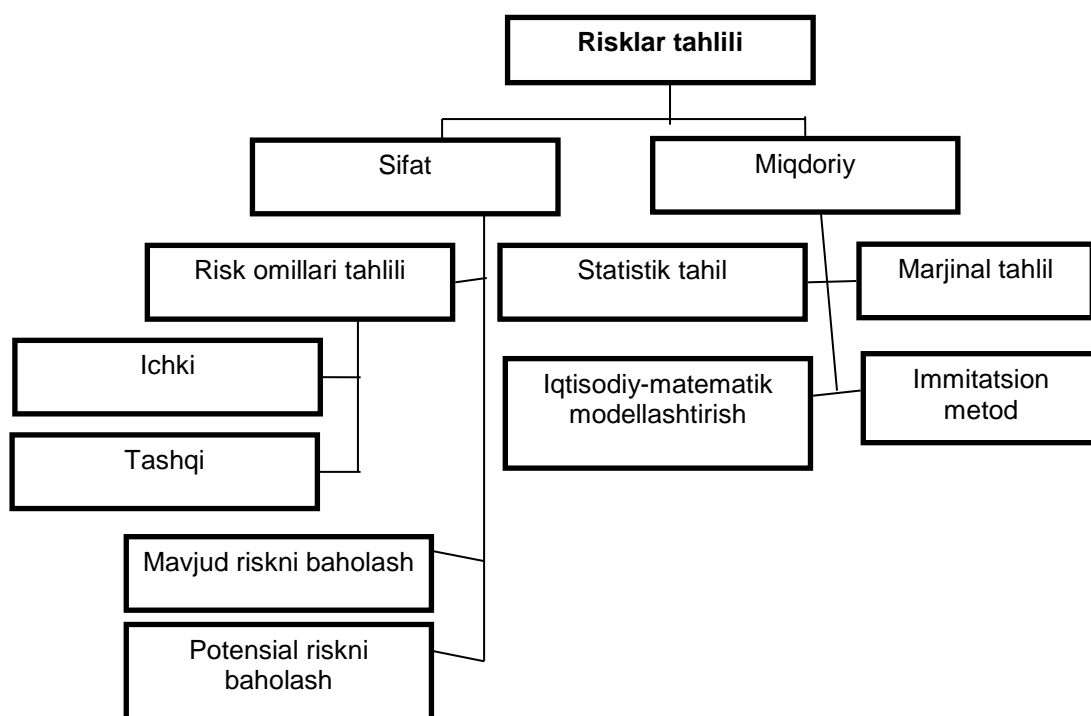
- Subyektiv baholash metodi – extimollik ekspertlar tomonidan aniqlanadi.

1. Matematik kutilish(o'rtacha kutilayotgan ahamiyatlilik) – natijalarning o'rtacha darajalari aniqlanadi.

2. Dispersiya – kutilayotgan natijada o'rtacha kvadrat o'zgarish aniqlanadi.

3. Variatsiya koeffitsiyenti – riskning nisbiy chegarasini ifojaetadi.

4. Korrelyasiya koeffitsiyenti – kurib chiqilayotgan xolatning o'zaro o'rtacha o'zgarishlardagi aloqasini ifoda etadi

Iqtisodiy – matematik modellashtirish metodi

Risklarni ushbu metod bilan aniqlashda quyidagi uslublardan foydalaniladi:

- CHiziqlidasturlash
- Korrelyasion-regressiontahlil
- Dinamik baholash

Ushbu metod bilan risklarni baholashning ustunlik tomonlari:

- Risklarni kamaytirishda kuplab variantlarni kurib chiqish imkonini beradi
- Boshqa metodlar bilan baholash imkoni bo‘lmaganni matematik modellashtirish orqali aniqlash mumkin bo‘ladi.

Risklarni sifatli jihatidan baholash metodi

SWOT-tahlil, ingliz tilining bosh xarflaridan tuzilgan taxlil metodi, kuchli ichki manbalar mavjudligini nazarda tutadi (*Strengths*), zaif, kuchsiz tomonlar yoki ichki muammolarning mavjudligi (*Weaknesses*), tashkillashtirishdan tashkarida rivojlanish uchun mavjud bulgan imkoniyatlar (*Opportunities*), tashki muxitda mavjud bo‘lgan xaf-xatarlar, to‘siqlar (*Threats*). Ushbu metod risklarni sifatli baholash imkonini beradi.

Asosiy tayanch tushunchalar

Baho, iqtisod, risk, rentabellik, daromad, kapital, korxonalar, tarmoq, foyda, resurs, bandlik, mehnat, unumdorligi, texnika, investitsiya, moliya, fors, major, texnologik risk, marketing, statistika, dispersiya, variatsiya, korrelyatsiya.

Takrorlash uchun savollar

1. Rentabellik deganda nimani tushinasiz?
2. Rentabellik turlarini aytib bering.
3. Foyda nima?
4. Mehnat resurslari nima?
5. Bandlik deganda nimani tushinasiz?
6. Bandlik turlarini aytib bering.
7. Mehnat unumdorligi nima?
8. Mehnat intensivligi nima?
9. Tizimli risklar deganda nimani tushinasiz?
10. Tizimsiz risklarni tushintirib bering.

XII-BOB. RISKLARNI MIQDORIY KO‘RSATKICHLARI VA ULARNI BAHOLASH USULLARI

12.1. Risklarni miqdoriy baholash

Risk - ehtimollik toifasiga kirgani uchun xam risk darajasini miqdordan aniqlash va noaniqlikni baholash jarayonida ehtimollik hisob- kitoblaridan foydalaniladi. Oldin aytib o‘tganimizdek riskni miqdoriy baholashda ancha keng tarqalgan usullaridan biri- bu statistik usullaridir. Riskni hisoblashdagi statistik usullarga quyidagilar kiradi:

- o‘rgatayotgan tasodifiy miqdorni o‘rtacha qiymati (qandaydir xatti-xarakati oqibati masalan: foyda, daromad va x.z.);

- dispersiya;

- standart (o‘rta kvadratik) og‘ish;

- variatsiya koeffitsiyenti;

- o‘rganilayotgan tasodifiy miqdor uchun ehtimollikning taqsimoti statistika nazariyasidan ma’lumki, miqdorning qiymati uchun uning o‘rtacha qiymati orqali aniqlanadi. O‘rtacha miqdor-kutilayotgan natijaning umumlashgan miqdoriy tavsifini ifodalaydi. Sodir bo‘lishi mumkin bo‘lgan natijalar o‘lchamini belgilovchi muhim tavsif-bu o‘rtachadan xaqiqiy natijalarning kvadratik og‘ishini o‘rtacha o‘lchami bo‘lgan dispersiyadir. Dispersiya va o‘rtakvadratik og‘ishlar absolyut tarqoklikning o‘lchami bo‘lib xizmat qiladi va variatsiyalangan belgilari o‘lchanuvchi kattaliklar bilan o‘lchanadi.

O‘zgaruvchanlik darajasini tahlil qilish uchun ko‘p xollarda (o‘rta arifmetikdan o‘rta kvadratik og‘ishni ifodalovchi va olingan qiymatlardan og‘ish darajasini ifodalovchi variatsiya koeffitsiyentidan foydalaniladi:). Variatsiya koeffitsiyenti nisbiy miqdoridir. SHuning uchun ham uning yordamida turli xil o‘lchov birliklarida ifodalangan belgilar tebranishini taqqoslash mumkin. Ma’lumki kutilayotgan natijalarni (masalan daromad miqdorini) shakllanishi uchun juda ko‘plab tasodifiy omillar ta’sir etadi, tabiiyki ular tasodifiy miqdor bo‘ladi.

Tasodifiy miqdorning yana bir hislati uning ehtimoliyatining taqsimot qonunidir. Taqsimot turining hislati o‘rganilayotgan ko‘rsatkichlar (variatsiyasiga ta’sir etuvchi xususiyatlar, xodisalar tabiati va mohiyatidan kelib chiquvchi umumiy sharoitlarni ifodalaydi.).

Tajribalar shuni ko'rsatmoqdaki ijtimoiy-iqtisodiy taqsimot tavsifi uchun ko'prok me'yoriy taqsimot qo'llanilmoqda. Aksariyat xo'jalik faoliyatning natijalari (daromad, foyda va x.z.) tasodifiy miqdor sifatidan qandaydir me'yorga yaqin qonuniyatga bo'ysinadi, iqtisodiy riskning miqdoriy baholash muammolariga bag'ishlangan adabiyotlarda keng qo'llaniladi. Shu narsa ma'lumki, me'yoriy taqsimot qonuniyati sodir bo'lishi bir qancha o'zaro bog'lik bo'lmagan omillar ta'sirida bo'lib va bu omillarning birorta ham ustunlik qiliuvchi ta'siriga ega bo'lmagan holatidagi xodisalar taqsimoti uchun xarakterlidir.

Xaqiqatda iqtisodiy xodisalar me'yoriy taqsimoti asl holda kam uchraydi lekin, agar to'planish bir hilligiga rioya etilsa, kup hollarda xaqiqiy taqsimot me'yoriga yaqin bo'ladi. Amaliyotda qabul qilingan taqsimotning asosliliyini tekshirish uchun kelishuvining turli mezonlari (empirik kuzatish va nazariy taqsimot) qo'llaniladiki, uning oqibatlarida taqsimot qonuniyatlari to'g'risidagi gipotezani qabul qilish yoki inkor etish mumkin bo'ladi. Ehtimoliyat nazariyasi va matematika statistika kursidan ma'lumki normal tasodifiy miqdorning taqsimoti uzliksiz.

Normal me'yoriy taqsimot funksiyasi grafigi normal egri chiziq bo'ladi (Guasse egri chizigi). Normal taqsimot differensial funksiyasining grafigini muhim xossasi shuki, unda normal egri chiziq va chegaralangan maydon har doim birga teng. Normal taqsimot zichligi funksiyasidan foydalanish tasodifiy miqdorni sodir bulish tebranish (ehtimoliyati)ni hisoblash imkoni paydo bo'ladi. YUqorida aytib o'tilgan hollar statistik usullar bilan riskni miqdoriy baholash uchun asosli baza bo'lib hisoblanadi. Bundan keyin faraz kilamizki, o'rganiliyotgan miqdor normal taqsimot qonuniga bo'ysinadi.

Keyingi mulohazalarimizni tasdiqlash va namoyon etish uchun quyidagi oddiy misolni keltiramiz. O'zimizni ma'lum bir enlilikdagi ariqdan sakrovchi kishi deb faraz qilamiz. Agar ariq tor bo'lib sakrovchi kishi yaxshi sportchi bo'lsa, risk to'g'risida gap ham bo'lishi mumkin emas. Agar ariq keng bo'lib, yaxshi sportchilarning 80% sakrash ehtimoli bo'lsa, vaziyat darrov uzgaradi. Agar chuqurligi bir metrli ariqdan emas, balki chuqurligi yuz metrli jarlikdan sakrash to'g'ri kelsachi, u xolda risk nuqtai nazaridan muammo yana hzgaradi. YAna albatta risk ta'rifi nuqtai nazaridan shuni e'tiborga olish

muhimki maqsadga erishish qanday mukofot bilan rag‘batlantiriladi. Bizning kundalik riskni baholashimiz xamma vaqt sodir bo‘lishi mumkin bo‘lgan vaziyatlarni sodir bo‘lish holatlarini noqulay vaziyatlarda ko‘rishimiz mumkin bo‘lgan zararlarni taqqoslashga asoslanadi. Endi biz yuqotish va yutuqlarni baholarini hisobga olgan holda riskni sonda ifodalash to‘g‘risidagi mulohazalarimizga qaytamiz.

12.2. Risklarni miqdoriy baholash va uni aniqlash usullari

Oddiy amaliyotda - riskni taqsimlanishi - proekt ishtirokchilaridan mas’uliyatni tanlab qiladi, hammadan ko‘ra muhimi riskni hisoblash va nazorat kilishdir. Riskni taqsimlanishi - moliyaviy reja proektiniva kontrakt xujjatlarini tayyorlashda aniqlaniladi. Risk analizi kabi - proekt ishtirokchilari o‘rtasida taqsimlanishi sifatli va miqdorli bo‘lishi mumkin. Riskni proektlarda taqsimlanishi uchun konseptual sifatli modeldan foydalanish tavsiya etiladi. Model standart metodlarga asoslangan bo‘lib, uniasosi “Extimollar va qarorlar” daraxti bo‘lib, qarorlarning ketma-ketligini aniqlash uchun foydalidir ammo bu muammo ikki xil xarakterga ega bo‘lib, investitsion proektdagi ishtirokka asoslangandir. Bir tomondan buyurtmachi mumkinqadar kontrakt qiymatini kamaytirishga intiladi, bunda muddatvasifat bo‘yicha barcha talablar bajarilgan bo‘lishi kerak. Boshqa tomondanbajaruvchi – buyurtmalar porfeli tashkil etilganda maksimal foyda olishga intiladi.

Bajaruvchini foydasi – buyurtmalar portfelini baholashda quyidagi formula buyicha hisoblanishi mumkin.

$$P = (k + U_1)r(U_1) (k + U_2)r(U_2) \dots (k + U_p)r(U_p)$$

Bu erda: p - firma foydasi;

k – firmani boshlang‘ich kapitali;

U_p – firmani imkoniyatli foydasi.

($U=1,2,3,\dots,p$): p – proektni bajarishdagi xodisalar soni;

R (U_p) har birtugallanish ehtimolligi.

Proektlarni investrlash davomiyligi va razmerlarini o‘sishi murakkablik va xilma-xillik, ularni tadbiq etishda muhitni yuqori dinamikligi, raqobatlilik, inflyasiya va boshqa salbiyfaktorlar - proektni ro‘yobga chiqarishda risk darajasini o‘sishiga olib keladi. Riskni sifatli taqsimlanishida - proekt ishtirokchilari qator qarorlar

qabul qiladiki ular investorlar diapazonini yo kengaytiradilar yoki qisqartiradilar. Risk darajasini investorlarga yuklamoqchi bo'lsa, proekt ishtirokchilari proektni moliyalashtirish uchun tajribali investorlarni jalb qilishi qiyin bo'ladi. Shuning uchun proekt ishtirokchilariga fikr almashish vaqtida riskning qaysi qismini o'ziga olishni xoxlashi masalasida maksimal egiluvchanlik tavsiya etiladi.

Proekt ishtirokchilari tomonidan riskni quyi qismini olish xoxishi bildirilsa tajribali investorlarni o'z talablarini pasaytirishga undashi mumkin. Kupchilik katta proektlar uchun ularni tadbiqqilinishidagi to'xtalish bo'lib buyurtachi uchun ishlar qiymatini o'sishiga olib keladiki bu proektni boshlang'ich qiymatini o'sishiga olib keladi. Masalan: elektr bilan ta'minlash liniyalarini o'z vaqtida ulab bermaslik natijasida, to'xtalish bo'lganligi uchun pudratchi to'laydigan jarima, buyurtmachini harajatlaridan kamroq bo'ladi. Bunday holatdan chiqish uchun, proektda ishtirok etishga sug'urta kompaniyalarini jalb qilish zarur.

Risk sug'urtasi - aniqriskni sug'urta kompaniyasiga o'tkazishdir. Bu masalani yirik qurilish kompleksini bunyod etish misolida ko'rib chiqamiz. Sug'urtani 2 hili qullanilishi mumkin: mulk sug'urtasi va baxtsiz xodisalardan sug'urta. Mulk sug'urtasining quyidagi formalari bor:

- pudrat qurilishi risk sug'urtasi;
- dengiz yuklari sug'urtasi;
- pudratchiga taaluqli bo'lgan jixozlar sug'urtasi.

Baxtsiz xodisalardan sug'urta:

- umumiy fuqarolik ma'suliyati sug'urtasi;
- proeffsional ma'suliyat sug'urtasini o'z ichiga oladi.

Pudratchi qurilish riski sug'urtasi, tugallanmagan qurilish sug'urtasi uchun mo'ljallangan bo'lib, moddiy yo'qotishlar uchun mo'ljallangan. Pudratchi qurilish riski sug'urtasi shartnomasi sug'urta riskiga ko'ra 3 tipda bo'lishi mumkin. Yong'in sug'urtasi standart shartnomasi - moddiy yo'qotishlardan yoki yong'inga qarshi mulkchilik shartnomasida ko'rsatilganidek zaralardan himoya sifatida xizmat qiladi. Yong'inga qarshi sug'urtani kengaytirilgan shartnomasi hz ichiga sug'urtani standart shartnomasini va bir yoki bir necha qo'shimchalarni (konkret sug'urtachini ehtiyojini hisobga oluvchi) oladi.

Barcha risklardan sug'urta shartnomasi pudratchining konkret ehtiyojini hisobga oladi va unga sug'urta xizmatining keng tanlovini taqdim etadi. Bunday shartnoma tugallanmagan qurilishni qamrab oladi. (barcha materiallar, jihozlar, mehnat natijalari). Dengiz yuklari sug'urtasi - moddiy yo'qotishlardan ximoyani ko'zda tutadi. (havo transportida, dengiz orqali keltirilayotgan yuklarni). Sug'urta riskini barcha turini qamraydi, shu jumladan urush, zabastavkalar, tirlarni yuk yuboruvchi omborlaridan yuk qabul qiluvchini omborigacha tashish. Pudratchiga tegishli jixoz sug'urtasi pudratchilar tomonidan keng foydalaniladi. O'z faoliyatlarida jixozlarning katta sonini yuqori qiymat bilan qo'llanadi. Sug'urtani bu formasi - ijaradagi jixozlarga ham tarqatiladi (taalluqlilar).

Umumiy fuqarolik ma'suliyati sug'urtasi - sug'urtaning baxtsiz xodisalarda formasi bqlib, bosh pudratchini himoya qilish maqsadi bo'lib, (faoliyati natijasida uchinchi tomondan jaroxati, mulki jaroxatlangan bo'lsa). Professional ma'suliyat sug'urtasi shu vaqtda talab etiladiki - qachonki bosh pudratchi arxitektura va texnik proektlarni tayyorlash, proekt boshqaruvi, proekt bo'yicha proeffssional xizmat ko'rsatishda ma'suliyatni zimmasiga olsa. Bosh pudratchi yuridik ma'suliyati - professional xizmatlarni aniq sifat standartiga muvofiqligini ta'minlay olmagani holda yuzaga keladi.

Ko'zda tutilmagan xarajatlar uchun mablag'larni rezervlash

Ko'zda tutilmagan xarajatlar uchun mablag'lar rezervini tashkil etish risk bilan kurash omili bo'lib, potensial risk o'rtasida muvozanat o'rnatishni ko'zda tutadi, (proekt qiymatiga xarajatlar razmeriga ta'sir etadi). Ko'zda tutilmagan xarajatlarni qoplash uchun rezerv tashkil etishda asosiy muammo bo'libriskni potensial oqibatini baholash hisoblanadi. Proekt qiymatini aniq baholash ko'zda tutilmagan xarajatlarni qoplash uchun rezerv razmeriga ta'sir etadi. Ko'zda tutilmagan xarajatlar bahosini sinchkovlik bilan ishlab chiqilsa mablag'lar xarajatini minimumga olib keladi.

Ko'zda tutilmagan xarajatlarni qoplashga rezerv strukturasi (tarkibini) aniqlash 2 yo'nalishdaolibboriladi:

2-yo'nalishda rezerv 2 bo'lakka bo'linadi: umumiy va maxsus. Umumiy rezerv smetadagi o'zgarishlarni qoplashi kerak. Maxsus rezerv - narx oshishida ustamalarni alohida pozitsiyalar bo'yicha

xarajatlar o'rishini, shuningdek kontraktlar bo'yicha da'volarni to'lashni o'z ichiga oladi. Yo'nalish chiqimlar turi bo'yicha ko'zda tutilmagan xarajatlarni aniqlash. Masalan: mehnat xaqi uchun materiallar, subkontraktlar. Bunday diferensiyalash risk darajasini aniqlashga imkon yaratadi. Bu yo'nalish ko'zda tutilmagan xarajatlar ustidan nazoratni ta'minlaydi va nisbatan katta bo'lmagan proektlarga qo'llaniladi. Ko'zda tutilmagan xarajatlar rezervi boshlang'ich smetaga kirgan chiqimlar turi bo'yicha aniqlanadi.

Rezerv qoniqarsiz ishlash natijasida yuzaga kelgan chiqimlar kompensatsiyasi uchun ishlatilmasligi kerak. Umuman rezerv quyidagi maqsadlarda ishlatilishi mumkin: projekt bo'yicha yangi aniqlangan ishlar uchun pul mablag'lari ajratishda bajarilayotgan ish uchun pul mablag'lari ajratishni ko'paytirish byudjetni vaqtinchalik tashkil etish, shunday ishlarni hisobga olib, zaruriy pul mablag'lari ajratilmagan - proektlar ustida ishlashda yuzaga kelgan, ko'zda tutilmagan chiqimlar kompensatsiyasi. Rezervni joriy xarajatlari bo'lajak riskni qoplash uchun qoldiqlar bilanta'minlashda baholanishi kerak.

Ko'zda tutilmagan xarajatlarni qoplash uchun rezerv ajratilgan ishlarni bajargandan keyin, ko'zda tutilmagan xarajatlarni rejali va xaqiqiy taqsimlanishini taqqoslash mumkin va shu asosda ko'zda tutilmagan xarajatlardan foydalanishni projekt tugaguncha aniqlanadi. Bu vaqtda ajratilgan rezervni foydalanilmagan qismi projekt rezerviga qaytarilish imomkin. Ko'zda tutilmagan xarajatlarni qoplash uchun ketgan mablag'ni birqismi - umumiy rezerv deb ataluvchi qismi - yuqori rahbar nazoratida bo'ladi.

12.3. Risklarni pasaytirish yo'llari

Risklarni boshqarish tizimining muhim elementi ularni pasaytirish choralarini ishlab chiqishdir. Kompaniya risklarini pasaytirish bo'yicha quyidagi choralar mavjud:

- normativ usul;
- sug'urta (zaxira) fondlarini yaratish;
- tavakkalchilikni sug'urtalash;
- foiz stavkasi xavfini sug'urtalash;
- himoya qilish;
- diversifikatsiya.

Normativ usul - bu muayyan standartlarni, chegaralarni, muayyan harakatlarni amalga oshirishda cheklovlarni belgilash, ya'ni, ishlab chiqarishning maksimal hajmini, mahsulotni kreditga jo'natishning maksimal hajmini (iste'molchilarning moliyaviy holatini hisobga olgan holda) belgilash qarz mablag'larini jalb qilish, faoliyatning ma'lum bir sohasiga investitsiyalar hajmining chegaralari (aniq tarkibiy bo'linmalar, javobgarlik darajalari va boshqalar uchun) va boshqalar.

Sug'urta orqali risklarni kamaytirish

Sug'urta (zaxira) fondlarini yaratish, xususan, xom ashyo, materiallar va tayyor mahsulotlar zaxiralari uchun zaxira fondlarini shakllantirishni, kompaniyaning joriy hisob raqamidagi mablag'larining zaxira qoldig'ini, obligatsiyalar va dividendlar bo'yicha foizlarni to'lash uchun zaxira fondini o'z ichiga oladi. Zaxira fondlarini yaratish kapital aylanmasini susaytiradi va shuning uchun ishlab chiqarish samaradorligini pasayishiga olib keladi. Riskni sug'urtalashning asosiy shakllari - xodimlarni baxtsiz hodisalardan sug'urtalash, mol-mulkni sug'urta qilish (yuk, transport, mol-mulk va boshqalar), moliyaviy risklarni sug'urtalash, javobgarlikni sug'urtalash. Albatta, barcha risklarni sug'urtalash yaxshi bo'lar edi, ammo kompaniya bepul moliyaviy manbalarni qaerdan topishi mumkin? Kompaniya kuponli obligatsiyalar chiqarganda paydo bo'ladigan va foiz stavkalarining pasayishi, zayom obligatsiyalarini muddatidan oldin qaytarib olish, o'zgaruvchan (suzuvchi) kuponni belgilash va hokazolardan kelib chiqadigan zarar bilan bog'liq bo'lgan foiz stavkasini sug'urtalash uchun.

Xejlash va diversifikatsiya qilish orqali risklarni pasaytirish

Xejlash - bu xom ashyo, tayyor mahsulotlar narxlarining o'zgarishi, valyuta kurslarining o'zgarishi va boshqalar bilan bog'liq. Xedjlash protseduralari mahsulotni sotib olish (sotish) bo'yicha forvard shartnomalari (Forvard shartnoma - bu majburiy fyuchers shartnomasi bo'lib, unga binoan xaridor va sotuvchi kelgusida belgilangan sifat va miqdordagi tovarlarni yoki valyutani belgilangan sanada etkazib berishga kelishadilar. Tovarlarining narxi, valyuta kursi va boshqa shartlar bitim tuzilayotganda belgilanadi.) tuzilguncha yoki belgilan-

gan yangi qiymatidagi valyuta qiymatlari bilan bog‘liq. Xedjlashning asosiy turlari - bu kelajakda mahsulotni shartnomada belgilangan narxlarda sotib olish va sotish bo‘yicha tomonlarning o‘zaro majburiyatlarini, shuningdek, valyuta va valyuta opsiyalari bo‘yicha forvard shartnomalarini nazarda tutuvchi forvard shartnomalari.

Diversifikatsiya - bu korxonaning texnologik jihatdan turli sohalarini kengaytirish. Bu korxonada turli xil turdagi mahsulotlarni ishlab chiqarishda mahsulotlarning xilma-xilligini o‘z ichiga oladi, ularning bir qismi ishlab chiqarishni ixtisoslashuvi bilan bog‘liq emas va ko‘pincha yangi texnologiyalarni ishlab chiqarishni talab qiladi; kapital qo‘yilmalarni mintaqalar va ishlab chiqarish turlari bo‘yicha diversifikatsiya qilish; moliyaviy aktivlarni diversifikatsiyasi - har xil turdagi qimmatli qog‘ozlarni sotib olish. Diversifikatsiya korxonalarining bankrotlik xavfi va ehtimolini kamaytirishning muhim omilidir, ammo bu ishlab chiqarish moslashuvchanligi va katta xarajatlarni talab qiladi. Amalda, kompaniyalar riskni kamaytirish usullarining kombi-natsiyasidan foydalanadilar va menejerlar avvalgi tajribaga asoslanib, risklarni boshqarish qoidalarini shakllantirishadi: Siz o‘zingizning kapitalingiz imkoniyatidan ko‘proq xavf tug‘dira olmaysiz;

- xavfning oqibatlarini haqida o‘ylashingiz kerak;
- ozi uchun ko‘p tavakkal qila olmaysiz;
- sarmoyaviy qaror faqat shubha bo‘lmaganda qabul qilinadi;
- agar shubhangiz bo‘lsa, bunday qaror qabul qilinmaydi;
- har doim faqat bitta echim bor deb o‘ylamang. Ehtimol, boshqa echimlar mavjud.

Tadbirkorlik, uning ta’rifidan kelib chiqqan holda, risk qilmasdan mumkin emas. Shuning uchun risklarni boshqarishni o‘rganish, ya’ni, ularni tahlil qilish, rejalashtirish va baholashni o‘rganish muhimdir.

Asosiy tayanch tushunchalar

Tavakkalchilik, baho, standart, dispersiya, variatsiya, empirik, risk, kontrakt, model, standart, inflyasiya, diapazon, sug‘urta, pudrat, rezerv, moliyalashtirish, kompaniya, normativ xujjat, forvard shartnomasi, xedjlash, diversifikatsiya.

Takrorlash uchun savollar

1. Xo‘jalik tavakkalchiligining nazariy asoslari nima?
2. Lokal va global tavakkalchilik tugrisida ayting?
3. Tavakkalchilik turlarini asoslab bering?
4. Xo‘jalik tavakkalchiligini aloxidaxislotvaxususiyatlarini izoxlang?
5. Normativ usullar deb nimaga aytiladi?
6. Xejlashni tushuntirib bering.
7. Diversifikatsiya nima?
8. Forvard shartnomasini tushuntirib bering.
9. Eng katta tavakkalchilik nima?
10. Moliyalashtirish nechta asosiy masalani bajarishga qaratilgan bo‘lishi kerak?

XIII- BOB. STRATEGIK BIZNES DARAJADAGI RISKLARNI BOSHQARISH

13.1. Strategik biznes darajasida risklarning turi

Sogʻlom bozor iqtisodiyoti sharoitida davlat xoʻjalik yurituvchi subyektlarning majburiyatlari ustidan javobgarlikni oʻz zimmasiga olmaydi va riskning oqibatlari esa tadbirkorning zimmasiga tushadi. Risksiz biznes boʻlish mumkin emas. Risk tadbirkorning faoliyat yuritish boʻyicha qaror qabul qilishdagi mustaqilligining mahsulidir. Riskni talqin qilish, uning sinonimi adabiyotlarda turlicha boʻlib, “risk” soʻzi ispancha – portugalcha soʻzdan olinib, “suv ostidagi qoya” degan maʼnoni bildiradi. V.Kuznetsov “risk” bu “kutilgan moliyaviy daromad xavf-xatari” deb taʼrif beradi, V.CHerkasov – esa, “risk – ishlab chiqaruvchining muayayn holati” sifatida qaraydi va bizning fikrimizga koʻra ham risk – bu zarar koʻrish yoki kutilayotgan iqtisodiy, moliyaviy manfaatni boy berish bilan bogʻliq bulgan ehtimoldir.

Milliy iqtisodiyotda bozor munosabatlarining kuchayishi bilan raqobat muhiti ham kuchaya boradi. Kuchli raqobat muhitiga bardosh berish uchun ishlab chiqarish jarayoniga texnikaviy yangiliklarni joriy etish zaruriyatini tugʻdiradi va oqibatda riskni koʻpaytiradi. Bunday holda riskni baholash va uning natijasida kutilayotgan zararlarni oldini olish muhim hisoblanadi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida risklarni quyidagi turlarga ajratish mumkin:

1. Ishlab chiqarish riski;
2. Tijorat riski;
3. Moliyaviy risk.

Ishlab chiqarish riski mahsulotlar, tovarlar ishlab chiqarish, xizmatlar koʻrsatish bilan yoki ishlab chiqarish faoliyatining har qanday turini amalga oshirish bilan bogʻliqdir. Bu riskni vujudga kelish sabablarining eng muhimlari quyidagilardan iborat:

- a) ishlab chiqarish hajmining koʻzda tutilgan darajasidan pasayishi;
- b) moddiy yoki boshqaxarajatlarning oʻsishi;
- v) yuqorida rajadagi (orttirilgan) soliqlarni va boshqaa jratmalarni toʻlash va h.k.

13.2. Strategik biznes darajasida yuzaga keladigan risklar

Tadbirkor tomonidan ishlab chiqarilgan yoki sotib olingan tovarlar, mahsulotlar va xizmatlarni sotish jarayonida vujudga keladigan risk – tijorat riski deyiladi. Bu riskning sabablari quyidagilar bo‘lishi mumkin.

a) bozor kon’yunkturasining o‘zgarishi natijasida savdo hajmining kamayishi;

b) mahsulotlarni sotish bahosining ko‘tarilishi;

v) sotib olish hajmining ko‘zda tutilmagan holda pasayishi;

g) muomala jarayonida mahsulotlarning ko‘payib ketishi va boshqalar.

Moliyaviy risk – bu korxonaning banklar va boshqa moliyaviy institutlar bilan vujudga keladigan munosabatlari sohasidagi risklardir. Korxonafa oliyatining moliyaviy riski, aksariyat hollarda, u qarz mablag‘larining o‘zmablag‘lariga munosabati (nisbati) bilan o‘lchanadi. Masalan, korxonona qarz mablag‘larining o‘z mablag‘lariga nisbati qancha yuqori bo‘lsa, bukorxonona shu darajada o‘z faoliyati davomida kreditorlarga bog‘liq bo‘lib qoladi. Shunga mosravishda moliyaviy risk ham shuncha yuqori bo‘ladi, chunki kreditlashning to‘xtatilishi yoki kredit shartlarining og‘irlashuvina tijasida xom-ashyo, materiallar va boshqalarning etarli emasligi tufayli ishlab chiqarish jarayoni to‘xtab qolishi mumkin.

Rivojlangan xorijiy mamlakatlar yirik firmalarining ko‘pchiligi risk bo‘yicha maxsus menejerga egadir. U firma faoliyatining boshqa sohalarida isholib borayotgan boshqa menejerlar bilan birgalikda risk xatarlari bo‘yicha javobgarlikni o‘zzimmasiga oladi. Xususan, moliyaviy menejer bilan birgalikda risk darajasini aniqlash masalalari, moliyaviy faoliyat hamma turlarining oqibatlarini baholash, qimmatbaho qog‘ozlarga investitsion risklarini baholash va boshqalar bilan shug‘ullanadi. Ko‘pgina muammolarni risk bo‘yicha menejer marketolog, xodimlar bo‘yicha mas’ul bo‘lgan menejer va texnika xavfsizligi bo‘yicha muhandis bilan birgalikda hal etadi.

13.3. Strategik biznes darajasida yuzaga keladigan risklarni baholash

Riskni baholash har bir tadbirkorning vaziyatni idrok etishiga bevosita bog‘liqdir. Risk darajasini to‘g‘ri tanlash tadbirkorning muvaffaqiyatga erishishi yoki muvaffaqiyatsizlikka uchrashi bilan bog‘liq bo‘lgan qarori bilan belgilanadi. Ba’zi tadbirkorlar, odatda yangiliklarga haddan tashqari intilmasdan, har qanday riskdan qochib qutilishga harakat qiladilar. Boshqa bir tadbirkorlar esa, risk yuqori

bo'lgan qarorlarni qabul qilish yo'lini tanlaydilar. SHu bilan birgalikda, ular agar riskni boshqarish imkoni cheklangan bo'lsa riskdan qochishga harakat qiladilar. SHu toifadagi tadbirkorlar mahoratlariga to'la ishonsalar, ular eng qiyin yoki murakkab holatlarda ham riskli qarorlarni qabul qiladilar. Tadbirkorning riskli qaror qabul qilishi, ko'p jihatdan, noaniqlilik sharoitida qabul qilingan shunga o'xshash qarorlarning amalga oshirilishi natijalari ta'siri tufayli shakllanadi. Agar shunga o'xshash qaror qabul qilish natijasida o'tgan davrda zarar ko'rilgan bo'lsa, tadbirkorda ehtiyotkorroq faoliyat yuritishga, aksincha, muvaffaqiyatga erishilgan bo'lsa yana risk qilishga etaklaydi.

Tadbirkorlarning ko'pchiligi risksiz loyihalarni tanlashi tabiiy. Lekin shu bilan birga, riskka bo'lgan munosabat ko'p jihatdan tadbirkor ega bo'lgan investitsiya hajmiga bog'liqdir. Tadbirkorning investitsiyasi 100 mln. so'mga teng bo'lsa, u uchun 30 mln. so'mlik zarar juda katta qiymatdagi zarardir. Agar tadbirkor 10 mlrd. so'mlik investitsiyaga ega bo'lsa, u holda 30 mln. so'm bilan risk qilish mumkin. Ko'rinib turibdiki, tadbirkorlar risk darajasi belgilashda kutilayotgan zararining qiymati bilan aniqlaydilar va risk muayyan qiymat chegarasidan o'tgunga qadar qo'rqmasdan risk qiladilar.

Qarorlarning muqobil variantlarini baholash jarayonida tadbirkor bo'lishi mumkin bo'lgan moliyaviy natijalarning istiqbolini belgilashi lozim. Lekin bu erda quyidagi savollarning tug'ilishi tabiiy: Qanday sharoitlarda bunday tahlil amalga oshiriladi? Aniqlilik sharoitidami? Riskli sharoitdami? Noaniqlilikdami? Va qanday qarorlar qabul qilinadi?

SHuni ta'kidlash lozimki, agar tadbirkor har bir muqobil variant qarorlarining natijalarini aniq bilsa, qaror aniqlilik tartibida qabul qilingan hisoblanadi. Misol tariqasida bunga depozit sertifikatlari va davlat obligatsiyalariga qo'yilgan investitsiyalarni ko'rsatish mumkin. Chunki bunday hollarda qo'yilgan mablag'larga hyillik, masalan, 80 foiz daromad olinishi oldindan ma'lum bo'ladi.

Riskli sharoitda qabul qilingan karorlarga har bir olinishi mumkin bo'lgan natijalarning ehtimoli ma'lum bo'lgan qarorlar kiradi. Bu holda ehtimollik ma'lum voqeliklar sodir bo'lishi imkoniyatining darajasi sifatida aniqlanadi va u "0" dan "1" gacha o'lchanadi. Hamma muqobillar ehtimollarining yig'indisi "1" ga teng bo'lishi kerak.

Agar sodir bo'lishi lozim bo'lgan natijalar ehtimolini baholashning imkoniyati bo'lmasa, karor noaniqlilik sharoitida qabul qilingan sanaladi. Masalan, shunday bo'lishi mumkinki, hisobga olinishi lozim bo'lgan omillar shunchalik murakkab va yangi bo'lib, ular to'g'risida etarli darajada ma'lumotlar bo'lmasligi yoki ular haddan ziyod qimmat bo'lishi mumkin. Bunday holda u yoki bu natijaning ehtimolini etarli darajadagi haqqoniylik bilan oldindan aytib berishning imkoni bo'lmay qoladi. Tez-tez o'zgarib turuvchi holatlardan qabul qilinadigan ko'pgina qarorlar uchun ham xuddi shunaqangi noaniqlilik xarakterlidir. Hozirgi kunda bu narsani har bir ishbilarmon o'zining faoliyati davomida har qadamda sezib turibdi.

Dastlab shuni ta'kidlash lozimki, riskni tahlil etish uning manbalari va sabablarini anglashdan boshlanadi. SHu o'rinda, qaysi manbalar hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanligini aniqlash va ularga nisbatan tahlilni mujassamlashtirish muhim ekanligini alohida ta'kidlash zarur. SHunday qilib, korxonalar faoliyatini uzoq muddatli rejalashtirishda tashqi risklarni tahlil qilishga, xususan, raqobatlik ustunligini yo'qotib qo'ymaslikka harakat qiladilar. Bozor iqtisodiyotida barcha iqtisodiy subyektlar faoliyati raqobatlik tamoyiliga asoslanadi. Dunyo mamlakatlarida raqobat muhiti davlat tomonidan tartibga solinadi va bu milliy iqtisodiyot resurslarini optimal foydalanish imkonini beradi. SHuni ham qayd etish kerakki, raqobat muhitida faoliyati samarasiz bo'lgan korxonalar bozordan chiqib ketishga majbur bo'ladilar.

Xulosa tariqasida ta'kidlash mumkinki, tadbirkorlik qarori bu boshqaruv asosidir. Unga ko'ra, tadbirkor bir qancha imkoniyatdan eng maqbulini tanlaydi. Risk ikki qarama-qarshi bo'lgan manfiy va musbat natijalarning nisbati bilan aniqlanib, korxonalar faoliyatini batafsil tahlil qilish asosida oqilona ishlab chiqarish va moliyaviy siyosat bir tomondan noqulay holatlar ehtimolini kamaytirsam, ikkinchi tomondan, bunday holatlarning salbiy oqibatlarini kamaytiradi. Tadbirkor tomonidan qabul qilingan qaror korxonalar faoliyati muvaffaqiyatining garovidir, chunki u riskni sezilarli darajada kamaytiradi va oxir oqibatda yuqori natijaga erishish imkonini beradi.

Asosiy tayanch tushunchalar

Strategiya, baho, ishlab chiqarish riski, tijorat riski, moliyaviy risk, soliq, kon'yunktura, tadbirkor, qaror, investitsiya, biznes, menejer, texnika, marktolog, firma, kompaniya.

Takrorlash uchun savollar

1. Bozor iqtisodiyotida risklar nechiga bo'linadi?
2. Risksiz biznes bo'ladimi?
3. Risk so'zi nima ma'noni anglatadi?
4. V.Kuznetsov risk xaqida nima degan?
5. V.CHerkasov nima degan?
6. Tijorat riski nima?
7. Modiyaviy risk nima?
8. Moliyaviy risk nima bilan o'dchanadi?
9. Riskni taxlil etish nimadan boshlanadi?
10. Iqtisodiy subyektlar nimaga aytiladi?

XIV- BOB. RISKLARNI KAMAYTIRISH USULLARI

14.1. Ishlab chiqarishda risklarni kamaytirish zarurligi va yo'llari

Mavjud noaniqliklar va xatarlar tadbirkorni o'z loyihasining foydaliligini chuqur tahlil etishga, ishlab chiqarish va boshqa xarajatlarni tejamkorlik asosida puxta sarflashga, asosiy vositalar va aylanma mablag'lardan samarali foydalanishga, baho siyosatini to'g'ri belgilashga undaydi. Aks holda korxonada faoliyati inqiroz bilan yakun topishi mumkin.

Tavakkalchilikni kamaytirishning quyidagi yo'llari mavjud:

1. Tavakkalchilikning paydo bo'lishidan qochish;
2. Tavakkalchilikning ta'sirini kamaytirish.

Birinchi holatda tadbirkor o'z faoliyatiga xavf tug'diradigan har qanday xatarni chetlab o'tishga harakat qiladi.

Ikkinchi holatda esa tadbirkor tavakkalchilikning subyekt ishlab chiqarish-moliyaviy faoliyatiga ta'sirini (zararni) pasaytirish choralarini izlaydi. Tavakkalchilikni kamaytirishning yo'nalishlarini belgilashda quyidagi holatlarni hisobga olish kerak: agar tadbirkorning faoliyat turi muqarrar ravishda tavakkalchilik

- bilan bog'langan bo'lsa, bunday holatda uni chetlab o'tish imkoniyati bo'lmaydi;

- bir turdagi tavakkalchilikdan qochish uning ikkinchi turini tug'dirishi mumkin;

- tavakkalchilikdan qochish yuqori darajada foyda keltiradigan sohalarda biznes imkoniyatlarini cheklaydi;

- tadbirkorlik faoliyatining ko'lami yirik va kutilayotgan foydaning miqdori qancha ko'p bo'lsa, tavakkalchilikning yuzaga kelishi ehtimoli ham shuncha yuqori bo'ladi va hokazo.

Tavakkalchilikni kamaytirishda tadbirkor uning ta'sirini o'ziga olishi, taqsimlashi yoki boshqalarga o'tkazishi mumkin.

Tavakkalchilikni o'ziga olish quyidagi ko'rinishlarda bo'lishi mumkin:

1. Oldindan rejalashtirilgan holda zararlarni qoplovchi maxsus zahira jamg'armalarini yaratish.

2. Rejalashtirilmagan tavakkalchilikdan ko‘rilgan zararlarni foyda yoki aktivlar hisobidan qoplash.

Oldindan rejalashtirilgan zahira jamg‘armalarini yaratish o‘zini-o‘zi sug‘urtalash jarayonini anglatadi. Sub’ekt favqulodda yuz beradigan tavakkalchilik holatlari uchun foydadan ajratma hisobiga maxsus jamg‘arma (tavakkalchilik jamg‘armasi) yaratadi. Masalan, yirik tadbirkorlik subyekti uncha qimmat bo‘lmagan uskunani tasodifiy xatarlardan sug‘urtalashni maxsus sug‘urta kompaniyasi orqali amalga oshirishni ma’qul ko‘rmaydi. O‘zini-o‘zi sug‘urtalash zarar ehtimoli kichik bo‘lgandagina maqsadga muvofiq. Biroq, zahira jamg‘armasi foyda keltirmaydigan o‘lik kapital ekanligi uchun, tadbirkorlar bunday jamg‘armani qisqartirishga harakat qiladilar.

Ikkinchi holatda, ya’ni rejalashtirilmagan tavakkalchilikni o‘ziga olishda tadbirkorlik firmasi tavakkalchilik natijasidagi yo‘qotishlarni foyda yoki aktivlardan qoplashiga to‘g‘ri keladi. Agar yo‘qotishlar hajmi foydadan katta bo‘lsa, joriy likvidli aktivlar yoki xususiy kapitalning bir qismidan voz kechishga to‘g‘ri keladi.

Tadbirkorlik tavakkalchiligini pasaytirishning yana bir usuli bu tavakkalchilikni taqsimlash yoki birlashtirish yo‘li bilan yo‘qotishlarni qisqartirish hisoblanadi.

Tavakkalchilikni taqsimlash odatda, tadbirkorlik firmasining aktivlarini taqsimlash yo‘li bilan amalga oshiriladi. Mulk tadbirkor oilasining turli a‘zolari nomiga o‘tkaziladi yoki shu maqsad uchun yaratilgan korporatsiya va trast firmalari nomiga o‘tkaziladi. Bunda bir maqsad atrofida birlashgan tadbirkor oilasining a‘zolari yoki yaqin aloqada bo‘lgan tadbirkorlarning guruhi (shirkat, korporatsiya, konsern va boshqa) tavakkalchilik qilish oqibatida ko‘rilishi mumkin bo‘lgan foyda va zararlarni o‘zaro taqsimlaydilar.

Tavakkalchilikni taqsimlash orqali kamaytirish usullaridan biri – diversifikatsiyalashdir. Uning mohiyati bir-biri bilan bog‘liq bo‘lgan turli xildagi faoliyat ko‘rinishlari o‘rtasida kapital quyilmalarniva tovar-moddiy resurslarni taqsimlashdan iborat. Agar tavakkalchilik oqibatida bir faoliyat turidan zarar ko‘rilsa, boshqasidan ko‘rilgan foyda hisobidan uni qoplash mumkin.

Diversifikatsiyalash ishlab chiqarish, tijorat va investitsiya faoliyati sohalarida tavakkalchilikning darajasini kamaytirish imkonini yaratadi.

Uni diversifikatsiyalash quyidagi yo‘llar bilan amalga oshirilishi mumkin:

- kapital sarflarni bir nechta faoliyat turlariga bo‘lib sarflash;
- har xil turdagi yuqori daromad keltiradigan qimmatli qog‘ozlarga investitsiya qilish;
- moddiy-texnik ta‘minoti bo‘yicha tashqi sheriklarning sonini ko‘paytirish;
- turli sigmentlarni o‘amrab olgan bozor va iste‘molchilarning talabiga mos tovarlar ishlab chiqarish;
- bozor kon‘yukturasi va iste‘molchilar sigmentiga mos keluvchi turli baho siyosatini yuritish;
- yuk tashuvchi turli transport subyektlarining xizmatidan foydalanish;
- tovar-moddiy zahiralarni bir nechta joyda bo‘lib asrash va hokazo.

Amaliyotda diversifikatsiyalash tavakkalchilikni faqat kamaytirishi emas, aksincha oshirishi ham mumkin. Tadbirkor o‘z mablag‘ini samarasiz ishlab chiqarish faoliyatiga sarflagan taqdirda tavakkalchilik ehtimoli ortadi. Tavakkalchilikni birlashtirish ikki yoki undan ortiq korxonalarining qo‘shilishi natijasida sodir bo‘ladi va buning natijasida yangi tashqil topgan korxonada dastlabkilariga qaraganda ko‘p aktivga ega bo‘ladi. Tavakkalchilik xatarlarini pasaytirish yo‘lida tadbirkorlarning o‘z kapitallarini birlashtirishi, ular o‘rtasida olingan foydani va zararlarni bo‘lish imkonini yaratadi. Ushbu holat korxonani tavakkalchilikdan butunlay holi qilmaydi, lekin uning xatar darajasini bir muncha pasaytirishga yordam beradi.

Tavakkalchilikni boshqalarga o‘tkazish yoki tavakkalchilik transferti – tadbirkorlik tavakkalchiligini kamaytirishning yana bir usuli hisoblanadi. Bunda tavakkalchilik xatarlari shartnoma asosida ikkinchi bir yuridik shaxs zimmasiga o‘tkaziladi.

Tavakkalchilikni boshqalarga o‘tkazishning ikki tomon uchun ham foydali sabablari mavjud:

1. Tavakkalchilikni o‘ziga olishda ko‘rilishi mumkin bo‘lgan zararlarning miqdori tavakkalchilikni o‘tkazishdagiga nisbatan ko‘p bo‘lishi mumkin.

2. Tavakkalchilik o‘tkaziladigan tashqi subyekt xatarlarni kamaytirishning samarali usullarini bilishi va ko‘proq imkoniyatlarga ega bo‘lishi mumkin.

3. Tavakkalchilikni o‘tkazuvchi ma’lum to‘lov evaziga ehtimol tutilgan zararlardan o‘zini himoyalashga erishsa, tavakkalchilikni oluvchi o‘tkazuvchilar badali hisobidan daromad ko‘rish imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Tavakkalchilikni o‘tkazishning quyidagi shakllari uchraydi:

1. Qurilish shartnomalari – bunday shartnomani tuzish orqali tadbirkor turli obyektlarni qurish bilan bog‘liq bo‘lgan barcha tavakkalchilikni qurilish firmasining bo‘yniga o‘tkazadi.

2. Yuklarni asrash va jo‘natish shartnomasini imzolash orqali tadbirkor mahsulotlarni tashish va asrash davrida yuz berishi mumkin bo‘lgan yo‘qotishlar va buzilishlar bo‘yicha xatarin ma’lum to‘lov evaziga transport kompaniyasining zimmasiga o‘tkazadi.

3. Sotish, xizmat ko‘rsatish va ta’minlash shartnomasi tadbirkorga tovar va xizmatlarni tarqatish bilan bog‘liq tavakkalchilik xatarlarini distribyutorlar zimmasiga o‘tkazish orqali, ehtimol tutilgan yo‘qotishlarni kamaytirishga imkon yaratadi. Bu yo‘l bilan subyekt iste’molchi sifatida asosiy vositalar va asbob-uskunalarning buzilishi, ishdan chiqishi xatarlarini kafolat muddati davomida ularni ishlab chiqargan yoki sotgan kompaniyaning zimmasiga o‘tkazadi.

4. Ijara – tavakkalchilikni o‘tkazishning keng qo‘llaniladigan usullaridan biri. Keyingi paytlarda keng tarqalayotgan ijara turlaridan biri moliyaviy ijara yoki lizingdir. Ijaraga beruvchi o‘z mulkini ma’lum bir davr oralig‘iga ijaraga berib, uning saqlanishi va ishlatilishi bilan bog‘liq tavakkalchilikni ijaraga oluvchining zimmasiga o‘tkazadi.

5. Faktoring – debitor qarz majburiyatini faktor vositachiga o‘tkazayotgan subyektning qarz undirish tavakkalchiligini kamaytirish maqsadida tuziladigan shartnomadir. Sub’ektlar o‘rtasida debitorlik va kreditorlik qarzlari muammosi paydo bo‘lganda, ya’ni tovar-moddiy qiymatliklarni jo‘natgan subyekt xaridordan mahsulot haqini o‘z muddatida undirolmasa yoki bunday qarzlar shubhali, ularni undirish ehtimoli kam bo‘lsa faktoring vositasida qarzni undirish amaliyoti qo‘llaniladi. Faktoringda vositachi korxonalar (odatda bank) qarz bergan subyektdan ma’lum bir komission to‘lov evaziga qarzdordan mablag‘ni

undirish huquqini qo‘lga kiritadi. Faktoring shartnomasi tuzilish bilan subyekt undirolmay turgan qarzning aksariyat qismini faktoring subyektidan (yokibankdan) oladi. So‘ngra factoring korxonasi qarzdor korxonaga qarzni undirish bo‘yicha da‘vo qo‘zg‘atadi. Faktorining afzalligi shundaki, u noto‘lovlar muammosini qisman bo‘lsada echishga imkon beradi.

6. Sub‘ektning faoliyati bilan bog‘liq tavakkalchilikni o‘tkazishning eng samarali usullaridan biri – sug‘urtadir. Sug‘urtalashda subyektning ishlab chiqarish, tijorat, moliyaviy faoliyati yoki tabiiy omillar ta‘sirida yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan xatarlarning tavakkalchiligi ma‘lum haq to‘lash evaziga, shartnoma asosida sug‘urta kompaniyasining zimmasiga o‘tkaziladi. Tavakkalchilikning biror turi natijasida subyekt zarar ko‘rsa, zararining katta qismi sug‘urta shartnomasiga asosan sug‘urta kompaniyasi tomonidan o‘oplanadi.

Sug‘urta obyektini sifatida quyidagilar chiqishi mumkin:

- subyekt aktivlarini buzilish, ishdan chiqish, yong‘in va boshqa tabiiy ofatlardan sug‘urtalash, ya‘ni mulk sug‘urtasi; subyekt qabul qiladigan va jo‘natiladigan yuklar sug‘urtasi;

- qarzga olingan mablag‘larning qaytarilmasligi, ya‘ni kredit tavakkalchiligi sug‘urtasi;

- garovga qo‘yilgan mulkni sug‘urtalash;

- qishloq xo‘jaligi ekinlari va chorva mollari tabiiy ofatlar, kasalliklar va zararkunandalardan sug‘urtalash;

- xodimlarni ishlab chiqarish jarayonidagi baxtsiz hodisalardan sug‘urtalash va hokazo.

7. Xedjirlash – moliyaviy yoki tijorat faoliyatida baholarning (valyuta kursining) tebranib turishidan yo‘qotishlarni kamaytirish uchun tavakkalchilikni fyuchers shartnomalari yordamida sug‘urtalash shakli hisoblanadi.

Baho (kurs)ning o‘zgarishi tavakkalchiligini sug‘urtalashga xizmat qiluvchi shartnoma «xedj» deb ataladi. Xedjirlashni amalga oshiruvchi subyekt «xedjer» deb ataladi.

Xedjirlashning ikki turi mavjud:

1. Oshishdan xedjirlash;

2. Pasayishdan xedjirlash.

Oshishdan xedjirlash kelgusida subyekt iste‘mol qiladigan moddiy resurslarning narxlari (valyuta kurslar)ining oshishi ehtimo-

lidan sug'urtalanishi zarur bo'lgan holatlarda qo'llaniladi. Masalan, resursning bahosi (yoki valyuta kursi, qimmatli qog'oz narxi) uch oydan keyin o'sadi deb taxmin qilinmoqda va u subyektga 3 oydan keyin kerak bo'ladi. Baholar (kursning) oshishidan ko'riladigan yo'qotishlarni qoplash uchun, resurslarni bugungi kundagi baholarda sotib olish shartnomasini qo'lga kiritish lozim bo'ladi. Agar 3 oydan keyin resursning bahosi oshib ketgan ta'oldirda ham, fyuchers shartnomasini sotgan subyekt resursni shartnoma sotilgan sanadagi (3 oy oldingi) baholarda etkazib berish majburiyatini zimmasiga oladi. SHu yo'l bilan oshishdan xedjerlashni amalga oshiruvchi xedjer o'zini kelgusida baholarni oshishidan ko'rilishi mumkin bo'lgan zarardan sug'urtalaydi.

Pasayishdan xedjerlash kelgusida tovarning bahosi pasayishi tavakkalchiligidan qochib, uning oldi-sotdi shartnomasini fyuchers bozoridagi hozirgi baho darajasida sotish bilan bog'liq birja operatsiyasini anglatadi. Pasayishdan xedjerlashni amalga oshiruvchi xedjer kelajakda sotadigan tovar shartnomasini birjada shoshilinch sotib, o'zini kelajakda ko'rishi mumkin bo'lgan zarardan sug'urtalaydi. Xedjer shoshilinch shartnomalarni sotish yoki sotib olish yordamida bozorlardagi baholarning noaniqligidan kelib chiqadigan tavakkalchilikni kamaytirishga harakat qiladi.

14.2. Sug'urtalash orqali ishlab chiqarish tavakkalchiligini kamaytirishning asosiy masalalari

Sug'urtalash chora tadbirlarini xavf-xatar oqibatida yuzaga keladigan yo'qotishni (kutulmagan xolatlarda mol-mulk, mablag'lar va ishlab chiqarishni) to'la yoki qisman qoplash (tabiiy ofat, avariylar, baxtsiz xodisalar, bankrotlikka uchragan xamkorlarni shartnomalar bo'yicha o'z majburiyatlarni bajarmasligi va boshqa xolatlar yuz berganda) yoki yo'qotishlarni iloji boricha ko'proq sonli yuridik va jismoniy shaxslar o'rtasida taqsimlash yo'li bilan qoplash kabi usullarda amalga oshirish mumkin. Ishbilarmon va korxonalar uchun tavakkalchilikni ximoya mudofa tadbirlar bilan bartaraf etish yoki seziralli moliyaviy zarar etkazish mumkin bo'lgan xavf xatarni o'z elkasiga olishga hoxishi bo'lmagan paytda sug'urtalash maqsadga muvofiqdir.

Sug'urtalashda ikki tomonning ishtiroki majburiydir – sug'urta fondini bunyod etish va uni ishlatish bilan shugullanuvchi maxsus tashkilot yoki sug'urtalovchi xamda ushbu fondga belgilangan to'lovni to'lovchi yuridik yoki jismoniy shaxs. Ular orasidagi munosabat sug'urta shartnomasi (polis) asosida tashkil topadi.

Tavakkalchilikni pasaytirish maqsadiga qilinadigan sug'urtalash ixtiyoriy tartibda o'tkaziladi. Tadbirkorning xar qanday faoliyati, odatda sug'urtalanishi mumkin. Ammo, bu bazi bir, xavf-xatar yuqori bo'lgan xolatlardagina amalga oshiriladi. Tadbirkorlik sug'urtasi faoliyatning yakuniy natijalari bilan birgalikda ko'zlangan maqsadga erishish uchun ta'sir qiluvchi turli omillar himoyasiga yo'naltirilgan bo'lishi kerak. Natijada sug'urta vositasida ulkan bozor fazosida suzib yurgan har bir shaxsga xavf soluvchi kutilmagan holatlarga qarshi kafolat yaratishi kerak.

Sug'urtalanuvchining xuquqlari quyidagilardan iborat:

- sug'urta muddati davrida sug'urta masalalari buyicha maslaxatlar olish;

- kredit shartnomasi asosida sug'urtalovchiga tekshiruv o'tkazishni topshirish;

- tashkilotlar mansabdor shaxslarning xuquqiy qobiliyatini tekshirish;

- tashkilotlar bilan tuzilgan shartnomalarning to'g'riligi va xaqiqiylikini tekshirish.

Foyda oluvchining xuquqlari:

- sug'urta xodisasi sodir bo'lganidan so'ng shartnoma muddati tomom bo'lgan vaqtdan boshlab 20 kun mobaynida belgilangan shaklda ariza berish;

Sug'urtalovchining mas'uliyatlari:

- sug'urtalanuvchining sug'urta qoidalarini bilan tanishtirish;

- foyda oluvchiga sug'urta xodisasi sodir bo'lganidan keyin sug'urta kompaniyasini to'lash;

- sug'urta qoidasida ko'zda tutilganidan tashqari xollarda sug'urtalanuvchi va uning mulkiy xolati to'g'risidagi ma'lumotlarni tarqatmaslik.

Sug'urtalanuvchining mas'uliyatlari:

- sug'urta shartnomasi tuzilayotgan sug'urtalovchiga unga ma'lum sug'urta tavakkalchiligini baxolash bilan bog'lik bo'lgan barcha xolatlarni ma'lum qilish;

- shartnomada ko'rsatilgan sug'urta badalini qoida asosida to'lash;

- sug'urta xolatini sodir bo'lgandan keyin sug'urtalovchiga sug'urta xujjatlarini to'la-to'kis taqdim etish;

- qarzni to'lash uchun barcha chora-tadbirlarni ko'rish;

- sug'urta xodisasi sodir bo'lganidan keyin ikki tomonlama kelishilgan muddatda sug'urtalovchini sug'urta xodisasi bo'yicha to'langan sug'urta qoplamasini to'lash.

Sug'urta qilinadigan tavakkalchilik turlari bo'lib quyidagilar xisoblanadi:

- tijorat tavakkalchiliklari sug'urtasi, yangi texnika va texnologiya tavakkalchiliklari sug'urtasi.

Tijorat tavakkalchiliklari sug'urtasining obykti sug'urtalanuvchining tijorat faoliyati xisoblanadi, qaysiki biron – bir ishlab chiqarish, ishlar yoki xizmatlar turiga pul mablag'lari va boshqa resurslarni investitsiya qilish xamda ma'lum davrdan so'ng bu qo'yimalardan daromad olishni ko'zlovchi sug'urtaning bu turi shartnoma tuzish va uni amal qilish butun davri bo'yicha ancha murakkab turlarda xisoblanadi. Bu sug'urtaning maqsadi agar ma'lum davrdan so'ng sug'urtalangan operatsiyalar ko'zda tutilgan natijani bermasa sug'urtalanuvchiga ko'rilishi mumkin bo'lgan zarlarni qoplashdan iboratdir.

Sug'urta qoplamasi sug'urta summasi va sug'urtalangan tijorat faoliyatidan olingan xaqiqatdagi moliyaviy natijalar o'rtasidagi farq ko'rinishida aniqlanadi. Sug'urtaning boshqa turlari kabi sug'urtaga va sug'urta javobgarligiga qabul qilayotganda ba'zi bir chegaralarni qo'llash zarur. Demak, sug'urtadan vositachilik faoliyatini, azartli o'yinlarga qo'yimlar va shu kabilarni chiqarish maqsadida xisoblanadi. Umuman, xar qaysi sug'urta tashkiloti o'zining javobgarligiga qabul qiluvchi tavakkalchiliklarni chegaralash yoki kengaytirish xuquqiga ega.

Tijorat tavakkalchiligi bo'yicha ta'rif stavkalari ko'plab omillarga: faoliyat turiga, sug'urta muddatiga, bozor munosabatlarining turg'unlik (stabil) darajasiga va boshqalarga bog'liq. Xarbir korxonaga uchun tavakkalchilik va to'lov stavkasi aloxida xisoblanadi. Yangi

texnika va texnologiya tavakkalchiliklari sug'urtasini ishlab chiqarishga ikkita yo'nalishga bo'lish mumkin, birinchidan, bu texnikani o'zini, texnologik liniyalarini ularni ishdan chiqishi, ishlash jarayonining buzilishi, talofat ko'rish xollaridan sug'urtalash. Mazkur xolatda sug'urtalangan obyektidagi bevosita ko'riladigan zararlardan ximoya nazarda tutiladi.

Ikkinchidan – yangi texnika, texnologiyani ko'llash yoki ularni buzilishi, talofat ko'rish xollaridan sug'urtalash. Bu erda qo'shimcha xarajatlar va olinmagan foyda ko'rinishidagi bilvosita zararlar inobatga olinadi. Bu ikkala sug'urta ham alohidadir. Bu sug'urtaning obyekti sinov va tekshirishlardan keyin ishlatishda yaroqli deb tan olingan mashinalar, texnik va texnologik qurilmalar xisoblanadi. Mazkur sug'urtaning xususiyatlari, alohida shaxslarning ayibi bilan yuzaga keladigan zararlarni qoplashdan iborat. Zararlarni agarda yangi texnika va texnologiyalar bilan ishlash uchun zarur kasbiy tayyorgarlikka ega shaxslarning tasodifiy xatolari yoki ataylab qilgan xarakatlari natijasida yuzaga kelsa qoplanishi ko'zda tutiladi.

Korxonalarda ishlab chiqarish tavakkalchiligi turlarini sug'urtalash uch yo'nalishda amalga oshiriladi:

A) Tadbirkorlik tavakkalchiliklari sug'urtasi.

Tadbirkorlik faoliyatining maqsadi foyda olish, kapital hajmini ko'paytirish hisoblanadi. SHuning uchun kutilgan foydani yo'qotish ehtimoli yoki ko'zlangan daromadni ololmaslik holatlaridan sug'urtalash muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydani yo'qotilishiga (ololmaslikka) olib keluvchi barcha sabablar ikki guruhga bo'linadi:

1. Tabiiy ofatlar, avariya va boshqa shunga o'xshash hodisalar natijasida ishlab chiqarish jarayonining buzilishi.

2. Bozor kon'yunkturasining o'zgarishi, mahsulot etkazib beruvchi yoki sotib oluvchi tomonidan shartnomalarning buzilishi va boshqalar.

Omillarning bu ikkala guruhi ham sug'urta sohasida bo'lishi lozim. Samarali tadbirkorlik faoliyatini yangi texnika va texnologiyalarni o'zlashtirishga intilishsiz, ishlab chiqarishni kengaytirish uchun qo'shimcha mablag'larni qidirishdagi ongli tavakkalchiliksiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Bu yo'ldagilarning hammasi ham muvaffaqiyatni kafolatlamaydi, yo'qotishlar ham bo'lishi mumkin.

Bunday texnik va texnologik tavakkalchiliklardan sug'urtalash ilmiy-texnik taraqqiyotning muhim qo'llab-quvvatlovchisi bo'lishi mumkin.

B) Tijorat tavakkalchiliklari sug'urtasi.

Bu sug'urta turining obyekti sug'urtalanuvchining tijorat faoliyati hisoblanadi, qaysiki biron-bir ishlab chiqarish, ishlar yoki xizmatlar turiga pul mablag'lari va boshqa resurslarni investitsiya qilish hamda ma'lum davrdan so'ng bu qo'yimlardan daromad olishni ko'zlovchi.

Sug'urtaning bu turi shartnoma tuzish va uni amal qilish butun davri bo'yicha ancha murakkab turlardan biri hisoblanadi. Sug'urta tashkilotining tijorat tavakkalchiliklari sug'urtasi bo'yicha javobgarligi sug'urtalanuvchining bozor kon'yunkturasining noqulay, oldindan aytib bo'lmaydigan o'zgarishlari va ko'zlangan tijorat faoliyatini amalga oshirish sharoitlarini yomonlashuvi natijasidagi yo'qotishlarini qoplashdan iborat.

Sug'urtaning maqsadi, agar ma'lum davrdan so'ng sug'urtalangan operatsiyalar ko'zda tutilgan natijani bermasa, sug'urtalanuvchiga ko'rilgan zararlarni qoplashdan iboratdir. Sug'urta qoplamasi sug'urta summasi va sug'urtalangan tijorat faoliyatidan olingan haqiqatdagi moliyaviy natijalar o'rtasidagi farq ko'rinishida aniqlanadi. Sug'urta turining maqsadi qo'yimlarni yo'qotilish ehtimolidan himoyalaniish hisoblanar ekan, sug'urta shartnomasining amal qilish muddati kapital xarajatlarning qoplanish muddati bilan asoslanadi. SHuni ta'kidlash kerakki, sug'urta shartnomasining amal qilish muddati belgilanayotganda sug'urtalovchi va sug'urtalanuvchining manfaatlari bu erda turlicha namoyon bo'ladi. Sug'urtalanuvchi amalga oshirayotgan faoliyatini tezroq qoplanishiga intilar ekan, obyektiv ravishda sug'urta muddatining qisqarishidan manfaatdordir. Sug'urta tashkiloti uchun shartnomani amal qilish muddatining qisqaligi tavakkalchilikni oshirib yuboradi. Muddatning uzaytirilishi qoplanishni aniqroq qiladi, shundan kelib chiqib sug'urta tashkiloti tomonidan qoplanadigan zararlarni ro'y berish ehtimolligini kamaytiradi.

Ko'rilayotgan sug'urta turining xususiyati ham shundan iboratki, sug'urta qoplamalarining to'lanishi, asosan, sug'urta muddati tugagandan so'ng amalga oshiriladi, qachonki sug'urtalangan tijorat amallarining yakuniy natijalari aniqlanganda.

Sug'urtaning boshqa turlari bo'yicha esa, zararlarni kompensatsiyalash zarurati sug'urta shartnomasini amal qilishining istalgan vaqtida amal qilishi mumkin.

Tijorat tavakkalchiliklari sug'urtasida to'lanishi mumkin bo'lgan to'lovlar bo'yicha muddatning belgilanishi tushgan badallardan rejali foydalanish imkonini beradi, bu davrda zahiralarni hosil qilish uchun sharoitlar yaratadi. SHuning uchun sug'urta shartnomasining amal qilish muddati kelishilayotganda ilmiy asoslangan ko'rsatmalardan, ishlab chiqarish va noishlab chiqarish faoliyatining turli sohalarida investitsiyalarning o'zini qoplash amaliyotini tahlilidan kelib chiqish zarur.

V) Yangi texnika va texnologiya tavakkalchiliklari sug'urtasi. Ishlab chiqarishga yangi texnika va texnologiyalarni qo'llash tavakkalchiligi sug'urtasini ikkita yo'nalishga bo'lish mumkin. Birinchisi – butexnikani o'zini, texnologik liniyalarni ularni ishdan chiqishi, ishlash jarayonining buzilishi, talofat ko'rish hollaridan sug'urtalash.

Mazkur holatda sug'urtalangan obyektlardagi bevosita ko'riladigan zararlardan himoya nazarda tutiladi.

Ikkinchisi – yangi texnika, texnologiyani qo'llash yoki ularni buzilishi, to'xtab qolishi bilan bog'liq ko'zda tutilmagan oqibatlar sug'urtasi. Bu erda qo'shimcha xarajatlar va olinmagan foyda ko'rinishidagi bilvosita zararlarni inobatga olinadi. Bu ikkala sug'urta ham alohidadir. Biroq ularni birgalikda qo'llash o'zini oqlagan. Bu sug'urta turining obyekti sinov va tekshirishlardan keyin ishlatishga yaroqli deb tan olingan mashinalar, texnik va texnologik qurilmalar hisoblanadi. Yangi texnika va texnologiyalar sug'urtasi ularni qo'llash tavakkalchiliklariga nisbatan amalga oshiriladi. Bunday tavakkalchiliklarga mashinalar konstruksiyalaridagi va texnologiyalardagi, materiallarni tanlash yoki tayyorlashdagi xatoliklar; kutilmaganda bozorda yana ham unumli texnika va texnologiyalarning paydo bo'lishi; sinov paytida aniqlash mumkin bo'lmagan yashirin defektlar; o'lchov, me'yorlashtirish va boshqa asboblarning ishdan chiqishi; elektr quvvati va bosimning ortib ketishi, qisqa tutashuvlar; mashinalarni buzilishi va ishlab chiqarishni to'xtatishga olib keluvchi texnika va texnologik liniyalarga xizmat ko'rsatishdagi xatoliklar, extiyotsizlik, alohida shaxslarning g'arazgo'yiligi va boshqa sabablar.

Mazkur sugʻurta turining xususiyati, koʻrinib turibdiki, alohida shaxslarning aybi bilan yuzaga keladigan zararlarni qoplashdan iborat. Zararlar, agarda yangi texnika va texnologiyalar bilan ishlash uchun zarur kasbiy tayyorgarlikka ega shaxslarning tasodifiy xatolari yoki ataylab qilgan harakatlari natijasida yuzaga kelsa, qoplanishi koʻzda tutiladi.

Umuman, har qaysi sugʻurta tashqiloti oʻzining javobgarligiga qabul qiluvchi tavakkalchiliklarni chegaralash yoki kengaytirish huquqiga ega. Tijorat tavakkalchiliklari sugʻurtasi boʻyicha tarif stavkalari koʻplab omillarga: faoliyat turiga, sugʻurta muddatiga, bozor munosabatlarining barqarorlik darajasiga va boshqalarga bogʻliq. Harbirkorxonachuntavakkalchilikvatoʻlovstavkasialohida (individual)dir.

Sugʻurtanisohalargaboʻlishasosidaularningobyektlariboʻyichafarqlanis hiyotadi.

Bu omilga mos ravishda sugʻurta munosabatlari yigindisini toʻrtta sohaga boʻlish mumkin:

1. Mulkiy sugʻurta;
2. Fukarolar xayot darajasi sugurtasi;
3. Javobgarlik sugurtasi;
4. Tadbirkorlik tavakkalchiligi sugurtasi.

Mulkiy sugʻurtada obyekt boʻlib, moddiy qiymatliklar xisoblanadi; fuqarolarning xayot darajasi sugʻurtasida – ularning xayoti, sogʻligi, mehnat layokati; javobgarlik sugʻurtasida - obyekt boʻlib sugurtalanuvchilarning turli javobgarliklari, maʼsuliyati, majburiyatlari xisoblanadi; tadbirkorlik tavakkalchiliklari sugʻurtasida esa – obyekt vazifasini tadbirkorlik ishlari boʻyicha turli tavakkalchiliklar bajaradi.

Tadbirkorlik tavakkalchiliklari sugʻurtasida 2 tarmoq mavjud: daromadlarni beʼvosita xamda bilvosita yoʻqotish tavakkalchiligi sugʻurtasi. Tadbirkorlik tavakkalchiligi sugʻurtasi dastgoxlarni toʻxtab kolishi, savdodagi toʻxtalishlar natijasida zarar koʻrish yoki foyda ola olmaslik sugʻurtasi, yangi texnika va texnologiyalarni qoʻllash tavakkalchiligi sugʻurtasi va boshka turlarga boʻlinadi. Koʻrinib turibdiki, tadbirkorlik faoliyati va sugʻurta bozor munosabatlarining uzviy bogʻliq kategoriyalaridir. Tadbirkorlik sugʻurtasi faoliyatning yakuniy natijalari bilan birga koʻzlangan maqsadga erishish uchun taʼsir qiluvchi turli omillar ximoyasiga yoʻnaltirilgan boʻlishi kerak.

Tadbirkorlik faoliyatining maqsadi foyda olish. Kapital xajmini ko'paytirish xisoblanadi. SHuning uchun kutilgan foydani yo'kotish extimoli yoki ko'zlangan daromadni ola olmaslik xolatlaridan sugurtalash muxim axamiyat kasb etadi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida sug'urtaning o'zi tijorat faoliyatining bir sohasi bo'lib boradi. SHuning uchun sug'urtalovchi o'z javobgarliligiga u yoki bu tavakkalchilikni olish bilan, avvalo o'zi xaqida o'ylaydi, ya'ni tuzilayotgan sug'urta shartnomasi unga nima beradi.

SHuningdek, u yirik tavakkalchiliklarning yukori xavfi mavjud bo'lgan sugurtaning ayrim turlariga qo'l ura olmaydi. SHuning uchun bunday turlarning ko'pchiligi birgalikdagi sug'urtaning predmeti bo'lishi mumkin. Samarali tadbirkorlik faoliyatini yangi texnika va texnologiyalarni o'zlashtirishga intilishsiz, ishlab chiqarishni kengaytirish uchun qo'shimcha mablag'ni qidirishdagi ongli tavakkalchilikni tassavur qila olmaydi. Bu yo'ldigalarning xammasi xam muvaffaqiyati kafolatlanmaydi, yo'kotishlar xam bo'lishi mumkin, bunday texnik va texnologik tavakkalchiliklarni sug'urtalash ilmiy texnik, taraqqiyotni muxim qo'llab-quvvatlovchisi bo'lishi mumkin.

Bozor xo'jaligining kengayishi bilan tadbirkorlik faoliyati bilan bog'liq ko'plab obyektlar sug'urtaga jalb qilinadi. Lekin sug'urta ximoyalarning extimolligi real sug'urta bozorini shakllanishi, sug'urta tashkilotlarining moliyaviy bazasini mustaxakamlanishi bilan amalga oshadi.

14.3. Korxonalar raqobatdoshligini ta'minlash ishlab chiqarish tavakkalchiligini kamaytirishning muhim sharti sifatida

Mamlaktimiz iqtisodiyotining raqobatdoshligini oshirmasdan, raqobatdosh iqtisodiyot, pirovard natijada esa raqobatdosh mamlakatni barpo etmasdan turib, o'rta muddatli istiqbolda mamlakatimiz iqtisodiyotini rivojlangan demokratik davlatlar darajasiga olib chiqishdek strategik vazifani amalga oshirish mumkin emasligi YUrtboshimiz tomonidan ta'kidlab o'tildi.

2008 yilda boshlangan global moliyaviy-iqtisodiy inqirozning jahon iqtisodiyotiga ta'siri davom etayotgan bir sharoitda xomashyo va tayyor mahsulotlarga bo'lgan talabning davomli ravishda pasayishi korxonalar, mamlakatlar o'rtasidagi raqobat kurashi barcha mahsu-

lotlar, ayniqsa tayyor mahsulotlar bozorlarida kuchayib borishiga sabab bo'lmoqda. Bunday sharoitda milliy iqtisodiyotning raqobatdoshligini ta'minlash orqaligina mamlakatni barqaror rivojlantirish mumkinligi sir emas.

Bu maqsad mamlakat iqtisodiyotini izchil ravishda isloh qilish, tarkibiy jihatdan o'zgartirish va diversifikatsiya qilishni chuqurlashtirish, yuqori texnologiyalarga asoslangan yangi korxonalar va ishlab chiqarish tarmoqlarining jadal rivojlanishini ta'minlash, faoliyat ko'rsatayotgan quvvatlarni modernizatsiya qilish va texnik yangilash jarayonlarini tezlashtirish orqaligina ta'minlanishi mumkinligini ilg'or davlatlar tajribasi ko'rsatib turgani Prezidentimiz ma'ruzasida alohida qayd etildi.

Mamlakatimiz iqtisodiyotining raqobatdoshligini ta'minlash shartlari. "Respublika sanoatini barqaror, jadal va mutanosib ravishda rivojlantirish, asosiy sanoat tarmoqlarini diversifikatsiya qilishga va eksport salohiyatini o'stirishga yo'naltirilgan tarkibiy o'zgartirishlarni chuqurlashtirish, sanoat tarmoqlari, kompleksi va korxonalarni modernizatsiya qilish, ishlab chiqarishni texnik va texnologik yangilash asosida ularning samaradorligi hamda raqobatdoshligini yanada oshirish maqsadida" qabul qilingan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «2011-2015 yillarda O'zbekiston Respublikasi sanoatini rivojlantirishning ustuvor yo'nalishari to'g'risida»gi 2010 yil 15 dekabrda PQ-1442-sonli qarori bilan tasdiqlangan dasturning amalga oshirilishi iqtisodiyotning tarkibiy tuzilishini takomillashtirishda yangi bosqich bo'ldi, desak mubolag'a bo'lmaydi.

Sifati va narxi bo'yicha jahon bozorida raqobatdosh bo'lgan mahsulotlar ishlab chiqarish hajmini kengaytirish va yangi mahsulot turlarini o'zlashtirishga katta miqdordagi investitsiyalarni jalb etish hamda o'zlashtirish orqaligina erishiladi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2011 yil 4 oktyabrdagi «YAngi turdagi raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqarishni kengaytirish va o'zlashtirish choratadbirlari to'g'risida»gi 1623-sonli qarori bilan tasdiqlangan dasturga muvofiq, 2012-2016 yillarda, hisob-kitoblar bo'yicha, qiymati 6 milliard 200 million dollar bo'lgan 270 dan ziyod investitsiya loyihasini, shuningdek, ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik qayta jihozlash bo'yicha tarmoq dasturlarini amalga oshirish ko'zda tutilmoqda.

Raqobatdoshlikka erishish va dunyo bozorlariga chiqishni ta'minlash shartlari Iqtisodiyotni izchil isloh qilish Tarkibiy jihatdan o'zgartirish va diversifikatsiya qilishni chuqurlashtirish Faoliyat ko'rsatayotgan quvvatlarni modernizatsiya qilish va texnik yangilash jarayonlarini tezlashtirish YUqori texnologiyalarga asoslangan yangi korxonalar va ishlab chiqarish tarmoqlarining jadal rivojlanishini ta'minlash 32. O'zbekiston Respublikasi sanoatini 2015 yilga qadar rivojlantirish ko'rsatkichlari 5.

Joriy yilda Surgil koni bazasida Ustyurt gaz-kimyo kompleksi, Dehqonobod kaliy o'g'itlari va Qo'ng'irotda soda zavodlarining ikkinchi navbatlari, sintetik suyuq yoqilg'i ishlab chiqarish zavodini qurish ishlari yakunlanish arafasida. Sintetik suyuq yoqilg'i, "Neksiya" klassidagi avtomobillarning yangi modelini, avtomobil shinalarini ishlab chiqarishni yo'lga qo'yish bo'yicha yirik investitsiya loyihalarini amalga oshirish ichki va tashqi bozorlar uchun yangi turdagi mahsulotlar ishlab chiqarishni o'zlashtirishga olib keladi.

Ushbu loyihalarning aksariyati mahalliyashtirish dasturiga kiritilgan. Avtomobilsozlik sanoati mahsulotlarini ishlab chiqaruvchi korxonalarning ko'payishi, o'ziga xos klasterlarning yuzaga kelishi, butlovchi qismlar ishlab chiqarishning mahalliyashtirilishi tayyorlanayotgan avtomobillar narxining barqarorligini, ularning tashqi bozorlardagi raqobatdoshligini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi.

Kabel o'tkazgichlar ishlab chiqarishini kengaytirish va texnik modernizatsiya qilish bo'yicha loyihalarni amalga oshirish yuzasidan "Andijonkabel" OAJ QKda amalga oshirilishi mo'ljallangan 5 ta loyiha, "Uzkabel" OAJ bilan tashkil etilishi mo'ljallanayotgan qo'shma korxonalar negizida yiliga 6 ming kilometr kuchlanish kabellari ishlab chiqarishni tashkil qilish bo'yicha 2015-2016 yillarda amalga oshiriladigan, umumiy 5 O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «2011-2015 yillarda O'zbekiston Respublikasi sanoatini rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlari to'g'risida»gi qarori. 33 qiymati 23,4 million dollarga teng bo'lgan loyiha va boshqa bir qator loyihalar raqobatdosh tayyor mahsulotlar ishlab chiqarish hajmini yanada kengaytiradi.

Iqtisodiyotning etakchi, eng avvalo bazaviy tarmoqlarini modernizatsiya qilish va texnikaviy qayta qurollantirish loyihalari amalga oshirilishini ta'minlash, mamlakatni muttasil, barqaror va

mutanosib ravishda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishga erishish, shuningdek, samarali tarkibiy va investitsiyaviy siyosatni amalga oshirish maqsadida tashkil etilgan mazkur jamg'arma o'ziga yuklatilgan vazifalarni muvaffaqiyatli ado etib kelmoqda.

Fondning nizom jamg'armasini 5 milliard dollardan 2014 yilga qadar bosqichma-bosqich 10 milliard dollarga etkazish bo'yicha qabul qilingan qaror ijrosi natijasida 2015 yil boshiga kelib uning miqdori 10 milliard dollardan oshib ketdi.

YUrtimizning eksportga mahsulot chiqaruvchi korxonalariga, eksport qilinayotgan mahsulotning turi, ishlab chiqarish umumiy hajmidagi ulushiga bog'liq tarzda bir qator imtiyozlar (masalan, foyda solig'ining pasaytirilgan imtiyozli stavkalarini qo'llash, bojxona bojlari bo'yicha imtiyozlar) belgilab berilan. 2009-2012 yillarga mo'ljallangan Inqirozga qarshi chora-tadbirlar dasturiga ko'ra, mahsulot eksport qiluchi korxonalariga beriladigan imtiyozlar doirasi kengaytirildi. Jumladan, jahon bozorida eksport qilayotgan mahsulotiga talab pasaygan korxonalariga bank kreditlarini qaytarish muddatlari prolangatsiya qilindi, soliq to'lovlari kechiktirilgani uchun penya hisoblash to'xtatib qo'yildi va h.k.

Ammo, jahon bozorida raqobat kurashi kuchayib borayotgan bir paytda mamlakatimizning mahsulot eksport qiluvchi korxonalarini qo'llabquvvatlash tizimini takomillashtirish, ularga qo'shimcha imtiyoz va prefrensiyalar berish bo'yicha chora-tadbirlar ishlab chiqish zarurligi Prezidentimiz tomonidan ta'kidlandi va muhim vazifa sifatida kun tartibiga qo'yildi. Mahsulotni tashqi bozorlarga olib chiqish uchun raqobatchilar, iste'molchilar, mahsulot eksport qilinayotgan mamlakatning qonunchiligi to'g'risida axborot ko'magini berish, davlatlararo kelishuvlarga ko'ra mamlakat korxonalarini uchun xorijiy davlatlarda eng ko'p qulaylik rejimini yaratish, bozor va ishlab chiqarish infratuzilmalarini (banklar, transport tizimi va h.k) rivojlantirish, mahsulot reklamasiga ko'maklashish kabi chora-tadbirlar ham eksport qiluvchi korxonalar raqobatdoshligini oshirishga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Poytaxtimiz va viloyat markazlarida har yili o'tkazib kelinayotgan sanoat yarmarkalari, mamlakatimizning xalqaro savdo-sanoat yarmarkalaridagi ishtiroki mahsulot eksport qiluvchi korxonalarimizga o'z mahsulotlarini reklama qilish, xaridor va sheriklar izlab topish imkoniyatini kengaytirmoqda, reklama xarajatlarini tejash

imkonini bermoqda. 34 Ushbu ijobiy tajribadan kelib chiqib, eksport yarmarkalarini o‘tkazishni kengaytirish, yirik eksportchi korxonalarimizni nufuzli xalqaro yarmarkalarda ishtirok etishga jalb etish bo‘yicha ham Hukumat qarorini qabul qilish Prezidentimiz tomonidan alohida vazifa etib belgilandi.

Asosiy tayanch tushunchalar

Ishlab chiqarish, sug‘urta, risk, korxonalar, raqobat, tadbirkor, loyiha, inqiroz, rejalashtirish, subyekt, jamg‘arma, mulk, shirkat, korporatsiya, konsern, diversifikatsiya, kon’yunktura, segment, qurilish, ijara.

Takrorlash uchun savollar

1. Yo‘qotishlarni qisqartirish deb nimaga aytiladi?
2. Tavakkalchilikni kamaytirishning qanday yo‘llari mavjud?
3. Tavakkalchilikni o‘ziga olish qanday bo‘ladi?
4. Diversifikatsiyalash nima?
5. Xedj nima?
6. Xedjlarni amalga oshiruvchi subyekt nima deb ataladi?
7. Xedjlashning necha xil turi bor?
8. Sug‘urta unosabatlari necha turga bo‘linadi?
9. Tadbirkorlik tavakkalchilik sug‘urtasida necha turga bo‘linadi?
10. Bu tarmoqlar qaysilar?

XV- BOB. LOGISTIKA KORXONALARIDA RISKLARNI BOSHQARISH SAMARADORLIGINI OSHIRISH

15.1. Logistika sohasini rivojlantirishning ahamiyati

Bugungi kunda O‘zbekistonda transport logistikasini rivojlantirish, undagi xizmat turlarini zamonaviylashtirishga katta e’tibor qaratilmoqda. Jumladan, “2017 - 2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasi” qabul qilindi. Ushbu strategiyada transport sohasini rivojlantirish sohasida bir qancha vazifalar belgilangan. Bular:

- milliy transport logistika kompaniyalari o‘rtasida raqobat darajasini oshirish;

- avtomobil parklarinikengaytirish;

- yo‘l-transport infratuzilmasiniyanadarivojlantirish;

- eksportga mo‘ljallangan milliy mahsulotlar narxlarini raqobatdosh qilish maqsadida yuklarni bir transportdan boshqasiga qayta yuklash punktlari sonini oshirish;

- avtomobil yo‘llari holatini yaxshilash va yo‘l-transport infratuzilmasini rivojlantirish belgilab o‘tilgan.

Risklar strategiyasida belgilangan vazifalardan kelib chiqib O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 2 dekabdagi “2018-2022 yillarda transport infratuzil masini takomillashtirish va yuktashishning tashqi savdo yo‘nalishlarini diversifikatsiyalash choratadbirlari to‘g‘risida” giqarori qabulqilindi. Ushbu qarorgamuvofiq, transport infratuzilmasini rivojlantirish sohasida — temiryol, avtomobil va aviatsiya transportini yanada rivojlantirish hamda ularning moddiy-texnika bazasini mustahkamlash, yuk tashish bo‘yicha ular tomonidan ko‘rsatilayotgan xizmatlar darajasi va sifatini oshirish, xalqaro logistika markazlarini barpo etish, xalqaro ahamiyatdagi avtomobil yo‘llarini, yo‘l bo‘yidagi zarur infratuzilmani qurish va rekonstruksiya qilishbelgila bo‘tilgan.

O‘zbekiston transport sohasini rivojlantirish maqsadida hamkor mamlakatlar bilan munosabatlarni yangi bosqichga olib chiqmoqda. Jumladan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti SH.M.Mirziyoyevning 2017 yil davomidagi Turkmaniston, Qozog‘iston, Qirg‘iziston, Turkiya, Rossiya hamda Xitoy davlatlariga amalga oshirgan davlat

tashriflari chogʻida tashqi bozorlarga chiqishni taʼminlovchi eng qisqa va samarali transport hamda tranzit yoʻlaklarini rivojlantirish sohasidagi hamkorlik masalalari tomonlar diqqat-eʼtiborida boʻldi.

Ushbu davlat tashriflari natijasida Qozogʻiston va Oʻzbekiston oʻrtasida 2017 yilda M-39 yoʻlining Qozogʻistonning Maqtaral tumani orqali oʻtuvchi qismi ochilishi va “Toshkent - Olmaota” tezyurar poezdi hamda ikki mamlakat shaharlari oʻrtasida avtobus qatnovining yoʻlga qoʻyilishi bu ikki davlat oʻrtasidagi transport sohasini rivojlanishiga turki boʻldi. SHuningdek, Prezidentimizning Turkmanistonga qilgan safarlari davomida, “Turkmanobod-Farab” avtomobil va temiryoʻl koʻpriklarining ochilishi muhim voqea boʻlib hisoblandi.

SHuningdek, Prezidentimizning 2017 yil noyabr oyida Samarqand shahrida oʻtgan “Markaziy Osiyo: yagona tarix va umumiy kelajak, barqaror rivojlanish va taraqqiyot yoʻlidagi hamkorlik” mavzusidagi xalqaro konferensiyadagi nutqida mintaqaning tranzit-logistika salohiyatidan yanadasamaralifoydalanishva transport infra tuzilmasini jadal rivojlanishini taʼminlash maqsadida 2018 yilda Toshkentda “Markaziy Osiyo xalqaro transport yoʻlaklari tizimida: strategic istiqbollari va amalga oshirilmagan imkoniyatlar” mavzusida xalqaro konferensiya oʻtkazish tashabbusi bilan chiqdi.

15.2. Logistika sohasini rivojlantirish imkoniyatlari

Mamlakatimiz xalqaro dengiz portlariga bevosita chiqish imkoniyatiga ega emasligi uning transport logistikasini rivojlanishiga toʻsqinlik qiluvchi omillardan biri hisoblanadi. Bugungi kunda xalqaro yuktashuvlari bilan shugʻullanayotgan tashqi iqtisodiy faoliyat qatnashchilari quyidagi transport koridorlaridan foydalanib kelmoqdalar:

1-yoʻlak– Boltiq boʻyi davlatlari portlari yoʻnalishida (tranzit bilan Qozogʻistonva Rossiya orqali) – Klaypeda (Litva), Riga, Liepaya, Ventspils (Latviya), Tallin (Estoniya);

2-yoʻlak– Belarus va Ukraina orqali (tranzit bilan Qozogʻistonva Rossiya orqali) – CHop (Ukraina) va Brest (Belarus) chegara oʻtishlari, keyinchalik Evropaga;

3-yoʻlak– Ukrainaning Ilichevsk portiga (tranzit bilan Qozogʻistonva Rossiya orqali), Qora dengizga chiqish bilan;

4-yo‘lak– Gruziyaning Poti va Batumi portlariga (tranzit bilan Turkmaniston va Ozarbayjon orqali), Qoradengizga chiqish bilan, TRASEKA yo‘lagi deb nom olgan;

5-yo‘lak–Eronning Bandar-Abbosportiga (tranzit bilan Turkmaniston orqali) Fors ko‘rfaziga chiqish bilan;

6-yo‘lak–SHarqiy yo‘nalishda Xitoyorqali (tranzit bilan Qozog‘iston orqali) Sariq dengizga;

7-yo‘lak–sharqiy yo‘nalishda Uzoq SHarqning Naxodka va Vladivostok portlariorqali (tranzit bilan Qozog‘iston va Rossiya orqali) Sariqdengizga.

8-yo‘lak–Turkiyava Evropaga (“Baku-Axalkalaki-Kars” yangi temir yo‘lida tranzit bilanTurkmanistonvaOzarbayjonorqali). Hozirgi kunda yana quyidagi yo‘nalishlar rivojlantirilmoqda:

- Evropa va Janubii-sharqiy Osiyo yo‘nalishida (Turkiyaning Mersin porti orqali tranzit bilan Turkmaniston va Eron orqali);

- Xitoyportlariga (tranzit bilan Qirg‘iziston orqali) Sariq, SHarqiy- Xitoyva Janubiy-Xitoy dengizlariga chiqish bilan.

- Afg‘on muammosi tartibga solinishi munosabati bilan tranzit bilan Afg‘oniston orqali Eronning Bandar-Abbos va CHaxbahor portlariga chiqadigan janubiy muqobil transport yo‘laklarini ishlab chiqish bo‘yicha yangi istiqbollar ochilmoqda.

Mutaxassislarning fikricha mamlakatimizda transport sohasini rivojlanishiga to‘sqinlik qiluvchi bir qancha muammolar mavjud. **Birinchidan**, transport xarajatlarining yuqoriligi hisoblanadi. Jumladan, avtomobil transporti tomonidan ko‘rsatilayotgan yuk tashish xizmatlari tannarxi tarkibi rivojlangan mamlakatlarning o‘xshash ko‘rsatkichlaridan juda farqqilar ekan. Ayniqsa, tannarx tarkibida yonilg‘i, amortizatsiya xarajatlari, soliq va yig‘imlar ulushi bir necha marotaba yuqori bo‘lib, rag‘batlantirishning eng samarali vositasi hisoblanuvchi haydovchilar ish haqi ulushi 3 barobardan ham kamroq ekan [6].

Avtomobil transportida yuktashish tannarxining tarkibiy tuzilishi

Ko'rsatkichlarnomi	Tashishtannarxidagi ulushi% da	
	O'zbekiston	Evropa ittifoqi
Xarajatlarnomi		
YOqilg'i	37 - 40	16 – 20
Moylash materiallari	2 - 2,2	3
Haydovchining ish haqi	15 - 16	52 – 55
Shina xarajatlari	2 - 2,5	1 - 1,1
Amortizatsiya ajratmalari	10 - 12	5 – 6
Soliq va yig'imlar	6 - 7	2
Boshqa xarajatlar	20 - 21	16

Jadval ma'lumotlariga ko'ra, tashish xarajatlarining asosiy moddolari transport vositalariga texnik xizmat ko'rsatish va yoqilg'i moylash materiallari hisobiga to'g'ri keladi. Respublika hududiy avtomobil transporti birlashmalarida ishlatilayotgan transport vositalarining eskirish darajasi ularning avtomobil transport ixizmati ko'rsatish bozoridagi raqobatga bardosh beraolmasligining asosiy sabablaridan biri bo'lib qolmoqda.

Ikkinchidan, mamlakatimiz transport infratuzilmasining rivojlanmaganligi. Jumladan, Xalqaro **“LPI” (Logistics Performance Index)** tashkiloti ma'lumotlariga asosan mamlakatimizning xalqaro logistika ko'rsatkichlari indeksiga nazar tashlasak, eng yuqori natijalar aynan infratuzilma va o'zvaqtida etkazib berish indikatorlarida nisbatan ijobiylikni kuzatish mumkin (2-jadval). Ushbu ko'rsatkichlar Xitoyda o'rtacha 4.07 ni, Singapurda 4.14 ni, qo'shni Qozog'iston Respublikasida esa 2.75 ni tashkilotadi.

**2016 yildagi “LPI” (Logistics Performance Index)
ma'lumotlari (160 davlatorsida)**

	LRI dagi o'rni	Bojxo- na	Infra- tuzilma	Xalqarotas huvlar	Logistik raqobat	Kuzatuv va nazorat	O'zvaqtida yetkazish
O'zbekiston	118	2.32	2.45	2.36	2.39	2.05	2.83
Qozog'iston	77	2.52	2.76	2.75	2.57	2.86	3.06
Singapur	5	4.18	4.20	3.96	4.09	4.05	4.40
Tailand	45	3.11	3.12	3.37	3.14	3.20	3.56
Xitoy		3 .94	4. 10	4.05	4.0 0	4. 03	4.29

Uchinchi, mintaqa doirasida ikki tomonlama va ko‘p tomonlama kelishuvlarning talab darajasida emasligi. Jumladan, O‘zbekiston va Tojikiston “Xalqaro avtomobil tashuvlari to‘g‘risida” gi bitimning mavjude masligi (3-jadval) vamavjud “ruxsatnomasiz” bitimlarda uchinchi mamlakatlarga va ulardan tashish masalalaritilga olinmaganligi ikki davlat o‘rtasida transport tashuvlariga salbiy ta’sir o‘tkazmoqda.

10-jadval

Markaziy Osiyo davlatlarini xalqaro yuk tashuvlardagi ikki tomonlama kelishuvlari

	Qozog‘iston	Qirg‘iziston	Tojikiston	Turkmaniston	O‘zbekiston
Qozog‘iston		*	*	***	**
Qirg‘iziston	*		**	***	**
Tojikiston	*	**			—
Turkmaniston	***	***			***
O‘zbekiston	**	**	—	***	

Ikki tomonlama yuk tashuvlar va tranzitda hamda uchinchi davlat tomonidan yuk tashuvlarda ruxsatnomasiz tashish. Ikki tomonlama yuk tashuvlar va tranzitda ruxsatnomasiz tashish. Barcha tashuvlarda ruxsatnoma talab etiladi. SHuningdek, mintaqa davlatlari tomonidan bir qator Xalqaro konvensiya va kelishuvlarni imzolanmaganligi (Tojikiston va Turkmaniston mamlakatlarining “Tijorat yuklarni vaqtinchalik o‘tkazish to‘g‘risida”gi va “Konteynerlar to‘g‘risida”gi bojxona konvensiyalariga a’zo emasligi) xalqaro yuk tashuvlarning sekinlashuvi va transport xarajatlari ko‘payishiga olib kelmoqda.

Mamlakatimizda transport logistikasini rivojlantirish uchun quyidagi ishlarni amalga oshirish lozim:

- mintaqa davlatlari bilan transport sohasidagi hamkorlikni yanada kuchaytirish, normativ huquqiy bazani takomillashtirish va tranzit ta’riflari soddalashtirish;

- mamlakatimizning Farg‘ona vodiysi, Toshkent, Jizzax, Samarqand, Navoiy, Buxoro hududlarida logistika hablari yaratish va logistika va transport tizimiga xorijiy investitsiyalarni kengjalb qilish maqsadga muvofiq;

- mamlakatimizda zamonaviy logistika markazlarini barpo etish va ulardan samarali foydalanish borasidagi ishlarni izchil davom ettirish;

- mahalliy, eksport-import va tranzit tovar aylanmasini rivojlantirishga ko'maklashuvchi logistika markazlaritash kiletishni o'z ichiga oluvchimamlakat transport infratuzilmasini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratish;

- avtomobil transporti orqali tashuvlarda mahsulot tannarxini kamaytirish maqsadida, mahsulotlarni uzoq masofaga tashishi uchun foydalaniladigan transport vositalariga belgilangan import bojxona to'lovlari ni kamaytirish yoki imtiyozlar berish (hozirda import boji tovar qiymatining 100-120% atrofida);

- O'zbekistonning geografik joylashuvi zamonaviy ombor komplekslari va logistika markazlari tarmog'I rivojlanishida strategik muhim jihat bo'lib, yuklarni tashish bilan bog'liq xarajatlarni kamaytirish hamda ishlab chiqarish va savdo kompaniyalari logistikasini samarali tashkil etish imkonini berishi mumkin.

Yuqoridagilardan kelib chiqib shuni ta'kidlash mumkinki, so'nggi yillarda O'zbekiston hududi orqali harakatlana yotgan xalqaro yuklar kamayib bormoqda. Mamlakat hududidan tashilgan xalqaro yuklarning kamayishiga ta'sir ko'rsatuvchi asosiy omillar sifatida transport tashuvlari uchun belgilangan tarif stavkalarining yuqoriligi, mamlakatga kirib kelgan xalqaro, xususan, tranzit yuklarga nisbatan qo'llanilayotgan bojxona nazorati shakllarining murakkabligi hamda respublikani aylanib o'tuvchi muqobil transport koridorlarining ishga tushirilishini ko'rsatish mumkin.

15.3. Logistikada risklarni boshqarish tizimini joriy etish algoritmi

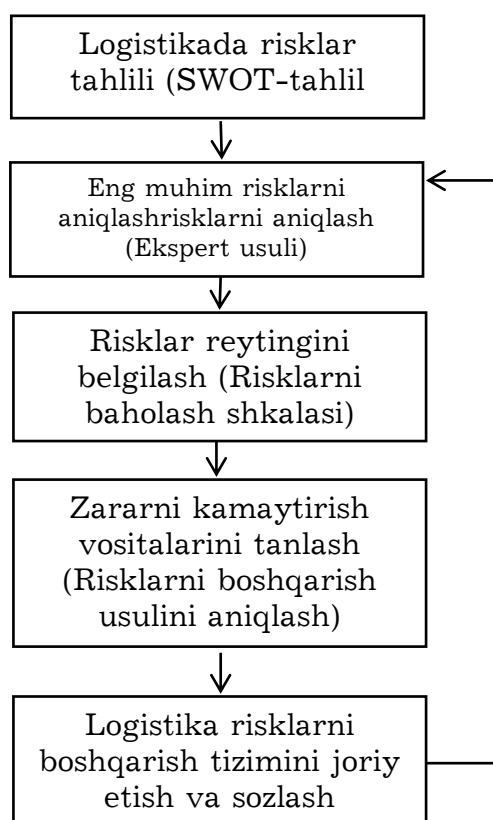
Risklarni boshqarish sohasidagi tadqiqotchilarning ishlanmalarini tahlil qilish asosida biz logistika tizimida risklarni boshqarish tizimini joriy etish algoritmini taklif qilamiz, bu esa risklarni boshqarish tizimining samarali ishlashi uchun zarur bo'lgan besh bosqichni o'z ichiga oladi. SHuni ta'kidlash kerakki, ushbu beshta qadam bir-biriga bog'liqdir, ya'ni, bosqichlarning birida olingan natijalar keyingi bosqichlarni to'g'irlash zarurligiga olib kelishi mumkin.

Logistikada risklarni boshqarish tizimini joriy qilish algoritmining birinchi bosqichi SWOT tahlilidan foydalangan holda risklarni tahlil qilishdir (1-rasm). Ushbu bosqichda risklar aniqlanadi, ularning o'ziga xosligi, ularni amalga oshirishning o'ziga xos xususiyatlari aniqlanadi, shu jumladan, iqtisodiy zarar miqdori, shuningdek, vaqt o'tishi bilan risklarning o'zgarishi, ular o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik

darajasi va ularga ta'sir qiluvchi omillar. Ikkinchi bosqich - bu logistika menejerlari tomonidan ekspert uslubi yordamida eng muhim risklarni saralash, aniqlangan xujjatlarni maxsus hujjatlar asosida ularning sifatlari ko'tarilish yoki tushish tartibida buyurtma qilish orqali aniqlash.

Uchinchi bosqich - riskni baholash shkalasi yordamida risklar reytingini belgilash. Algoritmning to'rtinchi bosqichi - risklarni boshqarish usullarini aniqlash uchun ishlab chiqilgan modeldan foydalanilgan holda yumshatish vositalarini tanlash. Ushbu bosqichda, ta'sirni kamaytirish vositalarini tanlash bo'yicha qarorlarni qabul qilishning muhim jihati shundaki, risklarni boshqarish tizimining samaradorligi prinsipiga muvofiq, har qanday risk uchun tegishli vositalar qo'llanilmasligi kerak.

Oxirgi bosqich - o'rganilayotgan tizimda qayta aloqa o'rnatishni ta'minlaydigan risklarni boshqarish tizimini tatbiq etish va amalga oshirishni sozlash. Bu juda muhim bosqichdir, chunki aynan shu narsa risklarni boshqarish moslashuvchanligi va moslashuvchanligini hamda logistika tizimida risklarni boshqarish tizimining barqarorligini ta'minlaydi.

14-rasm. Logistikalarda risklarni boshqarish tizimini joriy etish algoritmi

Shunday qilib, zamonaviy iqtisodiy sharoitlarda korxonalarda logistikada risklarni boshqarish tizimini joriy etish algoritmi aniq ierarxik tuzilishga ega bo'lishi kerak, bu esa risklarni kamaytirish bo'yicha chora-tadbirlar dasturini amalga oshirish natijalari asosida va o'zgarishni hisobga olgan holda ta'sir qiluvchi omillardir. Taklif etilayotgan algoritmni amalga oshirish korxonaga logistika jarayonlarini umumiy korporativ boshqarish tizimini optimallashtirishga imkon beradi.

Risklarni boshqarishda, qoida tariqasida, risklarni boshqarishning to'rtta asosiy usuli qo'llaniladi: riskni bartaraf etish, oldini olish; korxonaga faoliyatiga omillarning salbiy ta'sirini kamaytirish; riskni o'tkazish; shuningdek, riskni qayta taqsimlash. Risklarni taqsimlashning quyidagi turlarini ajratish mumkin:

- biznes-taklifda yuqori darajadagi logistlarning ishtiroki ulushini qayta taqsimlash asosida risklarni boshqarish;
- sof risklar konsepsiyasi formatida sheriklarni jalb qilish orqali risklarni boshqarish;
- diversifikatsiyalashga asoslangan risklarni boshqarish;
- sug'urta asosida risklarni boshqarish.

Ixtisoslashgan sug'urta kompaniyalari bozorning mustaqil ishtirokchilari hisoblanadi. SHu bilan birga, o'zlarining vazifalarini bajarishda ular institutsional logistika infratuzilmalarining bir qismiga aylanadilar. Sug'urta shartnomasiga ko'ra, sug'urta qildiruvchi sug'urta mukofotlarini sug'urtalovchiga to'laydi va ikkinchisi sug'urta hodisasi yuz berganda etkazilgan zararni qoplaydi. SHuni yodda tutish kerakki, hech qanday sug'urta tovonlari u yoki bu risk tufayli etkazilgan zararni to'liq qoplay olmaydi. Sug'urta qoplamasi etkazilgan zararni to'liq bartaraf etish uchun etarli emas. Shuning uchun logistlarning vazifasi sug'urta hodisasi sodir bo'lishining oldini olishdir. Shunday qilib, maqsadi logistika tizimi faoliyatining yuqori ishonchliligini ta'minlash bo'lgan sug'urta tizimida markaziy o'rinni menejment egallaydi. Risklar to'plami shuningdek, siyosiy, tashkiliy, huquqiy, iqtisodiy, ijtimoiy vositalarni o'z ichiga oladi va tizim sifatida riskni

boshqarish bir necha usul va vositalarni bir vaqtning o'zida qo'llash imkoniyatini beradi.

Logistikada risklarni boshqarish murakkab ko'p o'lchovli vazifadir. Integratsiyalashgan chora-tadbirlar tizimini ishlab chiqish va amalga oshirish jarayonida korxonada logistika sohasida risklarni boshqarish bo'yicha tashkiliy tuzilmani yaratish, shuningdek, shartnomalar tuzish jarayonini tartibga solish risk darajasini kamaytirishga yordam beradi. Kontragentlar bilan o'zaro aloqalar. Avvalo, har qanday shartnomani tuzishda risk boshqaruvchisi potensial sherik yoki etkazib beruvchini turli manbalardan sinchkovlik bilan kuzatib borish, shuningdek, "Kontragentlar reytingi" jurnalida keyingi tahlil qilish orqali tekshirishi kerak.

SHunday qilib, logistikada risklarni boshqarish bo'yicha asosiy amaliy qadamlarni ajratib ko'rsatish mumkin:

- korxonaning tashkiliy tuzilmasiga muvofiq logistika xizmatining tashkiliy tuzilishini optimallashtirish;
- risklarni boshqarish strategik omili sifatida elektron logistikani takomillashtirish;
- real vaqt rejimida tovarlarni taqsimlash zanjirining barcha ishtirokchilari bilan o'zaro ta'sir o'tkazish va operatsiyalarni amalga oshirish uchun korxonaning axborot-logistika tizimini yaratish;
- logistikada risklarni boshqarish tizimini joriy etish.

Asosiy tayanch tushunchalar

Transport, kompaniya, raqobat, infratuzilma, eksport, avtomobil, temir yo'l, logistika, dngiz porti, tannarx,amartizatsiya, yoqilg'i, mintaqa, tijorat, import.

Takrorlash uchun savollar

- 1.Bugungi kunda nimaga katta e'tibor qaratildi?
- 2.Xarakatlar strategiyasida sohani rivojlantirish bo'yicha qanday vazifalar belgilangan?

- 3.2017-yil 2-dekabrda prezident qanday qaror chiqardi?
- 4.Qarorga muvofiq qanday transport infratuzilmalari rivojlatirildi?
- 5.Qaror natijasida qaysi yo‘l ochildi?
- 6.Turkmaniston bilan bog‘laydigan qaysi yo‘l ochildi?
- 7.Transport koridorlarini sanab bering?
- 8.Bugungi kunda yana qaysi koridorlar qo‘shildi?
- 9.Transport sohasini rivojlantirishga to‘sqinlik kiluvchi qanday muammolar bor?
- 10.Bu muammolardan sanab bering?

XVI-BOB. RISK KOEFFITSIYENTI VA UNING TAHLILI

16.1. Risk koeffitsiyenti va uning tahlili

E-bilan biror iqtisodiy kursatgichning bajarilish sohasini belgilaylik. Malumki bu iqtisodiy ko'rsatgichning bajarilishi r miqdorlarga bog'lik bo'lib, uni quyidagicha belgilash mumkin

$$E = G(r) = G(r_1, r_2, \dots, r_n)$$

Ko'rsatgichning E -ga tushishi $r_1, r_2, \dots, r_n$ miqdorlardan bog'liq (masalan kapital kiritish miqdori).

$N=N(E)$ Esa iqtisodiy ko'rsatgichning E sohaga tushishi natijasida yuzaga keladigan N qaytimni ifodalovchi funksiya bo'lsin (masalan kritilgan kapital miqdoridan kaytish).

$f(x)$ -esa x iqtisodiy ko'rsatgichning zichlik funksiyasi bo'lsin. Masalan x -iqtisodiy ko'rsatgichning E sohaga tushish extimoli, agar E -ning chegaralari (a, b) lar bulsa

$$P(E) = P(a < x < b) = \int_a^b f(x) dx \text{ bo'ladi.}$$

$$H_n = \sum_{i=1}^n H(E'_i) \int_{x_{i-1}}^{x_i} f(x) dx; E'_i = \frac{x_{i-1} + x_i}{2} \text{ deb belgilaymiz.}$$

H_n -ko'rsatgichlarning musbat sohaga ya'ni reja bajariladigan musbat sohadagi qaytimlar bo'lsin. Unda reja bajarilmaganligi (manfiy) sohasidagi qaytimlarni H_c bilan belgilasak.

$$H_c = \sum_{i=1}^n H(E_i^*) \int_{x_{i-1}^*}^{x_i^*} f(x) dx; E_i^* = \frac{x_{i-1}^* + x_i^*}{2}$$

Bo'ladi. Bu yerda miqdorlardagi rejalashtirilgan miqdorlardan chapda yotgan miqdorlarni ifodalaydi.

Shunday qilib reja bajarilmagandagi iqtisodiy ko'rsatgich qaytimi H_c -ning, reja bajarilgandagi qaytim H_n -ga nisbatini tavakkalchilik koeffitsiyenti deymiz va quyidagicha belgilaymiz $K = \frac{H_c}{H_n}$

Ma'lumkim $0 < H_c < \infty$ va $0 < H_n < \infty$ bo'ladi. Agar $H_c = 0$ bo'lsa $K=0$ tavakkalchilik koeffitsenti nolga teng, yani tavakkalchilikning yukligi, agar $H_n = 0$ bulsa $K \rightarrow \infty$ tavakkalchilik darajasi juda kattaligi yuzaga keladi.

Tavakkalchilik koeffitsentining boshqacha ifodasi quyidagicha.

$$K_z = \frac{M^-}{M^+}$$

Bu yerda z -iqtisodiy ko'rsatkichning rejalashtirilgan miqdori.

M^- -ko'rsatkichning z kichik qiymatining kutilmasi.

M^+ -kursatkichning z dan kata qiymatining kutilmasi. Ya'ni x biror faoliyat yuritish natijasidagi iqtisodiy ko'rsatkichning qiymati bo'lsa, unda

$$M^- = M\{x - z/x < z\} = M(x/x < z) - z$$

$$M^+ = M\{x - z/x \geq z\} = M(x/x \geq z) - z$$

16.2. Risk koeffitsiyentining tahlili

I (x)-bilan foyda keltirish funksiyasini belgilaymiz, bunda x -biror iqtisodiy ko'rsatkich qiymati (masalan x qaror qabul etuvchining kiritiladigan kapitalining qiymati). Qaror qabul qilish natijasida biror natijaga (xosil, daromad va boshqalar) erishiladi, uning qiymatini z bilan belgilasak, birorta taqsimotga ega bo'lgan tasodifiy qiymat bo'ladi.

Anik pul mablag'i, qaysi kim karor kabul etuvchi noaniqlik evaziga olmoqchi, tasodifiy miqdor z bo'lib uni biz z -ning pul ekvivalenti deymiz. Z -ning kutilgan qiymatini pul ekvivalent deymiz. Z -ning kutilgan qiymatini pul ekvivalentidan farqini tavakkalchilik mukofoti deyiladi.

Tavakkalchilik mukofotini P -bilanbelgilasak, unda qaror qabul etuvchi shaxs ikki xolatdan: tasodifiy qiymat z va $E(z) - \pi$ mablag'larini, birini tanlashni befarq qiladi. Boshqa tomondan agar qaror qabul qiluvchiz kabul etadigan qiymatlari xaqida axborotga ega bo'lganda uni $E(z)$ mablag'iga sotgan bo'lar edi. Shu sabali pul ekvivalentini sotilishi narxi xam deyiladi.

Ma'lumki x -ning turli qiymatlari uchun tavakkalchilik mukofoti bir xil bo'lmaydi.

Shu bilan birga mukofot xajmi z -ning taksimot (asosan uning matematik kutilma va dispersiyadan) bog'liq bo'ladi. Shunday qilib.

$$\pi = \pi(x, z)$$

Funksiyasi bo'ladi. Pul ekvivalent (sotuv narxi) $\pi_a(x, z)$ -xam x vazning funksiyasi bo'ladi:

Sotuv narxi va tavakkalchilik mukofoti orasidagi bog‘lanishni pik uyidagicha ifodalasak

$$\pi_a(x, z) = E(z) - \pi(x, z)$$

Bo‘ladi.

Karor qabul etuvchining subyektiv baxosi va afzal ko‘rish ifoyda keltirish funksiyasi $U(x)$ orqali ifodalanadi. Shu sababli tavalchilik mikro va sotuv baxosi orasidagi munosibat quyidagicha xam ifodalanadi:

$$U(x + E(z) - \pi(x, z)) = E\{U(x + z)\}, \text{ yoki}$$

$$U(x + \pi_a(x, z)) = E\{U(x + z)\}$$

Kutiladigan qiymatlar xaqiqatda bor deb farz etib, bu bog‘lanishlardan $\pi_a(x, z)$ va $\pi_b(x, z)$ larni bir qiymatli ifodalash mumkin, chunki $U(x + E(z) - \pi)$ funksiyasi jiddiy monoton kamayuvchi funksiyadir.

Tavakkalchilik mukofoti qiymati belgisini $U(x)$ funksiyasining formasi orqali aniq ko‘rsatish mumkin: agar $U(x)$ kabirik bo‘lsa va ($U''(x) > 0$) $\pi < 0$ bo‘ladi, agar $U(x)$ botiq bo‘lsa ($U''(x) < 0$) va $\pi > 0$ bo‘ladi.

Sotilish narxi $\pi_a(x, z)$ bilan birga sotib olish narxi $\pi_b(x, z)$ xam ifodalash mumkin.

Bu shu ma‘noni bildiradi, agar qaror qabul etuvchi tasodifiy miqdor z ifodalovchi qiymat xakidagi axborotga ega bo‘lmasa u qo‘shimcha mablag‘ to‘lab z ning bo‘lajak qiymatini saqlab qoladi o‘sha mablag‘ to‘lab z ning bo‘lajak qiymatini saqlab qoladi o‘sha mablag‘ $\pi_b(x, z)$ dir.

$$U(x) = E\{U(x - \pi_b(x, z) + z)\}$$

Tavakkalchilikdan maxaliy (lokal) bosh tortish Farazetaylik z ning kutiladigan qiymati nol bo‘lsin va dispersiyasi xam nolga intilsin, ya‘ni $E(z) = 0$ $\sigma^2 \rightarrow 0$

$U(x - \pi) = E\{U(x + z)\}$ chap va unga tomonlarini darajali qatorga yoyamiz, tavakkalchilik mukofotini aniqlaymiz.

$$U(x - \pi) = U(x) - \pi U'(x) + 0(\pi^2)$$

$$E\{U(x + z)\} = E\left\{U(x) + zU'(x) + \frac{1}{2}z^2U''(x) + 0(z^3)\right\} = U(x) + \frac{1}{2}\sigma^2U''(x) + 0(\sigma^2)$$

Qatordagi yuqori darajadagi xadlarini etiborsiz qoldirib quyidagini xosil qilamiz.

$$\pi(x, z) = \frac{1}{2}\sigma^2 r(x) + 0(\sigma^2) \text{ bunda } r(x) = -U''(x)/U'(x)$$

$E(z) \neq 0$ bo‘lgani uchun $\pi(x, z) = \pi(x + \mu, z - \mu)$ lardan foydalanib

$\pi(x, z) = \frac{1}{2}\sigma^2 r(x + E(z)) + 0(\sigma_z^2)$ xosil qilamiz.

$r(x)$ -funksiyasi, tavakkalchilikdan lokal bosh tortish funksiyasi x -urni va $U(x)$ funksiyasi deyiladi.

Farazetaylik-belgi foyda keltiruvchi funksiya $U(x)$ takriban chizikli ekvivalenti bilan ifodalanishni ko'rsatsin

$$U(x) \sim a + bU(x), \quad b > 0$$

Unda differensial tenglama

$$r(x) = -\frac{U''(x)}{U'(x)}$$

Ning foydalik funksiyasi $U(x)$ nisbatan yechimi $U(x) \sim \int e^{-\int r(x) dx} dx$ bo'ladi.

Yuqorida $r(x)$ nisbatan o'tkazilgan amallar natijasidan foydalanib $U(x)$ yo uning ekvivalentini aniqlash mumkin.

$r(x)$ tashkil etish uchun $r(x)$ va $\pi(x, z)$ orasidagi munosabatni foydalanib. $\pi(x, z) = \frac{1}{2}\sigma^2 r(x)$ $r(x) = \frac{2}{\sigma^2} \pi(x, z)$ ni topamiz. $\pi(x, z)$ -yuqorida o'rnatilgan funksiya amalda $r(x)$ -ning doimiligi muxim ahamiyatiga ega.

Agar $r(x) = \text{const}$ balsa,

$U(x) \sim x$, fakat va fakat, agar $r(x) = 0$

$U(x) \sim e^{-cx}$ fakat va fakat, agar $r(x) = c > 0$

$U(x) \sim e^{-cx}$ fakat va fakat, agar $r(x) = c < 0$ balsa.

Tavakkalchilikdan global bosh tortish. Karor kabul (va uning foydalik funksiyasi) tavakkalchilikdan bosh tortuvchi (tavakkalchilikni rad etuvchi) bo'ladi, agar xar qanday x va z tavakkalchilik mukofoti manfiy bo'lmasa: ya'ni: $\pi(x, z) \geq 0$ balsa.

Agar xar qanday x yo z uchun $\pi(x, z) > 0$ bo'lsa tavakkalchilikda jiddiy bosh tortiladi deyiladi.

Agar $\pi(x, z)$ x ga nisbatan kamayuvchi funksiya bo'lsa ya'ni $\frac{\partial \pi(x, z)}{\partial x} \leq 0$ bo'lsa.

Tavakkalchilikdan bosh tortish global kamayadi. Agar tengsizlik jiddiy bajarilsa unda tavakkalchilikda jiddiy bosh tortish deyiladi. Maxsus qayd etish kerak agar tavakkalchilikda global bosh tortish kamayuvchi bo'lganda tavakkalchilikdan lokal bosh tortish $r(x)$ xam x nisbatan kamayuvchi funksiya bo'lsa va teokoriya unda tavakkalchilikdan bosh tortishni lokal va globalga ajratishga uringan.

16.3. Foyda keltirish funksiyasi

Foydalilik funksiyasi tavakkalchilikdan bosh tortish kamayuvchi bulsa unda kuya ikki fikr xaqliydir.

Agar $U(x)$ - (x_1, x_2) inter valida tavakkalchilikdan bosh tortish kamayuvchi bulsa, $U(x) = U(a+bx)$ $b > 0$ buladi va $[a+bx_1, a+bx_2]$ intervalida tavakkalchilikdan bosh tortish kamayuvchi funksiya buladi va teskarisi.

Agar $U_1(x), \dots, U_n(x)$ (x_1, x_2) intervalida tavakkalchilikdan boshtortishi kamayuvchi funksiyalar bulsa unda ularning chizikli kombinatsiyasi xam shu interval (x_1, x_2) tavakkalchilikdan boshtortishi kamayuvchi funksiya buladi.

$$U(x) = \sum_{i=1}^n C_i U_i(x)$$

Tavakkalchilikka proporsional mukofot va proporsional tavakkalchilikdan local bosh tortish agar tavakkalchilikka mukofotni va tavakkalchilikka local bosh tortishni x nisbatan solishtirsa unda tavakkalchilikka proporsional mukofot va tavakkalchilikdan local bosh tortishni proporsionalligi xaqida gap yuritish mumkin. (Bu funksiyalarni $\pi^*(x, z)$ va $r^*(x)$ bilan belgilaymiz)

$$\pi^*(x, z) = \frac{1}{x} \pi(x, z) \text{ va } r^*(x) = xr(x)$$

Agar tavakkalchilikdan proporsional local bosh tortishning funksiyasi $r^*(x) = \text{const}$ bo'lsa unda $U(x) \sim x^{1-c}$ faqat va faqat $r^*(x) = c < 1$

$$U(x) \sim \log x \text{ faqat va faqat } r^*(x) = 1 \text{ .,}$$

$$U(x) \sim x^{-c-1} \text{ faqat va faqat agar } r^*(x) = c > 1 \text{ bulsa.}$$

Tavakkalchilik natijasiga ko'ra undan bosh tortish. Yuqorida keltirilgan tavakkalchilikdan bosh tortishning local va global ko'rinishlaridan boshqa turlari xam bor.

Farazetaylik qaror qabul qiluvchi W mablagibulsin. Uning tavakkalchilik bo'lgan munosabatini tasodifiy o'zgaruvchi z ifodalovchi noaniq oqibatli xodisa misolida ko'ramiz. Z ning faqat ikkita oqibatga ega $\{z = \lambda\}$ va $\{z = 0\}$

$P\{z = -\lambda\} = p$ va $P\{z = 0\} = 1 - p$ bo'lsin. y - bilan sug'urta mukofotining qaror qabul qiluvchi to'laydigan sug'urta mukofotini y bilan

belgilaymiz. Buni p extimoli bilan yuzaga keladigan λ -miqdordagi zararni qoplash uchun ajratiladi.

Unda:

$$U(w-y) = p^{U(w-\lambda)+(1-p)U(w)}$$

Qaror qabul qiluvchi uchun tenglamaning ikkala tomoni xam birxil etiborga ega ya'ni u xatmida aniq zararga erishish yoki p extimoli bilan λ zararga erishishi bir xil etiborga egadir.

Foyda keltiruvchi funksioner, aniqrog' I qaror qabul etuvchining xatti xarakterini biz tavakkalchilikdan zararning ma'lum xajmi bilan bilan bosh tortadi deymiz, agar $\lambda > 0$ uchun y/λ o'suvchi bo'lsa.

Endi tasodifiy o'zgaruvchi z quyidagi taqsimot qonuni bilan olamiz.

z	0	γ
p	$1-p$	p

ya'ni z faqat ikki qiymatga

0 va γ erishib extimollar $P(z = \gamma) = p$ $P(z = 0) = 1-p$ ishonchli ekvivalenti y^* deb shunday summani belgilaymiz, u quyi tenglamadan aniqlanadi. $pU(w+\gamma) + (1-p)U(w) = U(w+y^*)$

y^* shunday mablag'dirki buni qaror qabul etuvchi r extimol γ yutiq o'rniga olishga rozidir.

Foydalilik funksiyasi anig'i qaror qabul etuvchini xatti-xarakterini yutiq xajmi bilan tavakkalchilikdan yuz o'grish deymiz, agar $\gamma > 0$ uchun y^*/γ kamayuvchi bo'lsa.

Yana quyidagi belgilanishni kiritamiz $S(x, w) = x \cdot r(w+r)$.

Bu belgilashda foyda keltirish funksiyasi U uchun quyidagi o'rinlik.

Foydalik keltirish funksiyasi Undan kichik yutiq uchun tavakkalchilikdan ma'lum xajmidagi yutiq bilan yuz o'girish deyiladi, agar $s(x, w)$ Funksiyasi x nisbatan $0 < x < m$ da o'suvchi bo'lsa.

Umumiy xolda foydalik funksiyasi U , tavakkalchilikdan uning natijasi xajmiga ko'ra bosh tortish deyiladi agar $S(x, w)$ o'suvchi funksiya bo'lsa.

Xajmiga ko'ra tavakkalchilikni rad etuvchi foydalilik funksiyasi uchun, quyidagi teorema o'rinli:

Agar $U_1(x)=U(a+bx)$ $b>0$ $x_1<x<x_2$ intervalda foydalilik funksiyasi bo'lsa unda $U(x)$ xam foydalik funksiyasi bo'lib tavakkalchilikni xajmiga ko'ra rad etish bo'lib u $a+bx_1<x<a+bx_2$ intervalda bo'ladi.

Tavakkalchilikni natija xajmiga ko'ra rad etuvchi foydalik funksiyalar summasi shart emas yana shu kabi funksiya bo'lishi ikki ko'rinishdagi tavakkalchilikni rad etish funksiyalari orasidagi munosabat quyidagi ayniyat bilan ifodalanadi

Bir necha o'zgaruvchili foydalilik funksiyasida tavakkalchilikni mustaqilligi.

Farazetaylik foydalilik funksiyasi bir necha o'zgaruvchilardan quyidagi ko'rinishda bo'lsin.

Tavakkalchilikni shartli rad etish va $U(x)$ ning x_i o'zgaruvchisidan bog'liq funksiyasini $r_1(x)$ bilan belgilab quyidagicha aniqlaymiz.

$$r_i(x) = -\frac{U_i''(x)}{U_i'(x)}$$

$$\text{bunda } U_i''(x) = \frac{\partial^2 U(X)}{\partial x_i^2} U_i'(x) = \frac{\partial U(X)}{\partial x_i}$$

x_i o'zgaruvchiga muvofiq keladigan tavakkalchilik $x_1, x_2, \dots, x_{i-1}, x_{i+1}, \dots, x_n$ o'zgaruvchilardan bog'liq emas deyiladi, agar $r_i(x)$ funksiya $x_1, x_2, \dots, x_{i-1}, x_{i+1}, \dots, x_n$ bog'liq bo'lmasa, ya'ni $r_i(x)$ doimiy yoki x_i ning funksiyasi bo'lsa.

Asosiy tayanch tushunchalar

Risk, tahlil. koeffitsiyent, qiymat. funksiya, reja, tavakkalchilik. dispersiya, narx, qaror, ekvivalent, foyda, foydalilik, funksiyasi, interval, funksioner.

Takrorlash uchun savollar

1. Xo'jalik tavakkalchiligining nazariy asoslari nima?
2. Lokal va global tavakkalchilik tugrisida ayting?
3. Tavakkalchilik turlarini asoslab bering?

4.Xo‘jalik tavakkalchiligini aloxida xislot va xususiyatlarini izoxlang?

5.Normativ usullar deb nimaga aytiladi?

6.Iqtisodiy ko‘rsatkich qanday belgilanadi?

7.Natijaning qiymati qanday qiymat bo‘ladi?

8.Z-ningkutilganqiymati pul ekvivalentidan farqi nima deyiladi?

9.Tavakkalchilik mukofoti nima bilan belgilanadi?

10.X-ning turli qiymatlari uchun tavakkalchilik mukofoti qanday bo‘ladi?

XVII-BOB. RISKLARNI BOSHQARISH USULLARINI TAKOMILLASHTIRISH

17.1. Risklarni boshqarish usullarining tasnifi

Iqtisodiy kategoriya sifatida tavakkalchilik - bu bo‘lishi mumkin bo‘lgan yoki avvaldan aytib bo‘lmaydigan hodisa. Agar bu ijobiy hodisa bo‘lsa (foyda, daromad yoki boshqa tushum) va salbiy (harajatlarni, zarar, yo‘qotish) natija bo‘lishi yoki hech qanday natija bo‘lmasligi mumkin.

Moliyaviy operatsiyalar tavakkalchilik darajasini baholashni, uning miqdorini aniqlashni va uni kamaytirish chora-tadbirlarini qo‘llashni talab qiladi.

Mamlakat iqtisodiyotiga o‘z sarmoyasini kiritayotgan investor nuqtai-nazarida, shu mamlakatdagi holat, vaziyat investitsion muhit deb ataladi. Investitsion muhit bir qator tavakkalchilik omillarini o‘z ichiga oladi. Bu omillar rivojlanish istiqbollari, ichki va tashqi shart-sharoitlar va vaziyat ta’siri ostida vujudga keladi. Ko‘p hollarda mamlakatdagi ijtimoiy-siyosiy holat va uning rivojlanish istiqbollariga qarab ijtimoiy-siyosiy, ichki va tashqi tavakkalchiliklar taxmin qilinadi.

Investitsiya loyihasini tavakkalchiliklarini tasnifini turli tizimlari mavjud.

Birinchidan, loyiha faoliyatining bosqichlari va fazalari bo‘yicha tasniflash: investitsiyalash oldi fazasidagi, investitsiyalash fazasidagi, ishlab chiqarish fazasidagi tavakkalchiliklar.

Ikkinchidan, loyiha faoliyati ishtirokchilari uchun tavakkalchilik tahdidlariga ta’sir etishning imkoniyatlarini mezonlari bo‘yicha tasniflash.

Shu nuqtai – nazar bo‘yicha tavakkalchilikni: ichki va tashqi tavakkalchiliklarga ajratish mumkin.

Tashqitavakkalchiliklarga siyosiy tavakkalchiliklar va fors-major tavakkalchiliklari kiradi. Fors-major tavakkalchilikiga tabiiy ofatlar: yong‘in, suvtoshqini, qurg‘oqchilik kabilar kiradi.

Tashqitavakkalchiliklar loyiha faoliyatining barcha faza va bosqichlarida mavjud.

Uchinchidan, tavakkalchilikdan himoyalash imkoniyatlari nuqtai-nazaridan tasniflash:

1. Sug'urtalanadigan tavakkalchiliklar;
2. Sug'urtalanmaydigan tavakkalchiliklar.

Sug'urtalanadigan tavakkalchiliklar o'znavbatida:

a) kafolat;

b) sug'urta;

c) zahira fondi hisobiga qoplanadigan tavakkalchiliklarga bo'linadi.

Bundan tashqari, loyiha faoliyatining haqiqiy amaliyotiga asoslangan, eng ko'p uchraydigan tavakkalchiliklar ham bo'lib, ularga loyiha ishtirokchilari e'tibor bersalar ham, hech bir guruhlash mezonidirasiga kirmaydigan tavakkalchiliklar ham mavjud. Ular:

- iqtisodiy qonunlarning va iqtisodiy holatning o'zgarib turishi, investitsiyalash va foydadan foydalanish shartlari bilan bog'liq tavakkalchiliklar;

- tashqi iqtisodiy tavakkalchiliklar-savdo va mahsulot yetkazib berishga cheklashlar kiritish, chegaralarning berkilishi va shu kabi ehtimolliklar tavakkalchiligi;

- siyosiy holatning noaniqligi, hududdagi yoki mamlakatdagi noma'qul ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlar tavakkalchiligi;

- texnik-iqtisodiy ko'rsatkichlar dinamikasi, yangi texnika-texnologiya parametrlari, mahsulot sifati haqidagi ma'lumotlarning to'liq emasligi yoki noaniqligi;

- bozor, ya'ni aniq davrdagi iqtisodiyotning joriy holatini harakterlovchi belgilar, masalan, baho, valyuta ko'rsatlari, yalpi ichki mahsulot va boshqalarning o'zgarib turishi;

- tabiiy iqlim sharoitlarining, tabiiy ofatlar ehtimolining o'zgarib turishi;

- ishlab chiqarish texnik tavakkalchiliklari asbob-uskunalarining buzilishi va to'xtab qolishi, ishlab chiqarishdagi brak va boshqalar;

- loyiha ishtirokchilarining o'zlarini tutishlari, qiziqishlari, maqsadlarining noaniqligi, ularning moliyaviy holati va ishdagi obro'si haqidagi ma'lumotlarning to'liq emasligi, noaniqligi. Iqtisodiyotning ayrim tarmoqlari va loyihaning ayrim turlari bo'yicha tavakkalchiliklar bo'lishi mumkin. Masalan, konchilik va neft-gaz qazib chiqarish sanoatida geologik tavakkalchilikka, ya'ni zahiralarni

to'g'ri baholash tavakkalchilikiga alohida e'tibor beriladi. Kimyosanoati, kon qazibolish, qoravarangli metallurgiya loyihalarida ekologik tavakkalchilika katta e'tibor beriladi.

Yuqorida keltirilgan tasniflashlarga asoslangan holda, loyiha faoliyatidagi tavakkalchiliklarni quyidagi guruhini keltirish mumkin:

1. Loyiha ishtirokchilari tavakkalchiligi;
2. Loyiha smeta qiymatining oshish tavakkalchiligi;
3. Qurilishni o'z vaqtida tugamaslik tavakkalchiligi;
4. Ishva obyekt sifatining pastligitavakkalchiligi;
5. Konstruksion va texnik tavakkalchiliklar;
6. Ishlab chiqarish tavakkalchiligi;
7. Boshqaruv tavakkalchiligi;
8. Sotish tavakkalchiligi;
9. Moliyaviy tavakkalchilik;
10. Mamlakat tavakkalchiligi;
11. Ma'muriy tavakkalchilik;
12. Huquqiy tavakkalchilik;
13. Fors-major tavakkalchiligi.

O'zbekiston iqtisodiyotiga investitsiyalarni muvaffaqiyatli jalb etish ma'lum darajada uch guruh omillarga bog'liq bo'ladi.

Birinchi, investitsiya quvvatining mavjudligiga. Uni tabiiy, mehnat zahiralari, shuningdek, ishlab chiqarish, iste'mol, moliyaviy, innovatsiya, institutsional va infratuzilmaviy quvvatlar tashkil qiladi. Ikkinchi, mamlakatdagi mavjud investitsiya sharoitlari muhim ahamiyatga egadir. Bularga: umumiy iqtisodiy, bozor, me'yoriy-huquqiy, axborot bilan ta'minlanish, ekologik, ijtimoiy, madaniy va ijtimoiy-madaniy sharoitlar kiradi. Uchinchi, investitsiya tavakkalchiligi omillaridir. Ular xorijiy investorlarning investitsiya quvvati va investitsiya sharoitlarining qulay afzalliklaridan foydalanish bo'yicha vazifalariga qarama-qarshi turadi.

Barcha guruhlar bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'ladi. Misol uchun, yetarli darajada jalb qiluvchi bo'lmagan investitsiya sharoitlari, hatto, yuqori quvvatli investitsiya loyihalarini amalga oshirish imkoniyatlarini ham pasaytirib yuboradi. O'tish iqtisodida bo'lgan, ichki va tashqi investitsiyalarni jalb qilish bo'yicha sharoitlarni shakllantirayotgan davlatlar uchun investitsiya tavakkalchiligi tavakkalchilikning muhim turlaridan biridir. Shuning

uchun ham tavakkalchilikni, uning manbalarini va uning oldini olish usullarini aniqlash rivojlanayotgan mamlakatlar uchun hayotiy vazifa bo'lib hisoblanadi. Investitsion loyihalar kelajakka tegishli bo'lganligi sababli, ularni amalga oshirish natijalarini aniq taxmin qilish muammodir. Bunday loyihalar kutilishi mumkin bo'lgan tavakkalchiliklar va noaniqliklarni hisobga olgan holda bajarilishi kerak.

Investitsion qaror bir qator kutilishi mumkin bo'lgan oqibatlariga ega bo'lgan hollarda, qaror tavakkalchilikli yoki noaniqliklarga ega deb ataladi. Tavakkalchilikni ma'lum bir qarorni qabul qilish natijasida zahiralarni yo'qotish imkoniyati, daromadlarni ololmaslik yoki qo'shimcha harajatlar zarurati sifatida belgilash mumkin. Tavakkalchilik - bu bashorat qilinayotgan loyihani amalga oshirishda haqiqiy sharoitlardan ozgina chekinilganda daromadlarni ololmaslik yoki zararlarning paydo bo'lib qolish ehtimolidir. Loyiha tavakkalchiligi - bu investitsion loyihani amalga oshirishga halaqit beradigan yoki loyiha samaradorligini pasaytiradigan tavakkalchiliklarning yig'indisidir.

Tavakkalchilik, boshqacha qilib aytganda, kutilishi mumkin bo'lgan xatar - bu investitsiyadan mo'ljallangan foydani olish jarayoniga xos bo'lgan noaniqlikdir. SHu bilan birga potensial investor tomonidan qo'yilgan pul mablag'larini yo'qotish mumkinligi hamdir. Tavakkalchilik tushunchasiga juda ham yaqin bo'lgan noaniqlik tushunchasi ham mavjud bo'lib, u tavakkalchilikning aniq turlarini tasniflash uchun "tavakkalchilik" atamasining sinonimi sifatida qo'llaniladi. Noaniqlik deganda, investitsion loyihani amalga oshirish shart-sharoitlari haqidagi ma'lumotlarni to'la yoki aniq emasligi tushuniladi. Masalan, inflyasiya haqidagi, texnika va texnologiyalardagi o'zgarishlar haqidagi, loyiha quvvatining, obyektning qurilish va foydalanishga topshirish muddatlari, harajat va natijalarning noto'g'ri hisob-kitobi kabi ma'lumotlarning to'la yoki aniq emasligi natijasida noaniqlik kelib chiqadi. Bundan tashqari noaniqlik deganda, mamlakatdagi ijtimoiy-siyosiy holatga etarlicha baho bermaslik va boshqa shu kabilar tushuniladi. Loyihani amalga oshirish jarayonida yuzaga kelish imkoniyati bilan bog'liq ko'ngilsiz holatlar va oqibatlar noaniqligi tavakkalchilik tushunchasi bilan izohlanadi.

Tavakkalchilik bilan noaniqlikning farqi shundaki, natijalar ehtimolligi joriy davr ma'lumotlari asosida baholanayotgan vaqtda tavakkalchilik e'tiborga olinadi. Noaniqlik esa bunday ehtimollik o'tgan va kelasi davr ma'lumotlari etishmasligi yoki to'la emasligi sababli subyektiv aniqlangan vaqtda e'tiborga olinadi. Har qanday holda ham kelgusi iqtisodiy holatlar istiqbolini belgilash (inflyasiya, foiz stavkasi, talab va taklif, ishlab chiqarish va sotish va boshqalar) kelajakning ma'lum emasligi sababli faqat taxminiy va noaniq natijalar bo'lishi mumkin. Chunki o'tgan davr ma'lumotlari asosida faqat noma'lum kelajakda yuz berishi mumkin bo'lgan o'tgan rivojlanish tendensiyasini aniqlash mumkin.

Investitsion rivojlanishga quyidagilar ta'sir ko'rsatadi:

- siyosiy, ijtimoiy, savdo va ishga aloqador muhitdagi ko'pgina o'zgarishlar;

- texnika-texnologiyadagi, mehnat unumdorligi va baholardagi o'zgarishlar;

- atrof-muhitholati;

- amaldagi soliqqa tortish, huquq bo'yicha va boshqalar bo'yicha muammolar ta'sir ko'rsatadi.

Bularning barchasi loyihalarda aniq tavakkalchilikning mavjudligini – loyihani muvaffaqiyatsizlikka uchrash xatarini yoki foydani o'rniga zarar olishi mumkinligini oldindan aniqlab beradi. Iqtisodiy kategoriya sifatidagi tavakkalchilik agar bu ijobiy hodisa bo'lsa (foyda, daromad yoki boshqa tushum) va salbiy (harajatlar, zarar, yo'qotish) natija bo'lishi yoki hech qanday natija bo'lmasligi mumkin. Moliyaviy operatsiyalar tavakkalchilik darajasini baholashni, uning miqdorini aniqlashni va uni kamaytirish chora-tadbirlarini qo'llashni talab qiladi.

Mamlakat iqtisodiyotiga o'z sarmoyasini kiritayotgan investor nuqtai-nazarida, shu mamlakatdagi holat, vaziyat investitsion muhit deb ataladi. Investitsion muhit bir qator tavakkalchilik omillarini o'z ichiga oladi. Bu omillar rivojlanish istiqbollari, ichki va tashqi shart-sharoitlar va vaziyat ta'siri ostida vujudga keladi. Ko'p hollarda mamlakatdagi ijtimoiy-siyosiy holat va uning rivojlanish istiqbollari qarang ijtimoiy-siyosiy, ichki va tashqi tavakkalchiliklar taxmin qilinadi. Noaniklik- kelgusidagi xolatlar xaqida gapirishni imkoni bo'lmagan xolatlarga aytiladi. Tavakkalchilik-oddiy noaniklik

emas balki u yoki bu xarakat qilayotganda etiborga olish kerak bo'lgan xolat bo'lib, kishilarni moddiy yashashiga ta'sir etadi. Xar bir tavakkalchilikli xolatlar noaniklik bo'lib, noaniklik va tavakkalchilik mavjud.

Bu muxokamadan kelib chiqib, kredit berishni rejalashtirayotganda siz uchun xamma xolatlar bir xildek bo'lib ko'rinadi, kredit qaytadimi yoki yukmi. Buxolda tavakkalchilik bo'lmay, noanikliq yuzaga chiqadi. «V etom sluchae tavakkalchilika»¹. Kup xollarda tavakkalchilik bilan bog'liq xolatning extimolligi oddiy bo'lishi mumkin, bu to'g'ridan to'g'ri daromadli yoki zararli bo'lishini aniqlaydi. Misol uchun siz pulingizni qimmatli qog'oz sotib olish uchun qo'ymoqdasiz. Agar sizni qimmatli qog'ozli portfelingiz qiymati kamayayotgan bo'lsa, - bunda zararli xolat, agar ortsa u xolda daromadli xisoblanadi. Oddiy qilib, tavakkalchilik – kelayotgan zararining darajasi bo'lib, bu ko'zlangan daromadni olish imkoniyati bo'lmaydi.

Shuning uchun xalqaro amaliyotda tavakkalchiliklarni avval o'zining yuzaga kelish sabablari ko'rib chiqiladi va so'ng unga ta'sir etuvchi omillarni boshqarib boriladi yoki ta'sir etuvchi omillarni ta'sirini kamaytirish yo'llari taxlil qilib natijalar bog'lanib boriladi.

17.2. Risklarni boshqarish bosqichlari, tavakkalchilikni baxolashning asosiy mezonlari va uning uslublari

Oxirgi o'n yillarda loyihani tayyorlash va amalga oshirish malakaviy faoliyatning alohida bir ko'rinishiga aylandi. Ko'pgina sanoati rivojlangan mamlakatlar iqtisodiyotining davlat va xususiy sektorlarida loyihani tayyorlash va amalga oshirish bo'yicha tajribalar to'plana boshlandi. Loyihani boshqarish doirasida echiladigan masalalardan biri - bu loyiha faoliyatining tavakkalchilikini boshqarishdir. Bu masala loyihani boshqarishning boshqa funksiyalaridan alohida emas. Moliyaviy talabni aniqlashda ham, smeta va byudjetni hisoblashda ham, shartnomalarni tayyorlash va to'zishda ham loyiha faoliyati ishtirokchilarini turli xil tavakkalchiliklardan himoyalash bilan bog'liq masalalar echiladi. Tavakkalchiliklar loyiha

faoliyatining barcha bosqichlarida bo‘lganligi sababli, loyiha tavakkalchiliklarini boshqarish funksiyasi loyiha tugagunga qadar davom etadi.

Loyiha tavakkalchiliklarini boshqarishda quyidagi masalalarga e’tibor qaratiladi:

- loyiha tavakkalchiliklarining tasnifi;
- loyiha tavakkalchiliklarini aniqlash va baholash usullari;
- loyiha tavakkalchiliklarini boshqarishning axborot ta’minoti;
- tavakkalchiliklarning monitoringi va istiqbolini belgilash;
- tavakkalchiliklarni kamaytirish texnologiyalari;
- tavakkalchiliklarni boshqarishni tashkil etish;
- tavakkalchiliklarni boshqarish harajatlarining optimal darajasini asoslash va samaradorlikni baholash.

Tavakkalchilikni boshqarish turli faoliyat doiralarida tavakkalchilikni kamaytirish bo‘yicha texnologiyalarni va bilimni talab qiladi.

Hozirgi vaqtda tavakkalchilikni boshqarish faoliyatini quyidagi asosiy bosqichlarga bo‘lish mumkin:

1. Tavakkalchilikni aniqlash.
2. Tavakkalchilikni baholash.
3. Tavakkalchilikni boshqarish choralari va usullarini tanlash.
4. Tavakkalchilikni oldini olish va nazorat qilish.
5. Tavakkalchilikni moliyalash.
6. Natijalarni baholash.

Tavakkalchilikni aniqlash va uni baholash bosqichlari tavakkalchilikni tahlili deb, ham ataladi. Bunda tavakkalchilikni aniqlash sifat tahliliga, tavakkalchilikni baholash miqdor tahliliga kiradi. Tavakkalchilik tahlilining miqdor usullari orasida tavakkalchilikni boshqarish nazariyasida eng mashhurlari quyidagilar:

- statistik va statistik tajribalar usuli;
- maqsadga muvofiq keladigan harajatlarni tahlili;
- ekspert baholari usuli;
- analitik usullar va boshqalar.

Tavakkalchilik tahlilining ahamiyati loyihaning potensial ishtirokchisiga loyihani maqsadga muvofiq tarzda amalga oshirish

haqidagi qarorlarini qabul qilishi uchun zaruriy ma'lumotlarni berishdir.

Tavakkalchilikni boshqarish choralari va usullarini tanlash juda muhim bosqich hisoblanadi. Aniq tanlangan usul doirasida aniq chora- tadbirlarni qo'llash mumkin. Bu bosqich loyihani amalga oshirishni boshlash haqidagi qarorni qabul qilishdan avval o'tkazilishi kerak.

Tanlashda kechiqish loyiha ishtirokchisi uchun jiddiy salbiy oqibatlarni keltirib chiqarishi yoki ishtirokchilar o'rtasida jiddiy kelishmovchiliklar kelib chiqishiga sabab bo'lishi mumkin. Tavakkalchilikni boshqarishda chora va usullarni optimal variantini tanlash barcha loyiha ishtirokchilari o'rtasida jiddiy muzoqaralar bo'lishini talab qiladi.

Tavakkalchilikni oldini olish va nazorat qilish bosqichi ma'lum reja va dasturlar asosida aniq tashkiliy-texnik tadbirlarni ko'rib chiqadi.

Bu bosqichda quyidagi tadbirlar amalga oshiriladi:

- tavakkalchiliklar monitoringi;
- tavakkalchilikni istiqbolini belgilash;
- tahdid soluvchi xatarlar haqida rahbarlarga ma'lumot berish va bu bilan bog'liq ko'rsatmalarni ishlab chiqish;
- tavakkalchilikni oldini olish va nazorat qilish dasturi doirasida maxsus tashkiliy-texnik tadbirlar.

Ko'p tavakkalchiliklarni oldini olish va nazorat qilish mumkin. Lekin shunday tavakkalchiliklar mavjudki, ularni oldini olish yoki kamaytirish mumkin emas, ya'ni ular loyiha ishtirokchilari ta'siridan tashqarida bo'ladi. SHunday tavakkalchiliklar ko'p harajat talab qilganligi sababli, ularni moliyalash usuli qo'llaniladi. Bunda loyiha ishtirokchilarini o'z-o'zini sug'urtalash, tajribali sug'urtachi yordamida sug'urtalanishga mablag' ajratishi tushuniladi. Sug'urta shartnomalarida tavakkalchilikning ko'pgina turlari bo'yicha sug'urtachining zaruriy chora-tadbirlarni amalga oshirishi ko'rib o'tilgan moddalar mavjud bo'ladi. Tavakkalchilikni boshqarishda loyiha ishtirokchilaridan tashqari, sug'urta tashkilotlari ham bevosita ishtirok etadi. Ular tavakkalchilikni baholashda o'z usullari va

yo‘llarini amalga oshiradilar, bu amalga oshirish reja - dasturlarini nazorat qilib boradilar.

Natijalarni baholash - bu ma‘lum bir loyiha doirasidagi tavakkalchilik - menejmenti bo‘yicha faoliyatlarining yig‘indisi. U keng ma‘lumotlar to‘plami asosida o‘tkaziladi va tavakkalchilik tahliliga to‘zatishlar kiritish, tavakkalchilik-menejmentining alohida choralarni qo‘llash samaradorligini baholash, tavakkalchilikni boshqarishda barcha qilingan harajatlarni baholash maqsadida o‘tkaziladi.

Natijalarni baholash orqali olingan ko‘rsatma va xulosalar keyingi loyihalarni amalga oshirishda qo‘llaniladi.

17.3. Risklarni o‘lchash usullari

Umuman olganda, xavfni miqdoriy baholashning to‘rtta guruhini ajratish mumkin:

Statistik usullar. Ushbu usullar bir qator kuzatuvlarda ushbu hodisaning nisbiy chastotasi asosida tasodifiy hodisa ro‘y berish ehtimolini baholashga asoslangan. Ushbu usullar eng maqbuldir, chunki birinchidan, ular juda sodda, ikkinchidan, ularning baholari haqiqiy ma‘lumotlarga asoslanadi (va bilasizki, amaliyot haqiqatning mezonidir). Ammo kuzatuv etarli bo‘lmagan joyda statistik usullar qo‘llanilmaydi. Noyob hodisalar riskini to‘g‘ri baholash uchun juda katta miqdordagi statistik ma‘lumotlar talab qilinadi. Bundan tashqari, bunday ma‘lumotlar to‘plamlarini yig‘ish va qayta ishlash juda ko‘p vaqt va qimmatga tushishi mumkin.

Ehtimoliy - statistik usullar. Agar mavjud statistik ma‘lumotlar etarlicha to‘liq bo‘lmasa, ba‘zida mavjud bo‘shliqlarni qo‘shimcha bilvosita ma‘lumotlarni tahlil qilish yoki mantiqiy fikrlash orqali to‘ldirish mumkin. Riskni baholash uchun statistik ma‘lumotlar va nazariy gipotezalar kombinatsiyasidan foydalanish **ehtimollik-statistik** usullarning asosiy g‘oyasidir. Bu ushbu guruh usullarini qo‘llash sohasini kengaytiradi, ammo olingan natijalarning ishonchliligi statistik usullardan foydalangandan past bo‘lishi mumkin.

Ehtimollik-nazariy usullar. Ikki avvalgi ko‘rilgan guruhlarini o‘rganilayotgan hodisa to‘g‘risida etarli yoki hech bo‘lmaganda cheklangan miqdordagi statistik ma‘lumotlarni talab qiladi. Biroq, risklarni boshqarishda juda jiddiy oqibatlariga olib keladigan kam uchraydigan hodisalarni baholash zarurati tug‘ilishi kerak. Ilgari, ushbu hodisalar ularning "kamdan-kamligi" (ya‘ni ehtimolliги pastligi) yoki ko‘rib chiqilayotgan obyektlarning o‘ziga xosligi sababli umuman sodir bo‘lmasligi mumkin edi. Bunday holda, statistika umuman yo‘q, yoki tekshirilganidan sezilarli farq qiladigan boshqa obyektlarni nazarda tutadi. Bu statistik va ehtimollik-statistik usullardan foydalanishni imkonsiz qiladi. Biz o‘rganilayotgan tavakkalning matematik modelini tuzishga va uning parametrlarini nazariy baholashga asoslangan ehtimollik-nazariy usullaridan foydalanishimiz kerak. Ushbu usullar juda mashaqqatli va nisbatan past aniqlikka ega, ammo ba‘zi hollarda bu yagona ilmiy asoslangan baholash usuli hisoblanadi. Xususan, ular korxonalar uchun sanoat xavfsizligi deklaratsiyasini ishlab chiqishda qo‘llaniladi.

Ekspert usullari. Uskunalar mavjud bo‘lmagan yoki matematik modelni tuzish imkoniyati bo‘lmagan vaziyatda mutaxassislarning tajribasi va bilimlaridan foydalanish mumkin. Bu aniqlanmagan parametrlarga yoki o‘rganilmagan xususiyatlarga ega bo‘lgan obyektlarni tekshirishda yuz beradi. Riskni miqdoriy baholash maxsus tanlangan mutaxassislarning javoblarini qayta ishlashga asoslangan. SHu bilan birga, mutaxassislarni tanlash va baholash shkalalarini shakllantirish tartibiga katta e‘tibor berilishi kerak. Jarayonni tashkil qilish uchun Delfi (Delfi (Delfi, talaffuzi / 'dɛlˈfiː /) - bu qat‘iy, tuzilgan, obyektga yo‘naltirilgan, yuqori darajadagi dasturlash tizimi. Foydalanishning asosiy sohasi - dasturiy ta‘minotni yozish.) usulidan foydalanish mumkin. Biroq, bu natijalarning ishonchliligini kafolatlamaydi.

Asosiy tayanch tushunchalar

Tasnif, risk, baho, iqtisod, kategoriya, foyda, daromad, tushum, xarajat, zarar, moliya, investitsiya, loyiha, fors, major, siyosat, sug‘urta, kafolat, zaxira, iqtisod, qonun, kon‘yunktura, texnika, kostruksiya, infratuzilma.

Takrorlash uchun savollar

1. Iqtisodiy kategoriya sifatida tavakkalchilik nima?
2. Moliyaviy operiyatsiyalar nimani talab qiladi?
3. Loyixa faoliyatidagi tavakkalchiliklarning qanday guruxlari bor?
4. Loyixa tavakkalchiliklarini boshqarishda qaysi masalalarga e'tibor qaratiladi?
5. Tavakkalchilikni boshqarish nazariyasida eng mashxurlari qaysilar?
6. Tavakkalchilikni boshqarish faoliyati qanday bosqichlarga bo'linadi?
7. Statistik usullar nima?
8. Extimoliy statistik usul deb nimaga aytiladi?
9. Extimoliy-nazariy usullarni tushuntirib bering?
10. Ekspert usullar qanday bo'ladi?

XVII- BOB. RISKLARNI BOSHQARISHNI TAKOMILLASHTIRISH VA UNING SAMARADORLIGI

18.1. Risklarni boshqarishda baholash usullari

Investitsiya loyihasi tavakkalchilikini baholash usullari orasida eng ko'p qo'llaniladiganlari quyidagilar:

1. Loyihaning sezgirlik tahlili.
2. "Zararsizlik nuqtasi"ni aniqlash.
3. Barqarorlikni tekshirish.

Sezgirlik tahlili loyihaning o'xshash parametrlaridan biri o'zgar-ganda, loyiha samaradorligi qay darajada o'zgarishiga miqdoriy baho berishda qo'llaniladi. Sezgirlik tahlilini investitsiya loyihalari natijalariga sezilarli darajada ta'sir etuvchi omillarni aniqlash va ularni taqqoslash tahlili uchun o'tkazish tavsiya etiladi. Bu omillar bilan bog'liq vazifalarni echishda quyidagi ketma-ketlikka amal qilinadi. Avvalo, sof joriy qiymatni hisoblashga yordam beradigan omillar aniqlanadi. Keyin ma'lum oraliqlarda omillardan biri o'zgartirilib, sof joriy qiymat hisoblab chiqiladi, ushbu yo'l har bir omil uchun takrorlanadi. Bundan so'ng hamma hisoblar jadvalga joylashtiriladi, har bir omil o'zgarishiga nisbatan loyihaning sezgirlik darajasi solishtiriladi va loyihaning muvaffaqiyatiga eng ko'p darajada ta'sir etuvchilari aniqlanadi. Sezgirlik tahlili yordamida, hisoblar uchun zarur bo'lgan turli xil o'zgaruvchilar berilganda, naqd foyda yoki investitsiya rentabelligining eng zaruriy o'zgarishlarini aniqlash mumkin. Turli xil o'zgaruvchilarga ishlab chiqarish harajatlari, sotish hajmi, investitsiya davri davomiyligi, kredit foizi, xom-ashyo va yoqilg'i qiymati, soliqlar miqdori va boshqalar misol bo'ladi.

"Zararsizlik nuqtasi"ni aniqlash usuli yordamida mahsulot sotishdan kelgan tushum uni ishlab chiqarish harajatlariga teng bo'lgan holdagi sotish hajmi aniqlanadi. Agar sotish hajmi bu nuqtadan past bo'lsa, korxonalar zararlarini qoplashi mumkin, agar pul kirimi harajatlarga teng bo'lsa, korxonalar ishini zararsiz olib borayotgan bo'ladi. "Zararsizlik" tahlili loyiha quvvati yoki ishlab chiqarish hajmi miqdorini topish maqsadida qo'llaniladi. Agar ishlab chiqarish hajmi past bo'lsa, korxonalar zararga ishlayotgan bo'ladi. Bu tahlil loyihani

baholashda turli narx va qiymatni hisobga olishga bir qator zararsizlik nuqtalarini hisoblashga imkon beradi.

Barqarorlikni tekshirish usuli yordamida investitsiya ishtirokchilari uchun eng xatarli variantlarda investitsiya loyihasini rivojlantirish rejasini ishlab chiqishni oldindan ko‘rib chiqish mumkin. Har bir rejada har bir ishtirokchining rejalashtirilayotgan daromadi, yo‘qotishlari, samaradorligi e‘tiborga olinadi. Agar barcha ko‘rib o‘tilgan holatlarda ishtirokchilar qiziqishlari ko‘zatsilsa, kutilayotgan ko‘ngilsiz munobatlar mavjud zahira va rezervlar hisobiga cheklatilsa yoki sug‘urta to‘lovlari bilan qoplansa, loyiha barqaror va samarali deb hisoblanadi. Loyihaning barqarorlik darajasi uni amalga oshirish sharoitlarining ehtimolli o‘zgarishlarga nisbatan ishlab chiqarish, narx va mahsulotning eng yuqori darajadagi qiymati orqali ifodalanishi mumkin.

18.2. Risklarni boshqarishda statistik, ekspertlik, o‘xshashlik uslubidan foydalanish va kombinatsiyalashgan baxolash usublari

YUqorida ko‘rib o‘tilgan tavakkalchilikni boshqarish bosqichlari va tavakkalchilikni baholash usullari yordamida tavakkalchilik sababli bo‘ladigan yo‘qotishlarni pasaytirish, ular bilan bog‘liq ko‘ngilsiz oqibatlarini kamaytirish quyidagi usullari qo‘llaniladi.

Loyihalarni moliyalashtirishda tavakkalchilikni taqsimlash usullari sifatida quyidagilarni ko‘rsatish mumkin:

- kafolatlar;
- harid
- haqidagi forvard kelishuv;
- ishlab chiqarish to‘lovlari;
- xedjirlashtirish:
- sug‘urta:
- svoplar.

Odatda, kafolat beruvchi tomonlar sifatida yoki loyiha egalari-homiylar yoki manfaatdor tomonlar bo‘lishi mumkin. Loyiha egalari-homiylar. Davlat, sho‘ba korxonalarini nazorat qiladigan kompaniyalar, qo‘shma korxonalaridagi ichki va tashqi investorlar va boshqa egalari-homiylar loyihani ishlab chiquvchi kompaniya qarzining kafolatini berishlari mumkin. Agar kompaniya loyihani o‘z hisobidan

moliyalashtirish uchun kapitali etishmasa yoki etarli tajribaga ega bo'lmasa, kreditorlar, odatda, ushbu shakldagi kafolatni talab qiladilar.

Manfaatdor tomonlar. Bu juda muhim guruhga quyidagilar kiradi:

1. Uskuna va materiallarni sotuvchilar. Loyiha uchun uskuna va materiallarni sotishda, zavodni yoki uskunani ijaraga berishda manfaatdor tomonlar kafolat berishga tayyor bo'ladilar. Masalan, o'zida ortiqcha uskunaga ega bo'lgan kompaniya, shu uskunaga muhtoj loyihani kafolatlashi mumkin.

2. Xom ashyo va yarim tayyor mahsulotlarni etkazib beruvchilar. Mol etkazib beruvchilar loyiha tugagandan keyin o'zlarini bozor bilan ta'minlash uchun kafolat berishlari mumkin. Ular loyihani amalga oshish mobaynida yaratilgan yangi quvvatlarda foydalanishdan yutishlari ham mumkin.

3. Loyihaning yakuniy mahsulotidan foydalanuvchilar. Bular kafolat berishlari va hatto bevosita moliyalashtirishlari mumkin. Barqaror mol etkazib berilishidan manfaatdor aniq bir xom ashyo iste'molchilarini misol qilib keltirish mumkin.

4. Qurilish tashkilotlari. Loyihada ishtirok etadigan pudratchilar, odatda qurilish bilan bog'liq ishlarni bajaradilar va kelgusida buyurtma qabul qilish maqsadida kafolat berishga tayyor bo'ladilar.

5. Milliy hukumat va xalqaro agentliklar. Bu tashkilotlar mamlakatning iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy talablari bilan qiziqadilar. Hukumat kafolatlari, loyihaning boshqa ishtirokchilari qoplay olmaydigan tavakkalchiliklarni qoplash uchun juda zarur va shu sababli, moliyalashtirishning yutug'i uchun hayotiy jihatdan muhimdir.

6. Boshqa tomonlar. Ko'p hollarda, yuqorida sanalganlardan tashqari, loyiha qurilishidan aniq bir daromad oladigan boshqa tomonlar ham bo'ladi va ular kafolat berishga tayyor bo'ladilar. Masalan, loyiha bilan bir qatorda amal qilayotgan kompaniya loyiha amaliyotida rivojlangan infrato'zilmadan yutishi mumkin, shuningdek loyiha amalga oshishi natijasida milliy iqtisodiyotni rivojlanishidan ham yutishi mumkin.

Tavakkalchilikni taqsimlashda kafolat eng ahamiyatli usul, lekin bundan boshqa usullar ham bor. Ko'p hollarda harid haqidagi forvard kelishuv va ishlab chiqarish to'lovlari qo'llaniladi. Harid haqidagi

forvard kelishuv. Forvard harid haqidagi oddiy kelishuvni moliyalashtirishda, kreditor etkazib berilmagan yoki yaratilmagan minerallar yoki boshqa resurslarni sotib olish uchun kredit beradi. Loyiha ishga tushgandan keyin va minerallar qazib olinishi boshlangandan keyin, kreditorlar qarzni o'zish jadvaliga muvofiq keladigan miqdorni olish huquqiga egalar.

Forvard shartnomalaridan olinadigan daromadlar qat'iy foizga va barqaror tushumga ega emas. Chunki ulardan olinadigan daromadlar bitim valyutasining spot kursini o'zgarishiga bog'liq.

G'arbiy Evropadagi bir qator tijorat banklari, shu jumladan, Doyche bank faoliyatida forvard shartnomasidan foydalanish tajribalari shuni ko'rsatdiki, agar forvard kursi spot kursidan yuqori bo'lsa, bank forvard shartnomasi bo'yicha sotib olinadigan miqdordagi valyutani bitim imzolanishi bilan spot sharti bo'yicha sotadi va baholovchi valyutada olingan tushumni shartnoma muddati tugagunga qadar boshqa bankka muddatli jamg'arma sifatida joylashtiradi. Bunda forvard shartnomasi bo'yicha sotib olinayotgan valyuta muddatli depozit shaklidagi valyuta rezervlari hisobidan to'lanadi.

Agar forvard kursi spot kursidan kichiq bo'lsa, bank shartnoma bo'yicha sotib olinayotgan valyuta miqdoridagi mablag'ni kreditga beradi. Odatda kreditni qaytarish muddati forvard shartnomasining tugash muddatiga mos keladi.

Agar bitim valyutasi va baholovchi valyuta bo'yicha foiz stavkalari teng bo'lsa va bu tenglik uzoq vaqt davom etadiganligiga treyder ishonsa, unda forvard kursi darajasida bo'ladi. Bunda treyder ikki mamlakatdagi foiz stavkalarining shu davrgacha bo'lgan holatini tahlil qiladi va shunga qarab ustama yoki diskontning darajasini aniqlaydi.

O'zbekiston respublikasi tijorat banklarida buxgalteriya hisobini yuritishning yangi qoidalari va hisob varaqlari rejasiga ko'ra, Markaziy bank forvard shartnomalarini muddatidan qat'iy nazar hisobotlarda qayta baholash natijalarini aks ettirishni talab qilmoqda. Ushbu talabnomaga ko'ra, bank forvard shartnomasi qiymatini qayta baholashi zarur.

Masalan: forvard shartnomasi uch oyga tuzilgan, ya'ni 10 sentyabrda tuzilgan bo'lib, 10 dekabrda tugaydi. Bank 1 oktyabr holatiga Markaziy bankka hisobot topshiryapti deylik. Ushbu

hisobotda u mazkur shartnoma bo'yicha foyda va zarar summasini aniqlaydi. Buning uchun sotib olinishi lozim bo'lgan valyutaning hisobot davridagi ko'rs bo'yicha so'mdagi ekvivalenti uning forvard kursi bo'yicha so'mdagi ekvivalenti bilan solishtiramiz. Agar foyda hosil bo'lsa, u quyidagi buxgalteriya provodkasi orqali- foyda schyotiga olib boriladi:

Debet 16901 Realizatsiya qilinmagan foyda - forvard valyuta kursi 100000 so'm.

Kredit 45405 Forvard (opcion) fyuchers valyuta bitimlari bo'yicha foyda 100000 so'm.

Demak, yuzaga kelgan foyda summasi asosiy foyda schyotiga kirim qilanadi. Bizning fikrimizcha, bu maqsadga muvofiq emas. CHunki hali bank balansi bo'yicha hech qanday mablag'lar harakati sodir bo'lmadi. Bundan tashqari, Markaziy bank xohlagan vaqtda forvard operatsiyalari bo'yicha zarar summasini aniqlash imkoniyatiga ega.

Qayta baholash natijasida zarar yuzaga kelsa, u ham to'g'ridan-to'g'ri zararlar schyotiga olib boriladi. Bunda quyidagicha buxgalteriya provodkasi beriladi:

Debet 55306 Forvard (opcion) fyuchers bitimlari bo'yicha xorijiy valyutadagi zararlar 100000 so'm.

Kredit 22802 Realizatsiya qilinmagan zararlar - forvard valyuta kursi 100000 so'm.

Demak, bankning foyda va zararlar summasi mavhum summaga ko'payadi yoki kamayadi. Buni hatto potensial foyda yoki zarar deb ham baholash maqsadga muvofiq emas. CHunki bank forvard operatsiyasini amalga oshirishda ma'lum tavakkalchilikni zimmasiga oladi va bunda foyda olish maqsadini ko'zlaydi.

Realizatsiya qilinmagan foyda va zararlar summasi forvard operatsiyasi haqiqatda amalga oshirilgan vaqtda teskari provodka berish yo'li bilan voz kechiladi:

Debet 45405 100000 so'm

Kredit 16901 100000 so'm

yoki Debet 22802 100000 so'm

Kredit 55306 100000 so'm

Forvard operatsiyasini amalga oshirayotgan bank uchun tavakkalchilik darajasini yuqori ekanligini hisobga olib, bizning fikrimizcha, banklarda analitik hisob jarayonlarini chuqurlashtirish lozim.

Buning uchun har bir valyuta bo'yicha sotish va sotib olish miqdorini muvozanatlashtirib borish lozim.

Quyida mazkur jadvalni taxminiy ko'rinishini keltiramiz.

11-jadval

Forvard operatsiyalarini hisobga olish jurnali

Operatsiya	EVRO(mln.)			USD (mln)		
	Sotib olish	Sotish summasi	farqi	Sotib olish	Sotish summasi	farqi
1\V- 2018	10	10	0	14	14850	
1\VII- 2018	10	10	0	14	14774	

Jadval ma'lumotlaridan shu narsa ko'rinadiki, bunda forvard shartnomasi bo'yicha 10 million. EVRO ga 14774 ming AQSH dollari sotib olish to'g'risida kelishilgan. Bunda forvard kursi quyidagicha:

1 EVRO = 1,4850 - 0,0076 = 1,4774 \$. Bu erda foiz stavkalarini jiddiy o'zgarish xavfi mavjud. Chunki diskont darajasi 76-74 ni tashkil qiladi:

$$1.4850 - 0.0074 = 1.4776 \$.$$

Bank rahbariyati treyderga limit o'rnatadi. Masalan, uch oy muddatga amalga oshiriladigan forvard operatsiyalari uchun limit belgilaydi. Ayniqsa, nobarqaror valyutalar bilan bog'liq forvard operatsiyalariga nisbatan qat'iy limit belgilash lozim.

Bu limitlarga rioya etilishi doimiy nazorat ostida bo'lmog'i kerak. Buning ustiga ko'pgina banklar o'z valyuta bo'linmalari uchun ancha tor, pozitsion deb ataladigan limitlarni belgilab ko'yadilar.

Ular, bir tomondan, kun davomida tug'iladigan xatarlarning yuqori chegarasini (kundo'zgi limitlarni), ikkinchi tomondan esa, ertasi kuni vujudga kelishi mumkin bo'lgan xorijiy valyutadagi pozitsiya uchun yuqori chegarani (tungi (overnight) limitlar) belgilab qo'yadilar.

Limit belgilash bankni yuqori darajada zarar ko'rish xavfidan saqlaydi. Limit doirasida treyder faoliyatining moliyaviy natijasi

aniqlanadi. Masalan, yuqoridagi jadvalda 2000 dollar miqdorida foyda olinganligini aniqlash mumkin.

Hozirgi kunda jahon bank amaliyotida 30 ta valyutada forvard operatsiyasi amalga oshirilmoqda, shundan 15-16 tasi likvidlilik darajasi yuqori bo'lgan valyutalardir.

Forvard operatsiyasi bilan shug'ullanayotgan bank xodimlari foiz stavkalari o'rtasidagi farqni doimiy tarzda ko'zatib boradilar.

Ishlab chiqarish to'lovlari. Bu usul kreditning asosiy summasi uchun kreditorlar tomonidan loyihaning kelgusidagi ishlab chiqarishining ma'lum qismini sotib olishini anglatadi. Bu usulning harid haqidagi forvard kelishuvdan farqi shundaki, kelgusidagi to'lovlar oqimi oldindan aniq qarzni o'zish jadvaliga emas, balki haqiqiy ishlab chiqarishga bog'liq. Odatda bu usul tog'-kon qazilmalarini ishlashda qo'llaniladi, kreditorlar qazilmalarda ulushga ega bo'lganlari uchun ishlab chiqarish to'lovlari odatda ta'minlangan. Ishlab chiqarish boshlanganda, haridor- kreditor har bir davrda umumiy ishlab chiqarishdan oldindan kelishilgan ulush bo'yicha o'z foyda ulushini oladi.

Xedjirlashtirish, sug'urta va svoplar. Bu usul va mexanizmlar loyiha ishtirokchilari tomonidan tavakkalchilik ulushini butunlay nazorat qilish uchun qo'llaniladi. Har bir usulning o'z harajatlari bo'lib, ular tavakkalchilik/foyda nisbatida kiritilishi kerak.

Tavakkalchilikni boshqarishda asosiy vazifa – bu amaldagi bozor kon'yunkturasiga mos darajada tavakkalchiliklarni minimallashtirish, kreditlash xizmatlari bozorida bank pozitsiyasini minimum saqlab qolishdir. Tavakkalchilikni boshqarishda asosiy yo'llar quyidagilar:

- tavakkalchilikni ajratish;
- tavakkalchilikni ishtirokchilar o'rtasida taqsimlash;
- moddiy ta'minotni olish (garov);
- moliyaviy ta'minotni olish (kafolat yoki kafillik);
- tavakkalchilikni kredit bo'yicha yuqori foiz stavkasiga ko'chirish;
- tavakkalchilikni venchur kreditlashga qabul qilish;
- qarzar bo'yicha yo'qotishlarni qoplash uchun fondlarni shakllantirish;
- sug'urtalash.

Bular tavakkalchilikni boshqarish bo'yicha quyidagi ish yo'nalishlarini talab qiladi:

- har bir mijoz bo'yicha doimiy monitoringni olib borish;
- ma'lum bir mijozning asosiy xo'jalik faoliyatiga aloqador tarmoq holatining doimiy monitoringi;
- kafolatni jalb qilish va tahlil etish;
- tavakkalchilik uchun kompensatsiya olish (garov, kafolat va boshqalarni amalga oshirish).

Tavakkalchilikni ajratish bosqichida kredit summasi investitsiya loyihasining haqiqiy qiymati qo'shuv zaruriy rezervlarni shakllantirish harajatlariga muvofiq bo'lishi kerak. Bular loyihaning harakteri va uni amalga oshish muddatidan kelib chiqib hisoblanadi. Tavakkalchilikni minimallashtirish bahonasida kredit summasini kamaytirish, loyiha to'liq moliyalashtirilmasligi yoki uni oxirgi bosqichda amalga oshmay qolish xatari tufayli tavakkalchiliklar ko'payadi. Bu aytilganlar kredit muddatini tanlashga ham tegishli.

Kreditning uzoqroq muddati uning tavakkalchilikini oshiradi, lekin kredit muddatini sun'iy kamaytirish qarzdor uchun salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin, uni o'ta tavakkalchilikli va hatto xato xo'jalik qarorlarini qabul qilishiga majbur qilishi, natijada esa qarzdorning ham bankning ham umumiy tavakkalchiliklari oshishi mumkin.

Yuqori foiz stavkasi tavakkalchiliklarni boshqarishning asosiy vositalaridan biridir. Lekin jahon tajribasi ko'rsatishicha, banklarning kichiq biznes korxonalarini bilan aloqasida, tavakkalchiliklarni boshqarishda bu vosita kam samara beradi. Agar bunday holda davlat tomonidan kichiq biznesni qo'llab-quvvatlashning rivojlangan mexanizmi va banklararo kuchli raqobat mavjud bo'lsa, tavakkalchilikni kompensatsiyalash omili sifatida yuqori foiz stavkasini amalda ko'llab bo'lmaydi.

Tavakkalchiliklarni ajratish deganda, moliyalashtirish manbalarining harakatidagi og'irlikni qarzdorning o'zi bilan birgalikda boshqa bir necha investorlar o'rtasida bo'linishi tushuniladi. Yirik qarzdorlarning loyihalarini moliyalashtirishda bu tabiiy, bu amaliyot kichiq tadbirkorlik doirasidagi tadbirkorlar uchun keng tarqalmagan. Bu shu bilan bog'liqki, so'ralayotgan kreditning chegaralangan summasida investorlar o'rtasida tavakkalchiliklarni taqsimlanishi va nazorati bo'yicha operatsion harajatlar bank kreditlash tavakkalchilikini

kamaytirishga qilinadigan iqtisodni oshirishi mumkin. Investitsion kreditlashda tavakkalchiliklarni taqsimlash shakllaridan biri kredit bo'yicha kafolatni jalb qilishdir. Odatda, bu loyiha qiymatining taxminan 50%idan 2/3 qismigacha va kredit qiymatining 75-80%ini qamrab oladi. Tavakkalchilikni taqsimlash shakllaridan biri bo'lgan tavakkalchilikni bo'linishi kichiq tadbirkorlik sferasiga yo'naltirilayotgan kredit resurslari uchun ayniqsa harakterli bo'lib, bunda resurslar bevosita qarzdorlarga emas, balki kichiq biznes ehtiyojlari uchun mo'ljallangan va ishlab chiqilgan yo'nalishlar, kadrlar va boshqalarga ega bo'lgan oraliq moliyaviy institutlarga yo'naltiriladi. Bunday institutlarga kichiq korxonalarining kredit birlashmalari, xususiy tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash hududiy fondlari, tadbirkorlik subyektlariga ma'lum xizmat turlarini ko'rsatuvchi lizing kompaniyalari kiradi.

18.3. Risklarni (cheklash) limitlash

Limitlash (cheklash) - bu chegarani belgilash, ya'ni. xarajatlar limitlari, sotish, kreditlar va boshqalar. Cheklash - bu tavakkalchilik darajasini pasaytirishning muhim usuli bo'lib, banklar tomonidan kreditlar berishda, overdraft ((Overdraft (kredit-overdraft) - mablag'ga vaqtincha muhtoj bo'lgan qarz oluvchi foydalanishi mumkin bo'lgan kredit)) shartnomasini tuzishda va hokazolarda qo'llaniladi.

Deyarli har qanday tashkilotning faoliyati ko'pincha turli xil risklar bilan bog'liq. Ushbu risklar ko'plab moliyaviy tahdidlarni keltirib chiqaradi. Ular tashkilotning risklar portfelida muhim rol o'ynaydigan moliyaviy xatarlarning alohida guruhiga ajratiladi.

Avvalo, xavfni (cheklash) limitlash usuli nima ekanligini tushuntirish kerak. Bu limitni, xarajatlarning, kreditlarning ruxsat etilgan miqdorlarini belgilash qobiliyati. Ushbu usul risk qadamini kamaytirishning asosiy usullaridan biri hisoblanadi va banklar kreditlarni to'lashda, overdraftshartnomasini hal qilishda foydalanadilar. U mahsulotni kreditga sotishda, kredit berishda, investitsiya mablag'lari miqdorini aniqlashda ishlatiladi.

Riskni (cheklash) limitlash turlari

Muayyan tashkilot uchun kredit tavakkalchiliklarini cheklash kredit depozitining tarkibiy qismlarini o'z ichiga olgan barcha vositalarni cheklashni o'z ichiga oladi: qarz oluvchiga beriladigan kreditlar, qarindosh (rasmiy yoki xususiy) kompaniyalarga berilgan kreditlar, berilgan kafolatlar.

Qaror qabul qilishning individual limitlari	mansabdor shaxs va qo'mitalarning vakolat limitlari.
SHaxsiy kontragentning limitlari	ichki qoidalarga muvofiq belgilanadigan va bank siyosati va strategik manfaatlarini hisobga olgan holda tuzilgan kredit risklari limitlari.
Tarmoq limitlari	kredit portfelidagi risklarni iqtisodiyot tarmoqlari (tarmoqlar) bo'yicha konsentratsiyasi limitlari.
Garov turi bo'yicha limitlar	portfelning kredit risklarini ma'lum bir garov turi bilan qoplash limitlari
Kredit muddati limitlari	portfeldagi ma'lum bir davr uchun berilgan kreditlar hajmi yoki ulushi limitlari
Valyutalarni kreditlash bo'yicha limitlar	ma'lum bir valyutada taqdim etilgan portfeldagi kreditlar hajmi yoki ulushi limitlari
Mahsulot turi bo'yicha limitlar	kredit mahsulotlarining ayrim turlarining hajmi yoki portfelidagi ulushi limitlari
Boshqa limitlar	individual operatsiyalarni yoki muayyan turdagi operatsiyalarni limitlash. Bukerak bo'lganda o'rnatiladi.

Asosiy tayanch tushunchalar

Samaradorlik, risk, baho. usul. investitsiya, loyiha, zararsizlik, nuqtasi, barqarorlik. rentabellik, statistika, ekspert, kombinatsiya, limit, kafolat, forvord. xjlashtirish. sug'urta, svop, xom- ashyo, uskuna. agentlik.

Takrorlash uchun savollar

1. Baxolash usullari orasida eng ko'p foydalaniladigani qaysilar?
2. Loyixani moliyalashtirishda tavakkalchilikni taqsimlash uchun qanday usullar bor?

3. Uskuna va materiallarni sotuvchilari qanday bo‘ladi?
4. Qurilish tashkilotlari qanday bo‘ladi?
5. Forvard shartnomalarida olinadigan daromadlar nimaga ega emas?
6. Agar forvard kursidan spot kichkina bo‘lsa, nima bo‘ladi?
7. Kreditni qaytirish muddati nimaga mos keladi?
8. Bank raxbariyati nimaga limit o‘rnatadi?
9. Tavakkalchilikni boshqarishda asosiy vazifa deb nimaga aytiladi?
10. Ularni boshqarishda asosiy yo‘llar qaysilar?

XIX-BOB. RISKLARNI BOSHQARISH VA ULARNI SUG'URTALASH

19.1. Sug'urtalash uchun rezerv fondi

Kuyida biz tavakkalchilikni boshqarish uchun kupincha sugurtalashdan foydalaniladi. Buning uchun rezerv fondini o'lchovini ma'lum ishonch darajasi bilan statistik usul bilan xisoblash mumkin.

Quyida ikki savolni belgilaymiz.

1. Kelajakda mumkin bo'lgan ziyonni qoplash uchun sug'urta orqali yig'ilgan rezerv fondini xatminianiklash?

2. Rezerv fondini tashkil etishda uchraydigan tavakkalchilik quyidagi xollarda.

A) agar rezerv fondi yetarli bo'lmagan yetishmagan summani 100% karzorkali qoplash mumkin.

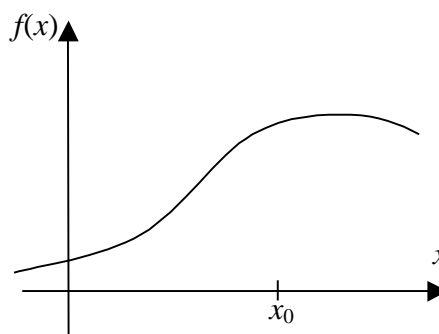
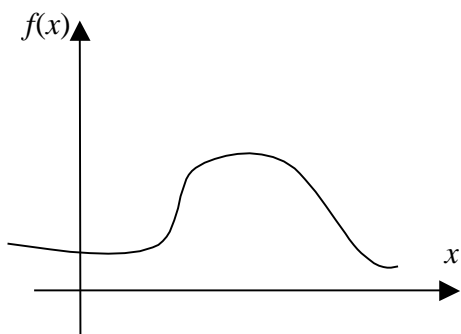
B) Ortikcha rezerv fondinisaklash uchun tulov 100% stavkada bo'lsa.

Birinchi savolni ko'rib chiqamiz. Buning uchun «zararkvotasi» tushinchasini kiritamiz. «Zararkvotasi» keltirilgan zarar summasini yig'ilgan sug'urta to'lovlari olamiz:

$$\text{Zarar kvotasi} = \frac{\text{Zarar summasi}}{\text{Sugurta to'lovlari summasi}}$$

Sug'urta tashkilotlari uchun turli yillarda zarar summasi zarar kvotasi orqali belgilanadi ma'lum davr uchun zarar xatmi aniklash uchun shu davr zarar kvotasini taxlil etish natijasida aniklash mumkin. Bu axborot esa unga tasodifiy xolatlar ta'siri natijasida yuzaga kelishini ko'ramiz. Shu bilan birga bu tasodifiy qiymatini taqsimot qonunini aniqlash mumkin. Asosiy masala agar biz kelasi yilda zarar kvotasi qancha bo'lishini bilsa kunda biz zaxira fondining aniq qiymatini aniqlashimiz mumkin. Kvotasini sug'urta to'lovlari summasiga ko'paytirib rezerv fondining xatmini topamiz. Shunday qilib biror ishonch darajasi bilan zarar qoplaydigan rezerv fondining hajmini aniqlash masalasi quyidagi masala zarar chegarasini (kvotasini) shunday miqdorini aniqlash kerak kim u avvaldan xisoblangan kvota miqdoridan ko'p bo'lmasin

O'tgan yillar uchun zarar kvotasi miqdori tasodifiy omil sifatida aniqlab uni taksimot grafigini zichlik va taqsimot funksiyalarni ifodalash mumkin. Agar x bilan zarar kvotasi miqdorini belgilasak unda $f(x)$ zichlik $F(x)$ taksimot funksiyalari quyidagi ko'rinishni oladi.

$F(x)$ -ning x -nuqtadagi qiymati $X < x_0$ bo'lish ehtimolini aniqlaydi $F(x_0) = P(X < x_0)$

Masalan $x^* = 0,55$ va $F(0,55) = 0,80$ bo'lsa unda zarar kvotasining miqdori $0,55$ kichik bo'lish ehtimoli $0,80$ teng buladi ya'ni ishonch darajasi 80% bilan zarar kvotasi 55% xajmida rezervlansi biz shunday mablagga ega bulamiz kim u bilan 80% xolatda yuzaga kelgan zararni koplayolamiz.

Agar taksimot funksiyasi $F(x)$ vazaruriy ishonch darajasi a belgilangan bulsalar unda bizni vazifamiz shunday x^* topish kerak.

$$F(x^*) = a$$

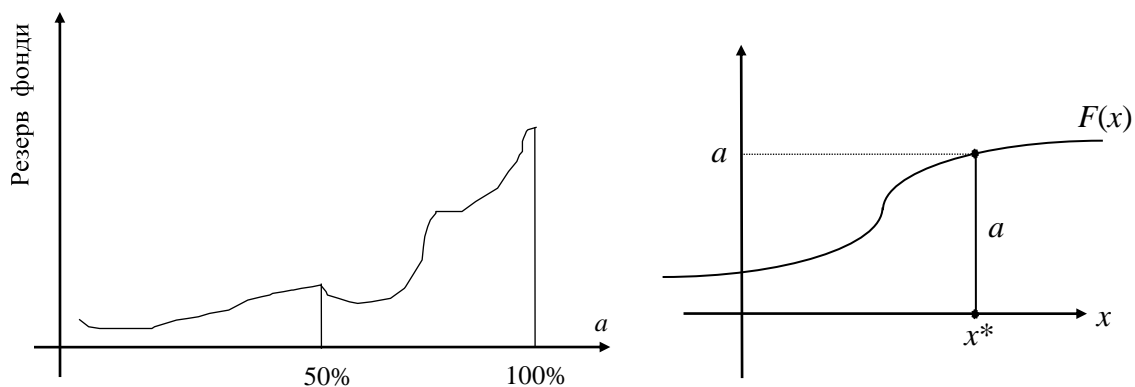
bulsin.

Grafikda x^* ni $F(x)$ ning a -ga munosib qiymatdagi grafikdagi nuqtasini ox o'qiga proeksiyasini tushirib topamiz.

x^* -ning qiymati kerakli rezrev fondini qiymatini beradi.

Rezrv fondining miqdorini o'zgartirish ishonch darajasiga munosib quyidagi ko'rinish orqali bajariladi.

Yana quyidagi misolni ko‘rib o‘tamiz Biz o‘rganayotgan obyektlarning sug‘artilish birtimias deb olamiz chunki turli «tarmoklarda» kutiladigan zararlar xajmi turlichadir. Masalan davlat tasorufidagi tarmoklar uchun 30% atrofida, qishloq xo‘jalik tarmoqlarida 100% tashkiletadi. Turli olimlarning tarmoqlarga ta’siri xam turlichadir. Extimollarning taqsimoti tarmoqlar ichida biroz qiyinlik tug‘diradi agar tarmoqlar ulushi xalq xo‘jaligi strukturasi o‘zgaruvchan bo‘lsa.

Masalan:

Xisoblash kiyinchiliklar kuyidagicha engib utiladi xar bir tarmok uchun aloxida zichlik funksiyasi aniklanadi keyin umumiy zichlik funksiyasi kuyidagicha olinadi.

$$f(x) = \frac{d_1}{D} f_1(x) + \frac{d_2}{D} f_2(x) + \frac{d_3}{D} f_3(x)$$

$$F(x) = \frac{d_1}{D} F_1(x) + \frac{d_2}{D} F_2(x) + \frac{d_3}{D} F_3(x)$$

buerda d_1, d_2, d_3 - tarmoklarning sug‘urta to‘lovlari $D = d_1 + d_2 + d_3$ $f_i(x)$ $F_i(x)$ tegishli tarmoqlarning funksiyalari.

To‘la Gosstrax bo‘yicha zarar kvotasining yillik taqsimoti kerak bo‘lsa uning uchun zarar kvotasining taksimot qonuni va uning paremetrlari ma’lum bo‘lishi kerak edi.

Barcha tarmoqlar taxlili uchun zarar kvotasi 1967y(1968y)dan 1973 yilgacha ma’lum edi. Bu 6-7 tarmoqlar nuqtalari uchun taqsimot qonunini tipini matematik kutilma dispersiyasini aniqlash imkondan tashqari edi.

1970-1973yillar uchun berilganlar ular asosida taqsimot qonuning aniqlash mumkin edi, chunki xar bir tarmok uchun zarar kvotasining

20 qiymatiga (4sektor uchun 80 kursatgichga) ega edik. Agregirlashga qishloq xo‘jalik sektori uchun 150 ko‘rsatgichga ega edik.

Bu berilganlar asosida xalq xo‘jaligi darajasida zarar kvotasining taqsimot qonunini aniqlashga ega bo‘ldik.

Ma’lumki zarar kvotasining taqsimot qonuni va uning parametrlari viloyat darajasida o‘zaro turlicha bo‘lishi mumkin va mamlakat taqsimot konuni va parametrlariga o‘xshash bo‘lmasligi xam mumkin. Ammo o‘zaro kata farq qilish extimoli juda kichik.

Olingan axborotlarga asoslangan xolda shuni aytish mumkin ayrim tarmoqlari chidazarar kvotasiga berilganlarning viloyatlarga tegishli ekanligi kata ta’sir yetkazmaydi.

Shu sababli zarar kvotasining taqsimot qonuni x sug‘urta to‘lovlari tasodifiy miqdor sifatida barcha viloyatlar uchun bir xil deb qabul etamiz x -tasodufiy miqdorning matematik kutilma va dispersiyalarning $M(x)$ va $D(x)$ bilan belgilaymiz.

$d_1, d_2, \dots, d_{20}$ turli viloyatlar uchun sug‘urta to‘lovlari mablag‘i bo‘lsin. Unda butun mamlakat zararlar kvotasini quyidagi formuladan aniqlanadi:

$$Y = \frac{d_1 x_1 + d_2 x_2 + \dots + d_{20} x_{20}}{d_1 + d_2 + \dots + d_{20}}$$

$$E(Y) = \frac{d_1 E(x_1) + d_2 E(x_2) + \dots + d_{20} E(x_{20})}{d_1 + d_2 + \dots + d_{20}} = \frac{(d_1 + d_2 + \dots + d_{20}) E x_{(k)}}{d_1 + d_2 + \dots + d_{20}} = E(x)$$

$E(x_i) = E(x)$ bo‘lgani uchun

$$D^2(Y) = \frac{d_1^2 D^2(x_1) + d_2^2 D^2(x_2) + \dots + d_{20}^2 D^2(x_{20})}{(d_1 + d_2 + \dots + d_{20})^2} = \frac{d_1^2 + d_2^2 + \dots + d_{20}^2}{(d_1 + d_2 + \dots + d_{20})^2} D^2(x)$$

$C_i = \frac{d_i}{d_1 + d_2 + \dots + d_{20}}$ belgilasak

$$D^2(Y) = (c_1^2 + c_2^2 + \dots + c_{20}^2) D^2(x)$$

$$c_i < 1 \quad c_i^2 < c_i \quad (c_1^2 + c_2^2 + \dots + c_{20}^2) < c_1 + c_2 + \dots + c_{20} = 1$$

$D^2(Y) = D^2(x)$ buladi.

19.2. Tarmoqlar zarar kvotasining matematik kutilmasi va dispersiyasi

Bunday mamlakat bo'yicha zarar kvotasining Dispersiyasi viloyatlar dispersiyasidan kichik bo'ladi. Endi katta miqdordagi berilganlarni kayta ishlov berishda uchraydigan kiyinchiliklarni kanday engib utishni urganamiz. Axborotlarni ishlov berishda tasorufidagi xujaliklar berilganini birgalikda olindi, chunki mulkdorlik kurinishi zararga ta'sir etuvchi omil bulmaydi. Yana yillik urtacha zarar kvotasi karib uzaro tengdir kishlok xujaligi kooperativlarning urtacha zarar kvotasi birok kichikrokdir. Chunki kishlok xujaligi uchun kurulgan yillar birok «omadli» edi, bunday kooperativlar ko'plab sug'urtalash, davlat xujaliklar esa yuk.

Tarmoqlar zarar kvotasining matematik kutilma va dispesiyalarni xisoblashda keskin farq etuvchi zarar kvotalarining qiymatlari ayrim qiyinchiliklar yaratdi. Masalan oblastlar bo'yicha davlat korxonalarini zarar kvotalari o'zaro 10-50% o'zaro farq etsa ayrim yillarda shunday viloyatlar uchrar edikim zarar kvotasi 800% tashkil etadi.

Agar bu zarar kvotasi 800% xisobga qo'shsak dispersiyani o'zi 70-80% tashkil etadi ammo bu xolat 100 yilda bir marta yuzaga keladi. Agar bu qiymatni etiborga olinmasa, tanlanma o'zgarib matematik kutilma va dispersiyaning qiymati kamayib ketadi.

Buning uch un sodda yo'l topiladi keskin o'zgaruvchi qiymatlar chegarasini belgilab qo'ydik (masalan davlat tasorufidagi xujaliklar uchun 100% kishloq xo'jalik korxonalarini uchun 200%)

Taqsimot tiplarini o'rganish shuni ko'rsatdiki biz o'rganayotgan miqdor gamma taqsimotga yaqinroq ekan. Uning zichlik funksiyasi.

$$f_y(x/\lambda, p) = \frac{x^{p-1} e^{-\lambda x} \lambda^p}{\Gamma(p)} \text{ bulib}$$

$$E(x) = \frac{p}{\lambda} \quad D^2(x) = \frac{p}{\lambda^2} \quad p, \lambda \text{ lar taqsimot parametrlari.}$$

19.3. Tijorat tavakkalchiligi

Tijorat tavakkalchiligini taxlil etish uchun iktisodiy sistemani ayrim elementlarga kuyi sistemalarga ajratib matematik metod, usullar, modellardan foydalanib shu bilan birga mutaxassislar tajribasi va eksprtizalar xisoblash texnikasini amalda kullab anikmaslikni xar bir sohaga elementlariga boglik ravishda taxlil etish mumkin. SHunday kilib tavakkalchilikni taxlil etish nazariyasidan foydalanib bajariladigan faoliyatining natijasining extimolini avvaldan aniklab tavakkalchilikka iktisodiy matematik modeilardan foydalanib baxolaù mumkin. Bu metod va modellar asosida tavakkalchilik darajasini pasaytirish yoki uning bo‘lajak xavfidan qutilish mumkin. Ya’ni bu metodlar asosida tadbirkor o‘z faoliyati natijasiga foydali bo‘lgan aarorga kelishi mumkin. Yaponiya, AQSH iqtisodida firmalar, tashkilotlar, kompaniyalar iqtisodining o‘shish jarayonida ko‘plab ishlab chiqarishda tavakkalchilikka bog‘liq bo‘lgan faoliyat yuritib tavakkalchilik strategiyasini tuzadilar. Buning uchun korxonalar kelajagini aniq taxlil etib, zamonaviy, sistemali rejalar tuzib, uni sivilizatsiyalashgan biznes va marketingga asoslangan xolda tuziladi. Tavakkalchili tijoratda xaqiqiy yo‘nalishini aniqlab beradi.

Tijorat tavakkalchilikni taxlilini tavakkalchilik darajasini minimallashtirish uchun korxonalar raxbarining birinchi vazifasi qaysi miqdorda maxsulot ishlab chiqarish va ishlab chiqarilgan maxsulotni qaysi bozorda sotishni aniqmaslik sharoitida aniqlab olmog‘I zarur. Bunday faoliyatni oldi sotdi bashorat etish extimollik xarakteriga ega, ya’ni bashorat etilgan bajarilishi xam bajarilmasligi xam mumkin. Shu sababli bashorat etilgan natijalar qanchalik aniq taxlil etilsa aniqmaslik va tavakkalchilik darajasi kamayadi. Ya’ni tavakkalchilik darajasi kamayadi. Ya’ni tavakkalchilik darajasining pasayishi kelajakni tug‘ri baxolash natijasida kabul qilingan qarorlarga bevosita bog‘liqdir.

Ma’lumki xar qanday tijorat faoliyati firmaning ichki xujjati, biznes rejani tuzish bilan va bu reja asosida tijorat tavakkalchiligining dasturini tuzish bilan boshlanadi. Tavakkalchilik dasturining taxlili ko‘pincha tavakkalchilik asosida yuritadigan korxonalar uchun zarurdir. Bunday korxonalarda talab xajmi va strukturasi, marketing axborotlarining yetishmovchiligi xavfli xolatlarining yuzaga kelishi,

ashaddiy konkurentlar, rakobatchilar va bu raqobatchilarning o‘shishi shu bilan birga korxonaning o‘zini kelajakda rivojlanishi xarakterlidir.

Tavakkalchilik dasturlarni tuzishda bashorat etish natijalaridan foydalanish uchun iqtisodiy matematik usullardan foydalanish ko‘p qulayliklar yaratadi. Bu usul asosida tavakkalchilik dasturining bir necha variantlarni tuzib, faoliyat yuritishdan yuzaga kelgan xolatlar uchun kerakli va o‘sha xolatga munosib dastur variantidan foydalanish mumkin. Bunday dasturlar tashkilot faoliyatida ishonchsizlik darajasini ma’lum miqdorda kamaytiradi. Yaponiyaning xar bir to‘rtinchi korxonasi tavakkalchilikni oldini olish dasturiga ega.

Tijorat tavakkalchilikni taxlil etish va axborot bazasi. Tijorat tavakkalchilikni baxolashda axborotlar tizimi bilan ta’minlanish asosiy negizidir.

Axbortlar tizimi bir tomondan tavakkalchilik darajasini baxolasa, ikkinchi tomondan uni pasayishiga yordam beradi. Bozor munosbatlarida xamma va kerak bo‘lgan axborotga ega bo‘lish murakkabdir. Bu murakkablik ka korxonaldagi tijorat siri kerakli ta’sirini yetkazadi. Ma’lumki kerakli, yetarli axbortga ega bo‘lgan xolda aniq va eng yaxshi bashoratni tuzish va bu asosida tavakkalchilik darajasini pasaytirish mumkin. Shu sababli axborot bozor o‘z baxosiga ega bo‘lib, tadbirkorlar uni shu baxoga sotib oladi. Tijorat axbortlari ikki ko‘rinishda bo‘ladi:

1. Xisob-kitobli.
2. Xisob-kitobdan tashqari.

Xisob kitobli axborotlarga buxgalteriya xisobi va xisobotlar, strategik xisob va xisobotlar tezkor xisob va xisobotlar tanlov xisobotlari kiradi.

Xisobdan tashqari axborotlar korxonada ichida va undan tashqarida o‘tkaziladigan reviziyalar natijasi ichki va tashqi audit natijalari, laboratoriya va tibbiy va sanitar tekshiruvlar, kontrol tekshiruv natijalari doimiy ishlab chiqarish yig‘ilishlari, mexnat jamoasining yig‘ilishlari aksionerlar yig‘ilishlari, bosmaxona xatlari, tushuntirish xatlari, xabar xatlari, kichik ma’ruza xatlari yuqori organlariga yuboriladigan xatlari moliya va kredit bo‘limlariga yuboriladigan xatlar o‘zaro shaxsiy axborotlar.

Kupincha tijorat axborotlari yuqorida ko'rsatilgan xisobda va xisobdan tashqari axborotlar asosida tuzilib va undan tavakkalchilik darajasini pasaytirish uchun o'rinli foydalaniladi.

Asosiy tayanch tushunchalar

Sug'urta,risk.rezerv,kvota,matematika,tijorat, dispersiya,fond,farar kvotasi,funksiya,grafik,gosstrax,tarmoq,dispersiya,model,struktura,marketing.axborot.

Takrorlash uchun savollar

- 1.Risk qiymatini mohiyati nimada?
- 2.Risklarni pasaytirish usullarini izohlang?
- 3.Monte Karlo usulining mohiyati nimada?
- 4.Var va Monte Karlo metodlarining farqli jihatini ko'rib chiqing.
- 5.Tijorat axborotlari nechiga bo'linadi?
- 6.Xisob kitobni axborotlariga nimalar kiradi?
- 7.Barcha tarmoqlar taxlili uchun zarar kvotasi qaysi yillar ma'lum edi?
- 8.Agregirlashga qishloq sektori uchun nechta ko'rsatkichga ega edik?
- 9.Tijorat axborotlari qaysilar?10.Zarar kvotasining dispersiyasi nimadan kichik bo'ladi?

XX- BOB. RISKLARNI TAHLIL QILISH VA BOSHQARISH

20.1. Risklarni hisobga olish va baholashning ahamiyati

Bozor riskini aniqlash ishlarini olib borishdagi izchillik bosqichma bosqich amalga oshiriladigan jarayon bo'lib, ular quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- muammolarning qo'yilishi;
- kerakli ma'lumotlarni yig'ish va tahlil qilish;
- baholash usullarini tanlash va ularni qo'llash;
- biznesning bahosiga ta'sir etuvchi omillarni tahlil qilish;
- bozor riski haqida belgilangan shaklda hisobot tuzish.

Biznesni baholash jarayonini tashkil etuvchi bu bo'g'inlarni hartomonlama ko'rib chiqamiz.

Bozor riski qiymatning kerakli darajasi va uni baholash maqsadini muvofiqlashtirishi zarur bo'lgan umumiy qoidadan istisno holatlari hammavjud. Bu tugatish qiymatlarini belgilashga taalluqli. Ushbu holatlarda buyurtmachi tugatish qiymatining muayyan turini aniqlashni talab qilishi mumkin va baholovchi uning talabini bajarishga majbur.

Endi pasayish tartibiga qarab qiymatlar darajalarining namunaviy ketma-ketligini keltiramiz:

- takror ishlab chiqarishning to'liq qiymati;
- o'rin bosishning to'liq qiymati;
- foydalanishda davom etishdagi asoslangan bozor qiymati;
- foydalanilmayotgan ko'chmas mulkga asoslangan bozor qiymati;
- o'rinbosishga asoslangan bozor qiymati;
- rejali tugatish qiymati (tartibga solingan tugatish qiymati);
- tezlashtirilgan tugatish qiymati;
- utilizatsiya qiymati;
- sinishq iymati.

Bu saflashni amaliyotda qiymat darajalarining boshqa nisbati bilan ham qo'llash mumkin. Masalan, ba'zan yangi texnikaning eski texnika oldida katta ustunliklarga ega bo'lishi va bu bilan bog'liq kapital xarajatlarning ortib ketishi tufayli ko'chmas mulkning o'rin bosish qiymati uning takror ishlab chiqarish qiymatidan kattaroq bo'ladi. Yoki foydalanishda davom etishdagi asoslangan bozor qiymati

tugatish qiymatidan ham, hatto sinish qiymatidan ham past bo‘ladi. Bunday holat, ko‘pincha asosiy fondlarning iqtisodiy eskirishida yuz beradi

Bozor riskni boshqarishdan maqsad, eng avvalo, riskning oldini olishdir. Qaror qabulqilayotgan shaxs yuz berishi mumkin bo‘lgan noxush voqealarning oqibatini yaqqol tasavvur etishi kerak. Buning keyingi harakatlarini belgilab beradi. Risk boshqaruvi xodimlari o‘z ishlarini amalda joriy qilishlari uchun riskni oldini olish taktika va strategiyasini ishlab chiqishlari kerak.

Har-qanday loyihalarini amalga oshirishning maqsadga muvofiq-ligini hal etishda risklarni baholash asosiy o‘rinni egallaydi. Bunday baholash asosida loyiha yuzasidan mumkin bo‘lgan barcha yo‘qo-tishlar o‘rganilib, ularning oldini olish yoki tegishli vaziyatlarda ularni benuqson hal etish yoki pasaytirish choralari ishlab chiqiladi. Riskdan keladigan yo‘qotishlarni kamaytirish yoki barham toptirish va ular bilan bog‘liq salbiy oqibatlarni kamaytirish usullarini taklif etish uchun, engavvalo, risklarning vujudga kelishiga imkon beruvchi omillarni aniqlash, ularning ahamiyatini baholash, ya’ni “risk tahlili” deb nomlanuvchi ishni bajarish lozim bo‘ladi.

Risklarni baholashning maqsadi investorga bozor riskini amalga oshirishda qatnashishning maqsadga muvofiqligi to‘g‘risidagi qarorlarni qabul qilish va mumkin bo‘lgan moliyaviy yo‘qotishlardan himoyalaniish bo‘yicha chora-tadbirlar ishlab chiqish uchun kerakli ma’lumotlarni taqdim qilishdan iborat. Shunga ko‘ra, risk tahlilini loyihaning barcha ishtirokchilari mustaqil tarzda olib borishlari maqsadga muvofiqdir. Risk tahlili investitsion loyihaning barcha ishtirokchilari – buyurtmachilar, pudratchilar, bank, sug‘urta kompaniyalari, lizing kompaniyalari, mol yetkazib beruvchilar tomonidan amalga oshirilishi lozim. Risklarni baholash, odatda, bir-birini to‘ldiruvchi ikki turga, ya’ni:

- risk turlarini, uni vujudga keltiruvchi omillarni va risklarni pasaytirish bo‘yicha tashkiliy chora-tadbirlarni aniqlash maqsadini ko‘zlovchi sifat tahlili;

- loyiha risklarini sondagi ifodasini loyiha ko‘rsatkichlari orqali hisoblash imkonini beruvchi miqdoriy tahlilga bo‘linadi.

Risklarni tahlil qilish va baholashdan maqsad loyihaga ta’sir etuvchi risk turlarini aniqlab, ularni pasaytirish chora-tadbirlarini va

usullarini qo'llashdan iboratdir. Risklarni baholash deganda risk darajasini sifat va miqdor jihatdan aniqlash tushuniladi. Risklarni pasaytirish usullari turlicha bo'lib, ular risk turiga va risk guruhiga qarab tanlanadi. Umuman olganda, risklarni aniqlash - sifat tahliliga; risklarni baholash - miqdor tahliliga taaluqlidir. Risk tahlilining ahamiyati bozor riskining salohiyatli ishtirokchisiga, investorlarga loyihani maqsadga muvofiq tarzda amalga oshirish haqidagi qarorlarini qabul qilishi uchun zaruriy ma'lumotlarni berishi bilan izohlanadi.

Risklarni baholash algoritmi (ketma-ketligi) quyidagi tartibda bo'ladi: birinchidan, korxonalar foydasining shakllanishiga ta'sir etadigan risklarni turli xil variantlari mavjud bo'lganda uning eng optimal variantlarini tanlash va tegishli qarorlar qabul qilish, shuningdek, turli xil oraliqlarda qarorlar qabul qilinishi avvalgi qabul qilingan qarorlarga bevosita bog'liqligi va uni istiqbolda yanada rivojlantirish holatini aniqlab beradi.

Bunda riskni tahlil qiluvchi barcha ma'lumotlarga ega bo'lishi kerak. Ikkinchidan, qoida tariqasida, korxonada investitsiya faoliyatini amalga oshirish davomida qilingan xarajatlarni bir martalik moliyaviy qo'yilmalarni amalga oshirishni talab qilmasdan, uzoq muddat davomida amalga oshirishni taqozo etadi. Bu holat korxonada menejeriga kapital qo'yilmalarni qayta baholash zaruriyatini hamda amalga oshirishdagi o'zgarishlarga tezkorlik bilan munosabat bildirishni talab qiladi. Uchinchidan, risklar tarkibini va davomiyligini aniqlash, korxonalarining investitsiya faoliyatiga ta'sir etishi mumkin bo'lgan asosiy risklarni aniqlash, asosiy risklarning sodir bo'lish vaqtini aniqlash, asosiy risklarning sodir bo'lishi natijasida qabul qilinishi mumkin bo'lgan qarorlarni shakllantirish.

Risklarni boshqarish jarayoni korxonada hayotiylikining barcha bosqichlarida muntazam ravishda amalga oshirilishi lozim. Risklarni boshqarish risk va foyda miqdorini oqilona qo'shilmasini aniqlashga qaratilgan harakatlardir. Risklarni boshqarishning asosiy maqsadi - ularni pasaytirish hisoblanadi. Risklarni boshqarish quyidagi asosiy bosqichlarga bo'linadi:

1. Risk omilini aniqlash;
2. Risk omilini tahlil qilish va baholash;

3. Risklarni pasaytirish bo'yicha ishlarni rejalashtiri shyoki risk oqibatlarini bartaraf etish;
4. Risklarni oldini olish va nazorat qilish;
5. Risklarni boshqarish usullarini tanlash va qo'llash;
6. Risk vaziyatlari va ularni oqibati haqida ma'lumot to'plash va kelajakka tavsiyalar ishlab chiqish.

Risk omilini aniqlash deganda risk sababini, ya'ni loyihaga ta'sir qilaoladigan voqea yoki vaziyatlarni aniqlash tushiniladi.

20.2. Risklarning turlari va mohiyati

“Coopers & Lybrand” auditorlik guruhi tomonidan ishlab chiqilgan va «Risklarni boshqarishning umumqabul qilingan tamoyillari» dagi bayondagi tasnifga muvofiq riskning olti guruhi ajratiladi: bozor, kredit, konnarxtratsiya risklari, likvidlik risklari, operatsion risklar va biznes-voqelik risklari. Milliy fond assotsiatsiyasi (MFA) standarti tasnifning ancha yaxshi variantini keltiradi. Ungamuvofiq quyidagi risklar ajratiladi:

- kredit;
- foiz;
- likvidlik;
- bozor;
- operatsion;
- risklarining boshqa turlari (portfellar konsentratsiyasi riski; majburiy risklar; nufuzni yo'qotish riski; huquqiy risklar va b.).

Moliyaviy aktivlar bilan bo'ladigan operatsiyalar risklari sistemali va sistemalashmagan bo'ladi. Sistemalashgan risklar mamlakatdagi makroiqtisodiy sharoit, moliya bozoridagi ishbilarmonlik darajasi, ular qandaydir aniq qimmatli qog'ozlar bozori bilan bog'liq bo'lmaydi. Sistemalashgan risklarni o'rganib chiqib va ularni tahlil qilganda, "Qimmatli qog'ozlarga o'zmablag'ini qo'ygandan ko'ra, boshqa tarmoqqa o'zmablag'ini investitsiya qilgan yaxshiroqmi?" – deb o'ylab qolasan. Misol uchun, aniq bir ishlab chiqarish jarayonigami, ko'chmas mulkkami yoki valyutagami va boshqa yo'nalishlarga. Sistemalashgan risklarga quyidagilar kiradi:

1. Shaxriy (iqtisodiy, siyosiy va x.k);
2. Qonunchilik bilan bog'liq risklar;

3. Valyuta risklari;
4. Inflyasiya risklari;
5. Tarmoq risklari.

Shaxsiy risk – bunday risklarga biror – bir korporatsiyaning aktivlariga investitsiya qilayotganida, o‘sha korporatsiya qaysidir davlatning yuridik hududiga kiradigan va huquqlariga bo‘ysinadigan bo‘lishi mumkin. Shu bilan birga ikkita mamlakat o‘rtasida qandaydir ko‘zda tutilmagan kelishmovchiliklar bo‘lishi mumkin. Bu esa bevosita investorga ta’sir etadi.

Bunga misol qilib, AQSH va Iroq o‘rtasidagi urush oqibatlarini yaqqol misol bo‘la oladi. 2004 yilning may oyining ikkinchi yarimida jahon fond birjalaridagi neftning narxi bir barreli uchun 40 dollarga chiqib ketishi aniq va yaqqol misoldir. Amerika iqtisodiy taxlilchilarining ta’kidlashlaricha, bir barreli uchun 40 dollar 20 yil oldin berishgan ekan. Lekin hozirgi kunga kelib boshqa omillar ham yonilg‘i narxiga ta’sir ko‘rsatishi jahon moliyaviy – iqtisodiy inqirozi natijasida kuzatildi.

Qonun xujjatlarining o‘zgarishi risk bilan bog‘liqdir. Bu holat soliqqa tortish bilan bevosita bog‘liq, chunki investitsiyadan olinadigan daromad, albatta, soliqqa tortiladi, Qandaydir korxonada ma’lum bir mahsulot ishlab chiqaradigan bo‘lsa, soliq stavkalari mahsulot tannarxiga ta’sir qiladi. Valyuta viyriklarda asosan biror bir davlatda turib chet el valyutasiga nisbatan narxlarning o‘zgarishidagi bo‘ladigan zararlar tushuniladi. Valyutaviy risklar quyidagicha bo‘ladi:

- translyasion risk;
- operatsion risk;
- iqtisodiy risk (bitimlar riski).

Inflyasion risk qimmatli qog‘ozlarga investitsiya qilgan mablag‘dan kutilayotgan foyda darajasi inflyatsiya darajasidan past bo‘lsa yoki qimmatli qog‘ozlardan olinadigan foyda teng bo‘lsa yuzaga keladi. Buning natijasida investor zarar ko‘radi. Tarmoqli risk xo‘jalikning ma’lum bir xususiyatiga qarab o‘rganiladi. Ushbu risk ma’lum tarmoqdagi qimmatli qog‘ozlarning fond birjalarida narxining tushib ketishi yoki ma’lum tarmoqda qandaydir o‘zgarishlar bo‘lsa, katta o‘zgarishlar bo‘lishi mumkin. Bu risk xo‘jalikdagi o‘zgarishlarning tebranishlariga

bog‘liq.

Buholatga 2002 – 2003 yilning qish oylarida bo‘lgan parrandalarning kassalligi Tokio fond birjalarida o‘z tasirini o‘tkazdi. Nafaqat Tokio fond birjasida, balki butun jahondagi fond birjalarida o‘z aksini topgan. Yana 2002 – 2003 yillardagi Evropadagi chorvachilik tarmog‘idagi kassallik ham o‘z tasirini o‘tkazgan edi. Sistemalashmagan risk. Bu holatda qimmatli qog‘ozlar bozordagi aniq barcha risklarni mujassamlashtiradi, umuman investor va emitent ta‘sir etadi. Bu riskni kamayishi uchun qimmatli qog‘ozlar bozoridagi risk darajasi kamroq bo‘lgan qimmatli qog‘ozlar portfelini yig‘ish bilan ko‘riladi. Sistemalashmagan risklarga quyidagilar kiradi: A. Korporatsiyalarning risklari:

- kreditli (ishbilarmonlik) risklari;
- likvidlilik risklari;
- foyizli risklar;
- vijdotsizlik bilan birjada qilingan operatsiyalar. B. Portfelni boshqarishda yuzaga keladigan risklar:
  - kapital riski;
  - tanlangan risk;
  - qimmatli qog‘ozlarning ta‘minlanishi bilan bog‘liq risklar;
  - axborot riski;
  - risklarning boshqa ko‘rinishlari.

Kreditli (ishbilarmonlik riski). Bu risk qachonki emitent uzoq muddatli qimmatli qog‘ozlar ishlab chiqarganda, investorlarga dividend berolmay qolganda va kreditning ma‘lum bir qismini qaytaraolmaganda (kreditning kelishilganligiga qarab) vujudga keladi. Kreditli riskni nazorat qilib turish bevosita o‘rtada turgan moliyaviy tashkilotlar va investorlarga bog‘liqdir. Qimmatli qog‘ozlarni chiqargan emitentning moliyaviy ahvolini o‘zlik mablag‘larini chetdan olingan mablag‘lar o‘rtasidagi nisbatga qarab odatda aniqlanadi. Bu korxonaning balansning passivida ko‘rish mumkin.

Foizli risk. Bunday risklar fond bozorida kreditning foizi stavkasi tushib ketishi natijasida vujudga keladi. Bankdagi depozitlarning foiz stavkalari ko‘tarilsa, fond bozoridagi aksiyalar bahosi tushib ketadi. Agarda bankdagi depozit xizmatlari birdaniga kata darajaga oshib ketsa, fond bozoridagi aksiyalarning narxi juda tez narxi tushib ketishi mumkin, buning natijasida qimmatli qog‘ozlarni chiqargan kompaniya imtiyozli aksiyalari egasi qaytarib sotib olishi uchun olib kelishlari

mumkin (agarda shartnomada koʻzda tutilgan boʻlsa) qaytarib olishi mumkin. Kapitalli risk. Bunday turdagi kreditlardan qochib qiutilish mumkin emas. Bu risk qimmatli qogʻozlar riski deb ham yuritishadi. Shuning uchun, qimmatli qogʻozlarga investitsiya qilgandan koʻra aniq ishlab chiqarishga qoʻygan yaxshiroq deboʻylashadi.

Tanlangan risk – bunday risklar qimmatli qogʻozlar portfelini tuzayotgan vaqtda boʻladi. Buning asosiy sababi kompaniyalarni toʻgʻri taxlil qilmaslik oqibatida vujudga keladi. Axborotli risklar - bunda fond birjalarida boʻlayotgan axvoldan xabardor boʻlmaslik va noaniq axborotlardan foydalanish natijasida vujudga keladi.

20.3. Risklarni tahlil qilish va baholash

Bugungi kun amaliyotida loyiha risklarini tahlil qilishda bir qancha usullardan foydalaniladi. Jumladan:

- ekspert baholash usuli;
- zararsizlik nuqtasi (sezgirlik) tahlili; - qarorlar daraxtini barpo etilishi usuli; - Monte-Karlo usuli va boshqalar.

Ekspert baholash usuli

Bu usul riskni tahlil qiluvchi iqtisodchi (ekspert)ning malakat darajasiga asoslanadi. Bank riski aniqlanganida bankning oʻzidagi va boʻlish ehtimoli boʻlgan yoʻqotishlar va ularning davr oraligʻini aniqlab olmoqlari lozim. Bu oraligni aniqlash ham risk darajasini kamaytirishga yordam beradi. Yoʻqotishlar oraligʻini quyidagi tenglama boʻyicha aniqlash mumkin:

$$Y = YX / S$$

Buerda: Y - yoʻqotishlar oraligʻi darajasi; YX - yoʻqotishlarga olib keluvchi holatlar soni; S – statistik tahlil qilinayotgan holatlarning umumiy soni.

Buerda S – bankning faqat yoʻqotish, zararlarga olib kelishi mumkin boʻlgan operatsiyalarning soni emas, balki barcha operatsiyalarni, jumladan foyda keltiruvchi operatsiyalarni ham oʻz ichiga oladi. Agar shu qoida inobatga olinmasi, bankning oraligʻ yoʻqotishlar darajasi va u bilan bogʻliq risk darajasi juda yuqori chiqishi mumkin, yani Y – yoʻqotishlar oraligʻi darajasi $0 < Y < 1$ oraligʻida boʻlib, ushbu “Y” qancha “0” soniga yaqin boʻlsa, risk

darajasi shuncha kichik bo‘ladi. Agar “Y” qanchali “1” soniga yaqin bo‘lsa, risk darajasi shunchali yuqori bo‘ladi.

Investitsion risklarni ekspert baholash usulining asosiy afzalligi, loyiha tahlili jarayonida ekspertlar tajribasini qo‘llash imkoniyatining mavjudligi va turli xil sifat omillarining ta‘sirini hisobga olishda namoyon bo‘ladi.

Zararsizlik nuqtasi (sezgirlik) tahlili

Zararsizlik tahlili deganda loyiha bo‘yicha ishlab chiqarish jarayonida ishlabchiqarish hajmi, mahsulot tannarxi va foydaning bir-biriga bog‘liqligini tadqiq qilish tushuniladi. Ba‘zi hollarda bunday tahlil harajatlari, ishlab chiqarish hajmi va foydaning bir-biriga nisbatini tahlil qilish deb ham ataladi. Bunda eng asosiy maqsad harajatlarni qoplash uchun zarur bo‘lgan ishlab chiqarish hajmini aniqlashdan iborat va bu holat korxonalar rahbarlariga va loyiha menejerlariga quyidagi omillarning o‘zgarishi foydaga ta‘sirini aniqlash imkoniyatini beradi:

- doimiy harajatlari (miqdori ishlab chiqarish hajmiga qarab o‘zgarib qolmaydigan harajatlari, masalan, qarzfoizi, garov puli, ijara haqi, renta to‘lovi va boshqalar);

- o‘zgaruvchan harajatlari (miqdori ishlab chiqarish hajmiga nisbatan to‘g‘ri mutanosiblikda o‘zgarib turuvchi harajatlari, masalan, ishhaqi, xomashyo, yoqilg‘i, yuktashish harajatlari va boshqalar);

- sotish hajmi;

- mahsulot tannarxi;

- sotilishi ko‘zda tutilgan mahsulot assortimenti.

Harajatlarni qoplash uchun zarur bo‘lgan sotish hajmi maxsus nuqtani tavsiflaydi, ya‘ni u ishlab chiqarish hajmining kritik nuqtasini ifodalaydi. Mana shuning uchun ham bunday tahlil zararsizlik nuqtasi deb nomlanadi. Bunda korxonalar foyda ham olmaydi, zarar ham ko‘rmaydi, ya‘ni mahsulot sotishdan tushgan tushum mahsulotning to‘liq tannarxiga

(harajatlarga) barobardir.

Zararsizlik nuqtasini aniqlash uchun, eng avvalo, sotish hajmi (Q) o‘zgarishining foydaga (P) ta‘sirini aniqlash lozim bo‘ladi. Bunday o‘zgarishlar nisbatini aniqlashdagi elementlar bo‘lib, mahsulot birligi narxi (P), mahsulot birligidagi o‘zgaruvchan harajatlari (V) va

mahsulot birligidagi doimiy harajatlar (C). Formula quyidagi ko‘rinishga ega:

$$P = P \cdot Q - (V \cdot Q + C)$$

buerda: Q – sotish hajmi; P – foyda; P – mahsulot birligi narxi;

V – mahsulot birligidagi o‘zgaruvchan xarajatlar; C – mahsulot birligidagi doimiy harajatlar.

Ishlab chiqarishning zararsizlik nuqtasida $P = 0$ ga teng bo‘ladi va bundan zararsizlik nuqtasi kelib chiqadi:

$$Q = C / P - V$$

Shunday qilib, zararsizlik nuqtasini aniqlashda sotish narxi, mahsulot birligiga ketgan o‘zgaruvchan harajatlar hamda ma’lum vaqt (yil yoki oy) davomidagi doimiy harajatlar eng muhim omillardandir.

Ulardan asosiylari quyidagilardan iborat:

1. biznes-rejalarning mukammal ishlanganligi.

Biznes-rejalarning mukammal ishlanganligi uning harbir bo‘limi bo‘yicha investitsion risklarning to‘liq hisobga olinganligida, ishlab chiqariladigan mahsulotlarni sotish strategiyasining to‘g‘ri tanlanganligida, investitsion loyihaning samaradorligiga ta’sir qiluvchi har bir asosiy omilning ta’sir mexanizmining inobatga olinganligida namoyon bo‘ladi. Biznes-rejada mahsulot sotiladigan bozor chuqur tahlil qilingan bo‘lishi lozim, chunki sanoati rivojlangan mamlakatlarda tovarlarning taqchilligi mavjud emas, balki tovarlarni sotish muammosi mavjud. Shu sababli, mazkur mamlakatlarda investitsion loyihalar bo‘yicha tuzilgan biznes-rejalarda asosiy e’tibor mahsulot sotiladigan bozorlarni o‘rganishga qaratiladi. Bozor riski tahlili uchun quyidagi multiplikatorlardan foydalaniladi:

- narx/balans foydasi multiplikatori;
- narx/sof foydasi multiplikatori;
- narx/joriy pul oqimi multiplikatori;
- narx/sof pul oqimi multiplikatori;
- narx/yalpitudushum multiplikatori;
- narx/haqiqiy tushum multiplikatori;
- bitta aksionerning narxi;
- mumkin bo‘ladigan dividendlarni kapitallashtirish;
- narx/moddiyaktivlar balans qiymatining multiplikatori;
- narx/xususiy kapital multiplikatori;

Bozor uchun korxonani baholashning har bir bosqichi quyidagi pogʻonalarga boʻlinadi: korxonaning tavsif baholash predmetini aniqlash: baholash vaqtini belgilash: baholanishining maqsad va vazifalarini aniqlash: baholanishning turli aniqlash: buyurtmachi va baholovchi manfaatlarini ximoyalash. Korxonaning tashkiliy-huquqiy va qisqartirilgan nomi, uning tashkiliy-huquqiy shakli, hisobga olingan joyi, joylashgan yeri, ishlabchiqarish tarmogʻi, ishlab chiqariladigan mahsulotlarning asosiy turlari va haqazolar korxonaning tavsifnomasiga kiradi. Agar baholanayotgan korxonada shu'ba korxonasi boʻlsa yoki qaram korxonasi boʻlsa, asosiy yoki ustunkor korxonani aniqlab olish zarur. Agar boshqa (ustun) korxonada ustav kapitalning 20% dan oshiq ovozga ega aksiyalari boʻlsa, bu korxonada qaram korxonasi hisoblanadi. Baholash predmetini aniqlash, ya'ni korxonada baholash mumkin boʻlgan barcha mulkiy huquqlar, aksionerlik jamiyatining aksiyalari kapitaliga egalik huquqi, korxonada ustav kapitalida qatnashuvchilar ulushi, korxonada aksiyalari paketiga egalik huquqi va boshqalar korxonani baholashning eng muhim bosqichlaridan hisoblanadi.

Shunday qilib, qisqa qilib aytganda, baholash predmeti – bu baholanadigan mulkiy huquq turlaridir. Qiymatning bahosiga xavf-xatarning (riskning) ta'sir ko'rsatishi kelajakda daromad olishga o'z ta'sirini ko'rsatadi. Shuningdek, har qanday obyektning baholash jarayoniga talab va taklifning ta'siri bo'ladi. Agar talab taklifdan yuqori bo'lsa, unda xaridorlar maksimal narxni berishga tayyor. Talab narxining yuqori chegarasi tadbirkorning bu korxonani boshqarishdan oladigan daromadi bilan belgilanadi. Bu tabiiy imkoniyatlari cheklangan soha uchun xarakterli hisoblanadi. Bundan ma'lum bo'ladiki, extiyojning ortishi holati xomashyo ishlab chiqaradigan tashkilotlarda narxning yuqori chegarasiga nisbatan yaqin bo'ladi. Ayni vaqtda talabning taklifga nisbatan ortishi ba'zi tarmoqlarda yangi tashkilotlarni paydo bo'lishi ham mumkin. Bu, o'z navbatida, ular sonining ortishiga olib keladi. Keyinchalik bu tashkilotlarning narxi ancha pastlashi mumkin.

Bozor riskinibaholash xalqaro tajribada baholash faoliyatining bir turi bo'lib, turli – tuman bozor holatlarida unga extiyoj seziladi. Ular quyidagilardir:

- inqirozga uchragan korxonani sotish uchun baholash;

- normal ishlayotgan aksionerlik jamiyati o‘z aksiyalarini qanday summaga sotish huquqiga egiligini aniqlash uchun baholash;
- xususiylashtirilayotgan korxonani baholashda;
- aksionerlik jamiyatlarni sotib olish narxlarini hisoblashda; Bozor riskini baholashning ikki predmeti bor:
  - mulk formalari turli bo‘lgan korxonalarni baholash, bunday baholash ularning moddiy va nomoddiy aktivlarini baholash ishiga asoslanadi;
  - kelajakda kutilayotgan taxminiy foydani ta‘minlovchi mulkka egalik qilish huquqi, texnologiyalar va aktivlar “biznes liniya” ni baholash majmui hisoblanadi.

Bozor riskida juda ko‘plab tushunchalar qo‘llanilishi mumkin, shulardan biri biznes- liniya bo‘lib, u bozorda korxonaga egalik qilish emas balki, foydalanishni ifoda etuvchi tushunchalar sirasiga kiradi. Ayrim holatlarda biznes-liniya haqida oddiy qilib shartnomalar majmui (ayniqsa uzoq muddatli shartnomalar) deb gap yuritiladi. Bunga faoliyat turi va texnologiyalarga beriladigan litsenziyalar ham kiradi. Doimiy qo‘shimcha foyda yoki xarajatlarda turg‘un iqtisodni olish imkonini beruvchi alohida uzoq muddatli ayrim shartnoma ham hattoki baholash predmeti bo‘lib xizmat qilishi mumkin. Masalan, bunga bozor bahosidan yuqori narxda tovarlarni yetkazib berish to‘g‘risidagi shartnomalar, xom ashyolar sotib olish to‘g‘risidagi imtiyozli shartnomalar kiradi. Real xo‘jalik amaliyotida biznes-liniyani baholashda odatda quyidagi asosiy maqsadlar ajratib ko‘rsatiladi:

- ular qiymatining narxi bilan ish firmaning haqiqiy bozor bahosini tavsiflash uchun firmaning barcha biznes liniyalarini baholash:
  - taxminiy, asoslangan, eng yuqori (sotuv uchun boshlang‘ich) bahosini aniqlash, bu narx bilan biznes liniya shartnomani tuzuvchi qimmatli qog‘oz egasi shartnomaga muvofiq o‘z huquqini uchinchi bir shaxsga sotishi mumkin.

Asosiy tayanch tushunchalar

Biznes, risk. baho, bozor, sinish qiymati, utilizatsiya. ko‘chmas mulk, qaror, risk tahlili, menejment. menejer, risk omili, auditor,

kredit, foiz kredit, operatsiya. konsentratsiya, sistema, qonun. inflyasiya, bitim, kapital.

Takrorlash uchun savollar

1. Bozor riskni boshqarish maqsadini tushuntirib bering?
2. Bozor risklarni baholashni tavsiflang?
3. Bozor risklarni boshqarish bosqichlarini izohlang?
4. Bozor riskini baholash predmetlarini tushuntirib bering?
5. Risklarni aniqlash ishlarining izchilligi qanday bo‘ladi?
6. Risklarni baxolash nimalargabo‘linadi?
7. Risklarni baxolash deganda nima tushuniladi?
8. Bozor riskida juda ko‘p nimalar bor?
9. Shulardan biri nima?
10. Talabning taklif ganisbatan ortishi nimaga olib keladi?

GLOSSARIY

Tashqi samaralar - to'g'ridan-to'g'ri ishlab chiqarish yoki bir subyektning boshqa subyektning iste'moliga yoki ishlab chiqarishiga bozordagi ta'siri qilmaydi.

Tashqi samara xarajatlar- tovar va xizmatlarning ayrim turlarini ishlab chiqarish va iste'mol qilish jarayonlari ushbu jarayonlarga bevosita aloqasi bo'lmagan shaxslar tomonidan foydali yoki zararli ta'sirlar bilan birga keladi.

Ichki samaralar- jamiyatga xizmat ko'rsatuvchi tashkilotning o'z maqsadlarining namoyon bo'lishi.

Ikki tomonlama monopoliya - bozor tuzilishi, faqat bitta sotuvchi va bitta xaridor borligi bilan tavsiflanadi.

Diversifikasiya - firmalarning texnologik jihatdan bog'liq bo'lmagan tarmoqlarga kirib borishi.

Diskontirlash - kelajakda olinadigan yoki sarflanadigan summalarning joriy qiymatini aniqlash.

Uzoq muddatli oraliq - barcha ishlab chiqarish omillari o'zgaruvchan deb hisoblanadigan vaqt davri.

To'ldiruvchi mahsulotlar - ikkinchisiz ishlatib bo'lmaydigan va birgalikda ehtiyojni qondiradigan mahsulotlar.

Agent - iqtisodiyotda printsip nomidan ish yurituvchi shaxs.

Annuitet - qarz majburiyatini, shu jumladan foizlarni to'lash uchun vaqti-vaqti bilan amalga oshiriladigan to'lov miqdori.

Axborot assimetriyasi- bitim predmeti to'g'risidagi ma'lumotlarning uning ishtirokchilari uchun mavjud bo'lgan farqlari.

Risksiz ekvivalent - boylikning foydaliligiga olib boradigan kafolatlangan daromad, tasodifiy daromad bo'lsa, boylikning foydaliligini matematik kutishga teng.

Byudjet chizig'i - sotib olish uchun bir xil xarajatlarni talab qiladigan ko'plab mahsulot to'plamlarini grafik ravishda namoyish etadigan chiziq

Byudjet chegarasi - iste'molchining sotib olish qobiliyatini uning daromadi miqdori bilan cheklash

Tashqi samaralar - to'g'ridan-to'g'ri ishlab chiqarish yoki bir subyektning boshqa subyektning iste'moliga yoki ishlab chiqarishiga

bozordagi ta'siri ta'sir qilmaydi. foydali ta'sir ijobiy c.e. tashqi foydalar, noqulay salbiy. tashqi xarajatlar.

Tashqi samara/ xarajatlar - tovar va xizmatlarning ayrim turlarini ishlab chiqarish va iste'mol qilish jarayonlari ushbu jarayonlarga bevosita aloqasi bo'lmagan shaxslar tomonidan foydali yoki zararli ta'sirlar bilan birga keladi. bunday effektlar tashqi xarajatlar, agar ular salbiy bo'lsa, tashqi ta'sirlar, agar bu ijobiy ta'sir bo'lsa.

Ichki samaralar - jamiyatga xizmat ko'rsatuvchi tashkilotning o'z maqsadlarining namoyon bo'lishi.

Nominal daromad - vaqt birligiga olingan pul miqdori

Real daromad - iste'molchi o'zining nominal daromadi bilan sotib olishi mumkin bo'lgan tovarlar va xizmatlar soni

Tabiiy monopoliya - mahsulot, odatda miqyosi tejamkorligi sababli, bir firma tomonidan ishlab chiqarilganidan bir necha firma tomonidan ishlab chiqarilganidan kam o'rtacha xarajat bilan bitta firma tomonidan ishlab chiqarilishi mumkin bo'lgan sanoat.

O'rin bosuvchi maxsulotlar - ehtiyojni qondiradigan va bir-birining o'rnini bosishga qodir bo'lgan mahsulotlar

Alternativ xarajatlar - resurslardan eng yaxshi alternativ foydalanishni baholash.

Buxgalterlik xarajatlar - aslida sarflangan pul miqdori

Zaruriy xarajatlar - ishlab chiqarishni qisqartirish yoki to'xtatish orqali qaytarib bo'lmaydigan tiklanadigan doimiy xarajatlar

Renta himoyasi - iste'molchilarning ortiqcha qismini ishlab chiqaruvchilarni izlashdan ijaradan himoya qilish uchun mablag 'sarflaydigan iste'molchilarning xatti-harakatlari.

Iste'molchi ortiqchaligi - iste'molchi ma'lum miqdordagi tovar uchun to'lashga tayyor bo'lgan maksimal miqdor va uni sotib olishning haqiqiy qiymati o'rtasidagi farq

Ishlab chiqaruvchi ortiqchaligi - sotishdan tushgan haqiqiy tushum va ishlab chiqaruvchi ma'lum miqdordagi mahsulotni ishlab chiqarishga tayyor bo'lgan minimal miqdor o'rtasidagi farq

Izokvanta - ishlab chiqarish nazariyasida, ma'lum hajmdagi mahsulotni ishlab chiqarishning turli xil samarali usullariga mos keladigan resurslar miqdorining barcha birikmalar to'plamini grafik ravishda aks ettiruvchi chiziq.

Izokosta - ishlab chiqarish nazariyasida firma tomonidan ma'lum miqdordagi naqd xarajatlar evaziga sotib olinishi mumkin bo'lgan barcha resurslar kombinatsiyasining to'plamini grafik aks ettiruvchi chiziq.

Konsentrasiya indeksi - bir nechta yirik firmalarning umumiy bozor hajmidagi ulushini foizlarda tavsiflovchi ko'rsatkich.

Lindindeksi - bir nechta eng yirik firmalarga tegishli bo'lgan bozor aktsiyalarining tengsizligini tavsiflovchi ko'rsatkich.

Iste'mol narxlari indeksi - iste'mol savati qiymatining o'zgarishi ko'rsatkichi.

Vertikal integrasiya - kompaniya faoliyatining ishlab chiqarish jarayonidagi qo'shni bo'g'inlarga "yuqoriga" yoki "pastga" tarqalishi.

Gorizonta lintegrasiya - kompaniya faoliyatini keng yoyish, bir turdagi mahsulot ishlab chiqarishning katta hajmini "singdirish".

Kapital resurs - bardoshli ishlab chiqarish resursi.

Befarqlik kartasi - ko'plab befarqlik egri chiziqlari, ularning har biri turli xil qoniqish yoki foydalilik darajasini anglatadi.

Kartel - qanotlarni boshqarish uchun ishlab chiqarish qarorlarini muvofiqlashtirish uchun hamkorlik qiladigan bir guruh firmalar.

Kvazirenta - qisqa vaqt ichida resurs cheklanganligi sababli omil xizmatlari uchun to'lovning saqlanib qolayotgan daromaddan oshib ketishi.

Jamoaviy tanlov - bir guruh odamlar tomonidan echimini ishlab chiqishda individual imtiyozlarni kelishish tartibi.

Befarqlik chizig'i - iste'mol nazariyasida xaridor uchun bir xil foydalilikka ega bo'lgan turli xil mahsulot to'plamlarini grafik ravishda aks ettiruvchi chiziq

Lorens chizig'i - har qanday qiymatni ma'lum bir agregat elementlari, xususan, aholi daromadlari o'rtasida taqsimlanishining tengsizligining grafik tasviri

Taklif chizig'i - nisbiy narxlarning turli darajalarida jismoniy shaxs boshqa tovarga almashtirishni taklif qiladigan tovar miqdorining grafik tasviri.

Monopsoniya - структура рынка, при которой данный товар потребляется одним потребителем, что позволяет ему контролировать цену этого товара.

Noaniqlik - faqatgina mumkin bo'lgan natijalar ma'lum bo'lgan, ammo ularga ehtimollik qiymatlarini belgilash mumkin bo'lmagan tanlov holati.

Umumiy muvozanatlik - barcha bozorlar va iqtisodiyotning barcha subyektlari bir vaqtning o'zida muvozanatda bo'lgan iqtisodiyotning holati.

Oligopoliya - nomukammal raqobat shakllaridan biri, unda ma'lum bir mahsulot bir nechta ishlab chiqaruvchilar tomonidan ishlab chiqariladi, bu ularga mahsulot narxiga sezilarli ta'sir ko'rsatishga imkon beradi, ammo raqobatchilarning mumkin bo'lgan reaksiyasini hisobga olishni talab qiladi

Chekli almashtirish normasi - iste'molchi boshqa mahsulotning birligi uchun berishga rozi bo'lgan bitta mahsulotning birliklari soni, shuning uchun uni qondirish darajasi bir xil bo'lib qoladi.

Chekl itexnik almashtirish normasi - ishlab chiqarish darajasi o'zgarishsiz qolishi uchun boshqa resurs birligi uchun sarf o'zgarishini qoplaydigan bitta resursning qo'shimcha birliklari soni.

Taklif chizig'i - taklif funksiyasining grafik tasviri.

Iqtisodiy renta - faktor xizmatlari uchun to'lovning daromadni ushlab qolishdan oshib ketishi.

Iqtisodiy odam - iqtisodiy odam gipotetik shaxs, uning harakati mutlaqo oqilona.

Kesishgan elastiklik - boshqa mahsulot narxi o'zgarganda ma'lum bir mahsulotga bo'lgan talabning hajmining javob darajasi.

Daromad samarasi - doimiy narxlar nisbati bo'yicha real daromadning o'zgarishi sababli, omil mahsuloti narxi o'zgarganda mahsulotga talab yoki omil taklifi hajmining o'zgarishi tarkibiy qismi.

Almashtirish samarasi - narx o'zgarganda mahsulotga bo'lgan talab hajmining o'zgarishini tashkil etadi, buning sababi ushbu mahsulot narxlar nisbati o'zgarishi va boshqalar.

Foydalanilgan adabiyotlar

Asosiy adabiyotlar:

1. “Human safety and risk management” Third Edition. Glendon A. Ian Published 2016.
2. “Risk management: Value at risk and beyond” Edited by Dempster M. University of Cambridge by Published in the United States of America by Cambridge University Press, New York, 2015. P.452.
3. Уродовских В. Н. Управление рисками предприятия : учеб. пособие. М. : ИНФРА М, 2011. С. 355.
4. Шоломицкий А. Г. Теория риска: выбор при неопределенности и моделирование риска: учеб. пособие. М.: Изд во ГУ ВШЭ, 2005. С. 295.
5. Воронцовский А.В. Управление рисками: Учеб.пособие. 2-е изд., испр.и доп. – СПб.: Изд-во С.Петербур. ун-та, 2000; ОЦЭиМ, 2012. – 458 с.
6. Чернова Г.В., Кудрявцева А.А. Управление рисками: Учеб, пособие. – М.: Проспект, 2011. – 160 с.
7. Боков В.В. Забелин П.В., Федцов В.Г. Предпринимательские риски и хеджирование в отечественной и зарубежной экономике. Уч. пособие. – М.: Приор, 2000. – 128с.
8. Гранатуров В.М. Экономический риск: сущность, методы измерения, пути снижения: Учеб. пособие. – М.: Изд – во «Дело и сервис», 1999. – 112с.
9. Дубров А.М., Лагоша Б.А., Хрусталев Е.Ю. Моделирование рискованных ситуаций в экономике и бизнесе: Учеб пособие. – М.: Финансы и статистика, 2000. – 224с.
10. Качалов Р.М. Управление хозяйственным риском. – М.: Наука, 2002. – 192с.
11. Акопян А. Риск и финансовое планирование инвестиций // Управление риском. – 1999. - №3. – С.16 – 24.
12. Баканов М.И., Шеремет А.Д. Теория экономического анализа. – М.: Финансы и статистика, 2001. – 416с.

13. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / Пер. с нем. – М.: Прогресс – Традиция, 2000. – 383с.
14. Бендиков М.А. Экономическая безопасность промышленного предприятия в условиях кризисного развития // Менеджмент в России и за рубежом. – 2000. – №1. – С.17 – 29.
15. Береза Т.Н., Хрусталева Е.Ю. Методы оценки маркетинговых решений в условиях неопределенности и риска // Маркетинг в России и за рубежом. – 2000. – №6. – С.3 – 16
16. Быкова Е.В. Показатели денежного потока в оценке финансовой устойчивости предприятия // Финансы. – 2000 - №2. – С.56 – 59.
17. Гиляровская Л.Т. Экономический анализ в оценке финансовой устойчивости хозяйствующих субъектов // Современный бухгалтер. – 2002. – №4. – С.4 – 9.
18. Зражевский В.В. Основы направления совершенствования системы управления рисками // Банк. дело. – 2002. – №2. – С.28 – 30.
19. Кинеев Ю.Ю. Оценка рисков финансово-хозяйственной деятельности предприятий на этапе принятия решения // Менеджмент в России и за рубежом. – 2002. – №5. – С.73 – 83.
20. Краснова С.В. Финансовый механизм регулирования денежных потоков предприятия в рамках ФПГ // Финансы. – 2003. – №1. – С.73 – 75
21. Лепешкина М. Инвестиционные риски // Риск. – 2003 – №1. – С.65 – 71.
22. Мачульская Е.Е. Социальный риск как объективная основа социального обеспечения // Вестник Московского государственного университета. Серия 11. Право. – 1999. – №1. – С.23 – 30.
23. Моделирование рискованных ситуаций в экономике и бизнесе: Уч. пособие // Дубров А.М., Лагоша Б.А., Хрусталева Е.Ю., Барановская Т.П.; под. ред. Б.А. Лагоши. 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Финансы и статистика, 2001. – 223с.

24. Москвин В. Основы теории риска для реализации инвестиционных проектов // Инвестиции в России. – 2001. – №8. – С.33 – 37.
25. Орлов А. Роль организационно-управленческого фактора в решении проблемы неплатежей // Экономист. – 2001. – №6. – С.46 – 51.
26. Патрушева Е. Управление производственными и финансовыми рисками предприятий // Инвестиции в России. – 2002. – №1. – С.35 – 38.
27. Пахомов А.В. Некоторые методы оценки финансово-экономического состояния предприятия // Экономика и мат. методы. – 2002. – №1. – С.57 – 65.
28. Проценко О.Д. Риск-менеджмент на российских предприятиях: проблемы и перспективы развития / О.Д. Проценко, А.Х. Цакаев // Менеджмент в России и за рубежом. – 2002. – №6. – С.3 – 6.
29. Рудько – Селиванов В., Афанасьев А., Лапина К. Кредитные деривативы как механизм управления риском при взаимодействии банковского и реального секторов экономики // Рынок ценных бумаг. – 2002. – №4. – С.69 – 73.
30. Румянцева Е.Е. Современные финансовые технологии управления предприятием: реорганизация финансовой функции // Менеджмент в России и за рубежом. – 2002. – №1. – С.111 – 124
31. Самойлов В. Управление в условиях неопределенности: термодинамический подход // Экономические стратегии. – 2003. – №1. – С.76 – 82.
32. Скамай Л. Финансовые риски // Риск. – 2000. – №1-2. – С.43 – 49.
33. Скамай Л. Управление финансовыми рисками // Риск. – 2000. – №3-4. – С.20 – 26
34. Слепов В.А., Громова Е.И. О взаимосвязи финансовой политики, стратегии и тактики // Финансы. – 2000. – № 8. – С.50 – 52
35. Супрунович Е.Б. Управление рыночным риском / Е.Б. Супрунович, И.А. Киселева // Банк. дело. – 2003. – №1. – С.27 – 31.

36. Супрунович Е. Основы управления рисками // Банк. дело – 2001. – №12. – С.9 – 12.
37. Супрунович Е.Б. Планирование рисков // Банк. дело. – 2001. – №3. – С.13 – 15.
38. Урман Л.И. Финансовое планирование – инструмент для совершенствования управления предприятием / Л.И. Урман, Л.Н. Межова // ЭКО. – 2002. – №6. – С.62 – 74.
39. Фадеев С. Не рисковать многим ради малого // Риск. – 2003. – №1. – С.59 – 64.
40. Юкаева В.С. Управленческие решения. – М.: Издательский дом «Дашков и Ко», 1999. – 292с.

Qo‘shimcha adabiyotlar:

41. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси.–Т.: Ўзбекистон, 2016.–76 б.
42. Мирзиёв Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қоидаси бўлиши керак. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2016 йил якунлари ва 2017 йил истиқболларига бағишланган мажлисидаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг нутқи. // Халқ сўзи газетаси. 2017 йил 16 январь, №11.
43. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони “Ўзбекистон республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида” 2017 йил 7 февраль, ПФ-4947-сон.
44. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон, демократик ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. – Тошкент : Ўзбекистон, 2016. – 56 б.
45. Мирзиёев Ш.М. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш – юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 2017. – 48 б

46. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қураимиз. – Тошкент: : “Ўзбекистон”, 2017. – 488 б.
47. Статистический ежегодник регионов Узбекистана. 2016. – Т.: Госкомстат Узбекистана. 2017. - 130 стр.

Интернет сайтлари:

48. www.gov.uz– Ўзбекистон Республикаси Давлат Ҳокимияти портали
49. www.president.uz – Ўзбекистон Республикаси Президентининг расмий веб сайти
50. www.mfer.uz– Ўзбекистон Республикаси Ташқи иқтисодий алоқалар, инвестиция ва савдо Вазирлигининг расмий сайти
51. www.uza.uz–Ўзбекистон миллий ахборот агентлигининг расмий веб сайти
52. www.er.uz – Иқтисодий тадқиқотлар Марказининг расмий сайти
53. www.lex.uz – Ўзбекистон Республикаси Қонун Ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси.
54. www.stat.uz– Ўзбекистон Республикасида давлат статистика қўмитасининг расмий веб сайти

MUNDARIJA

KIRISH	3
1-BOB “RISK MENEJMENTI” FANIGA KIRISH, RISK- NING MOHIYATI VA O‘ZIGA XOS XUSU- SIYATLARI	6
1.1. “Risk menejmenti” fanining mazmuni va maqsadi.....	6
1.2. “Risk”, “xatar”, “tasodif”, “tavakalchilik” tushunchalari talqini.....	8
1.3. “Risklarni boshqarish” tizimining tarkibiy elementlari..	11
1.4. Risklarni turlariga ajratish.....	12
2-BOB RISKLARNI BOSHQARISHNING NAZARIY ASOSLARI	15
2.1. Risklarni boshqarishning asosiy tamoyillari.....	15
2.2. Risk tushunchasi va terminlariga nazariy yondashuv....	18
2.3. Bozor iqtisodiyoti sharoitida risklarni boshqarish.....	19
3-BOB RISKLARNI BOSHQARISH KONSEPSIYASI.....	23
3.1. Risklarni boshqarish konsepsiyasining vujudga kelishi..	23
3.2. Risklarni boshqarishning rivojlanishi.....	26
3.3. Risklarni boshqarishning xalqaro standartlari.....	27
4-BOB RISKLARNI BOSHQARISH STRATEGIYASI.....	33
4.1 Risklarni boshqarish strategiyasining mohiyati.....	33
4.2. Riskni boshqarish strategiyasi turlari.....	35
4.3. Riskni boshqarishda raqobat strategiyasi.....	37
5-BOB RISKLARNI BOSHQARISH EVOLYUSIYASI VA BOSHQARUV JARAYONI.....	40
5.1. Risklarni boshqarish rivojlanishining evolyusiyasi.....	40
5.2. Risklarni boshqarish jarayoni.....	43
5.3. Risklarni boshqarish algoritmi	46
6-BOB RISK CHEGARALARI, IQTISODIY VA HUQU- QIY ASOSLARI.....	53
6.1. Riskning xukukiy chegaralari.....	53
6.2. Riskning huquqiy jihatlari.....	55
6.3. Riskni sinflarga ajratishning umumiy prinsiplari.....	58
7-BOB QAROR QABUL QILISH JARAYONIDA RISK- LARNI BAHOLASH.....	62
7.1. Qaror qabul qilishning nazariy asoslari va risklarni baholashmodellarivausullari.....	62

7.2.	Risklarni boshqarish bo'yicha yondashuvlar.....	66
7.3.	Qaror qabul qilishda riskni baholash modellari va usullari.....	68
8-BOB	RISKLARNI BOSHQARISHUSULLARI VA INSTRUMENTLARI	71
8.1.	“Risklarni boshqarish” usullari.....	71
8.2.	“Risklarni boshqarish” instrumentlari.....	73
8.3.	“Risklarni tahlil qilish” usullari.....	80
9-BOB	KORXONA FAOLIYATIDAGI IQTISODIY RISKLARNI SAMARALI BOSHQARISH ALGORITMINING MOHIYATI	86
9.1.	Sanoat korxonasi xatarlarni boshqarish vazifalari...	86
9.2.	Sanoat korxonasi risklarini boshqarish tizimining tamoyillari.....	89
9.3.	Sanoat korxonasida risklarni boshqarish tizimining funksiyalari	90
9.4.	Xatarlarni boshqarish jarayonining elementlari.....	92
10-BOB	MOLIYAVIY RISK, MOLIYAVIY RISK CHEGARALARIVA SUG'URTALASH.....	97
10.1.	Moliyaviy risk mezonlari va turlari	97
10.2.	Moliyaviy risk darajasini pasaytirish usullari.....	98
10.3.	Sug'urtalash.....	101
11-BOB	RISKLARNING IQTISODIY KO'RSATKICHLARI VA ULARNI BAHOLASH USULLARI.....	111
11.1.	Risklarning iqtisodiy ko'rsatkichlari.....	111
11.2.	Risklarning namoyon bo'lish xususiyati bo'yicha tasnifi	116
11.3.	Risklarni tahlil qilish va baholash.....	117
12-BOB	RISKLARNI MIQDORIY BAHOLASH VA ULARNI ANIQLASH USULLARI.....	120
12.1.	Risklarni miqdoriy baholash.....	120
12.2.	Riskni miqdoriy baholash va uni aniqlash usullari	122
12.3.	Risklarni pasaytirish yo'llari.....	125
13-BOB	STRATEGIK BIZNES DARAJADAGI RISKLARNI BOSHQARISH.....	129
13.1.	Strategik biznes darajasida risklarning turi.....	129
13.2.	Strategik biznes darajasida yuzaga keladigan risklar	130

13.3.	Strategik biznes darajasida yuzaga keladigan risklarni baholash.....	130
14-BOB	RISKLARNI KAMAYTIRISH USULLARI	134
14.1.	Ishlab chiqarishda risklarni kamaytirish zarurligi va yo‘llari.....	134
14.2.	Sug‘urtalash orqali ishlab chiqarish tavakkalchiligini kamaytirishning asosiy masalalari.....	139
14.3.	Korxonalar raqobatdoshligini ta‘minlash ishlab chiqarish tavakkalchiligini kamaytirishning muhim sharti sifatida	146
15-BOB	LOGISTIKA KORXONALARIDA RISKLARNI BOSHQARISH SAMARADORLIGINI OSHIRISH	151
15.1.	Logistika sohasini rivojlantirishning ahamiyati	151
15.2.	Logistika sohasini rivojlantirish imkoniyatlari.....	152
15.3.	Logistikala risklarni boshqarish tizimini joriy etish algoritmi.....	156
16-BOB	RISK KOEFFITSIYENTI VA UNING TAHLILI....	161
16.1.	Risk koeffitsiyenti tashunchasi.....	161
16.2.	Risk koeffitsiyentining tahlili	162
16.3.	Foyda keltirish funksiyasi.....	165
17-BOB	RISKLARNI BOSHQARISH USULLARINI TAKOMILLASHTIRISH	169
17.1.	Risklarni boshqarish usullarining tasnifi.....	169
17.2.	Risklarni boshqarish bosqichlari, tavakkalchilikni baxolashning asosiy mezonlari va uning uslublari.....	174
17.3.	Risklarni o‘lchash usullari.....	177
18-BOB	RISKLARNI BOSHQARISHNI TAKOMILLASHTIRISH VA UNING SAMARADORLIGI.....	180
18.1.	Risklarni boshqarishda baholash usullari.....	180
18.2.	Risklarni boshqarishda statistik, ekspertlik, o‘xshashlik uslubidan foydalanish va kombinatsiyalashgan baxolash uslublari.....	181
18.3.	Risklarni limitlash.....	188
19-BOB	RISKLARNI BOSHQARISH VA ULARNI SUG‘URTALASH.....	191
19.1.	Sug‘urtalash uchun rezerv fondi.....	191

19.2.	Tarmoqlar zarar kvotasining matematik kutilmasi va dispersiyasi.....	195
19.3.	Tijorat tavakkalchiligi.....	196
20-BOB	RISKLARNI TAHLIL QILISH VA BOSHQARISH	199
20.1.	Risklarni hisobga olish va baholashning ahamiyati.....	199
20.2.	Risklarini tahlil qilish va baholash.....	202
20.3.	Risklarining turlari va mohiyati.....	205
GLOSSARIY		211
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR		215

**TUXTABAYEV JAMSHID SHARAFETDINOVICH,
ESHBAYEV ALISHER XUDAYBERDIYEVICH**

RISKLARNI BOSHQARISH

**Toshkent – «INNOVATSION RIVOJLANISH
NASHRIYOT-MATBAA UYI» – 2021**

Muharrir:	S.Alimboyeva
Tex. muharrir:	M.Tursunov
Musavvir:	A.Shushunov
Musahhih:	L.Ibragimov
Kompyuterda sahifalovchi:	M.Zoyirova

**E-mail: nashr2019@inbox.ru Tel: +99899920-90-35
№ 3226-275f-3128-7d30-5c28-4094-7907, 10.08.2021.**

Bosishga ruxsat etildi 09.09.2021.

Bichimi 60x84 1/16. «Timez Uz» garniturasida.

Ofset bosma usulida bosildi.

Shartli bosma tabog‘i: 4,5. Nashriyot bosma tabog‘i 14,0.

Tiraji: 50. Buyurtma № 299

**«INNOVATSION RIVOJLANISH NASHRIYOT-MATBAA UYI»
bosmaxonasida chop etildi.**

100174, Toshkent sh, Olmazor tumani, Universitet ko‘chasi, 7-uy.